

संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

गंधर्व-वेद प्रकाशन
पुणे

संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा

प्रकाशक

दीपक वसंत खाडिलकर

प्रकाश वसंत खाडिलकर

श्री गंधर्व-वेद प्रकाशन

१२८६ सदाशिव पेठ

चिमण्या गणपतीजवळ

पुणे ४११ ०३०

दूरध्वनी । ०२०-२४४९३५०२

भ्रमणध्वनी । दीपक ९८२३१९०७३४

प्रकाश ९४२२०८६०८४

सर्व हक्क स्वाधीन :

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

मुखपृष्ठ । मोहन थत्ते

अक्षररचना । प्रकाश बाळकृष्ण ढवळे

मुद्रक । सचिन कुलकर्णी

एस. ए. प्रिंटर्स एलएलपी

१३१/५ एरंडवन, पुणे ४११ ०३८

मूल्य । रु. २००

संतवाङ्मय अभ्यासकांना

श्रद्धापूर्वक अर्पण...

अनुक्रमणिका

- १) समत्वं योग उच्यते
- २) संतांच्या प्रबोधक कार्याचा अन्वयार्थ
- ३) संत द्वंद्वक्रीडेचे पंच
- ४) संत नरजन्माचे वाटाडे
- ५) धुरेचा बैसणा

समत्वं योग उच्यते

संतवाङ्मयाचा अभ्यास मोठ्या हिरीरीने आणि जाणीवपूर्वक पुन्हा होऊ लागला आहे. ही भविष्यकालीन मानवी जीवनधारणांच्या दृष्टीने आशादायक आणि आश्वासक गोष्ट होय. समाजजीवनातील नैराश्य, बुभूक्षितता, विक्राळ स्वार्थाधतेतून स्वैर झालेली शोषकता, आत्महत्येस प्रवृत्त होणारी मनोवृत्ती; अशा अनेकविध दुरितांना सामोरे जाऊन; जीवनसंगर्ष करताना; संतवाङ्मय परिशिलनाने मनोधैर्य वाढेल, मन स्थिर होण्यास मदत होईल, परस्परातील सहानुभूतिपूर्ण सामंजस्यात वाढ होण्याची शक्यता वाढेल. आणि भौतिक प्रगतीच्या स्वीकाराबरोबर आणि साधनांच्या उपयोजनांबरोबर; मानव्याचा विचार बळावेल असा विश्वास वाटतो. मानवमात्र, प्राणीमात्र आणि भूतमात्रांसह निसर्ग, यांच्या प्रेमपूर्वक सेवेची मनोवृत्ती तयार झाली तर; मध्ययुगीन संतांच्या प्रबोधक धुरिणत्वाचा, आधुनिक लोकजीवनात, सुखसमाधान, प्रेममयता यांसाठी, सकारात्मकतेने नेमका उपयोग झाला असे होईल.

१. ब्रिटिशांच्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक सान्निध्याचा जीत मनोवृत्तीवर कळत नकळत; स्वत्व नष्ट करणारा परिणाम घडला. ब्रिटिश नीतीमुळे सांस्कृतिक एकात्मतेला तडे गेले. समाज छिन्नविछिन्न होऊन; भौतिक गोष्टींच्या उपलब्धीसाठी, स्वार्थपर पृथगात्मतेने विचार करू लागला. त्यातच औद्योगिक प्रगतीने साधनांच्या गर्दीत हरवून; माणसापासून माणूस दुरावण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. या बदलत्या स्थितिगतीला योग्य वळण लावण्यासाठी, लोकधुरिणांनी आपापल्या परीने नवेनवे वैचारिक व्यूह, सांस्कृतिक संचितातील मूल्यांसह, नव्याने मांडून प्रबोधन करून; समाज, डोळसपणाने, आधुनिकतेसह आणि मानव्यसंवेदनेसह तसेच भौतिक प्रगतीसह, पुन्हा एकात्म राष्ट्रीय भावनेने प्रकट होईल, अशी सकारात्मक अपेक्षा ठेवली. मध्ययुगीन संतांच्या वाङ्मयातील प्रबोधक विचारांचे संदर्भ देत, प्रबोधन करण्याचा यथायोग्य प्रयत्न केला. याचा अर्थ असा की, भारतीय समाजावर ब्रिटिशपूर्व सातआठशे वर्षांपासून होत राहिलेल्या परकीय आक्रमणांतून सावरून; स्वत्वासह पुन्हा उभे राहण्याचे, जीवन सार्थक करण्यासाठीचे, लौकिक आणि

पारलौकिक बळ तर संतवाङ्मयाने दिलेच; त्याचबरोबर मूलभूत, शाश्वत, सर्वात्मक, एकात्म जीवन उभारण्यासाठीचा मूल्य विचार वेदप्रामाण्याच्या आधारे, ऋषीकार्यसारणीच्या मार्गाने, संतवाङ्मयातून स्पंदित होत राहिला. आधुनिक महामानव म्हणून ज्यांचा, विशेषतः महाराष्ट्रात मूल्यात्मक मांडणीसाठी नेहमीच उल्लेख केला जातो; अशा म. ज्योतिबा फुले, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा गांधी, संत गाडगे महाराज, संत तुकडोजी, लोकमान्य टिळक, न्या. आगरकर, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, सानेगुरुजी, केशव बळीराम हेडगेवार या आणि अशा महामानवांनी, आपले वैचारिक व्यूह, संतवाङ्मयाच्या संदर्भासहच मांडलेले दिसतात. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, समरसता, सत्यनिष्ठा, शिवनिष्ठा आणि सौंदर्यनिष्ठा, मानव्यसेवा आणि समग्र भूतमात्रांविषयीची प्रेमपूर्वक सहानुभूती; यांसह एकात्म समाज आणि एकात्म राष्ट्रविचारासह, वैश्विक मानवतावाद, या मूल्यांचा विचार, त्यांच्या वैचारिक व्यूहातून झाला. या दृष्टीने विचार करू लागले तर मध्ययुगीन संतांचा पुनरुत्थान असाच या विभूतिमत्त्वांचा आविष्कार होता, हे स्पष्टपणे जाणवते. त्यांच्या विचारातून प्रेरणा घेऊन, निर्माण झालेल्या अनेक चळवळींनी; या महामानवांचा विचार लौकिक आणि पारलौकिक अशा समग्रतेने कितपत केला आहे किंवा करित आहेत; यावरच आधुनिक अर्थात वर्तमानातील समाजजीवनाची निकोप अशी एकात्मता प्रकट होणार, हे उघड आहे. या दृष्टीने मध्ययुगीन संतवाङ्मयाचा आशयनिष्ठ विचार नव्या वैचारिक व्यूहांच्या परिमाणांसह करण्याचा प्रयत्न केला तर सामाजिक, राष्ट्रीय आणि वैश्विक जीवनाच्या दृष्टीने फलद्रुप होईल; एवढे बळ मध्ययुगीन संतवाङ्मयात आहे.

२. आधुनिक वैचारिक व्यूहांनी; भारतीय समाजजीवनाला अध्यात्मिक 'सम' दृष्टीपासून दूर नेले; असे चळवळींच्या मांडणी, आग्रह आणि व्यवहार यावरून स्पष्टपणे जाणवते. यांत साम्यवाद, समाजवाद, बुद्धिप्रामाण्यवाद, विज्ञानवाद, स्त्रीवाद, उदारमतवाद या वैचारिक व्यूहांबरोबरच, तत्सम वादांचा प्रभाव अधिक जाणवतो. उदा. अर्थप्रधानतावाद किंवा आर्थिक उदारमतवाद किंवा भांडवलशाही, त्याचबरोबरीने तथाकथित जातीवाद, अल्पसंख्याक-बहुसंख्याक संबंध वाद, आणि धर्म, मत व पंथवाद यांचाही परिणाम झालेला दिसतो. या सर्व वैचारिक व्यूहांच्यानुसार उपयोजित सामाजिक राष्ट्रीय आणि वैश्विक चळवळींत मानव्या संबंधाने फसवेपणा किंवा पाखंड माजविले जाते हे वास्तव लक्षात घेतले पाहिजे. संतवाङ्मयाची आशयनिष्ठ समीक्षा, चिकित्सा, संशोधन किंवा विश्लेषणात्मक मांडणी करतांना एक प्रकारे संतवाङ्मयाने या व्यूहांनाच बळ कसे दिले आहे, याची अभिनिवेशयुक्त मांडणी केली जाते. त्यातून संतांना पुरोगामी, प्रतिगामी, साम्यवादी, समाजवादी, बुद्धिप्रामाण्यवादी इ. लेबले चिकटविण्यासही ही तथाकथित संतवाङ्मयाचा अभ्यास मांडणारी मंडळी मागेपुढे पाहात नाहीत. स्थल, काल, परिस्थिती सापेक्षतेचा सिद्धांत मांडून; संतांच्या आविष्कारात आशयमांडणीतील, विचारमांडणीतील अपरिहार्यता अधोरेखित करून; संतांच्या विभूतिमत्त्वाला, स्वीकृत वैचारिक व्यूहांच्या चौकटीत मर्यादित करण्याचे; आग्रही धाडसही ही मंडळी, संशोधक आणि समीक्षकांच्या

भूमिकेतून करतात. वैचारिक व्यूहसापेक्ष ब्राह्मण्यग्रस्त मनोवृत्तीचे अभिनिवेशपूर्ण प्रदर्शन घडते. वर्तमानपत्रीय लेखन, विद्यापीठीय समीक्षा व संशोधन, चर्चासत्रे, परिसंवाद, चळवळींचे मेळावे, मुलाखती, अभ्यासक्रम आखणी आदी सर्व माध्यमातून; वैचारिक व्यूहानुसार उपयोजित समीक्षेची एकही संधी, ही तथाकथित बुद्धिप्रामाण्यवादी, पुरोगामी, विज्ञाननिष्ठ नास्तिकमतवादी लोक सोडत नाहीत. संतवाङ्मयाचा मूलभूत प्रातिभ आविष्कार नाकारून; तपशीलांच्या आधारे, भौतिक संदर्भांचा प्रसंगी विपर्यास करून ही मंडळी, संतवाङ्मयाचे साक्षेपी अभ्यासक म्हणून मिरवायलाही कमी करित नाहीत.

या सर्व खटाटोपासाठी, संतवाङ्मयात अनेक उल्लेख, तपशील, उपमादृष्टांत, प्रतिमा या सर्व मंडळींना, आपल्या वैचारिक व्यूहाला पूरक म्हणून वळवून मांडता येतात. हे खरे तर संतवाङ्मयाचे बळ आहे. तसेच संतविभूतिमत्त्वाच्या समग्र व्यासंग संचिताचे मोठेपण आहे. मात्र एवढेच त्यांचे मोठेपण किंवा स्वत्व नव्हे. संतवाङ्मयाचे स्वत्व आस्तिक मतप्रामाण्यतेत दडले आहे. 'सम' दृष्टीत दडले आहे. भक्ती, ज्ञान, वैराग्य या साधनेत दडले आहे. सर्वात्मक आत्मरूपाच्या अनुभूतीत दडले आहे. सगुणोपासना, सर्वात्मकता, सर्वाभूतिपरमेश्वर पाहण्याची 'सम' दृष्टी, अद्वैत सिद्धांत, पूर्णाद्वैत मत, भौतिकातून अतिभौतिकाचा वेध घेणारी प्रेमरूपा वृत्ती, सहज एका बाजूला सारून; विचार मांडले जातात. 'संत' पदाला पोचलेले हे मध्ययुगीन संत सगुणसाधनेतून निर्गुणसाधनेचा प्रबोध करतात.

३. कोणतेही तत्त्वज्ञान हे शाश्वतच असते. संतवाङ्मयातील तत्त्वज्ञान हे ही शाश्वतच आहे. या तत्त्वज्ञानाला प्राचीन भारतीय, सनातन तत्त्वज्ञानाचा पाया आहे. वेदान्त अर्थात अद्वैत हे संतांचे स्वीकृत साधनेचे मूलभूत तत्त्वज्ञान आहे. वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रे, श्रीमद्भागवत हे या संतांचे प्रमाणग्रंथ असून; त्यांच्या भक्तिसाधनेला अद्वैतानुभूतीचे ध्येय आहे. सगुण भक्तीच्या साधनेने, देही विदेही होऊन; अद्वैतानुभूती घेता येते. या अनादि अनुभूती संचिताचे, ते स्वानुभवासह धनी आहेत. आत्मरूप सत्य, देह नश्वर, याचे ज्ञान आणि भान, या संतांच्या विचारमंथनाला आणि लौकिक जीवनातील अनुभव मंडनाला आहे. घर, दार, संसार, शेती, पोती, भौतिक साधने आणि देह अर्थात जगत, हे सत्य वाटले; तरी ते नश्वर आहे. मात्र, त्या जगताचे प्रचलन घडविणारे अध्यात्म किंवा अनंतकृष्ण असे शिव तत्त्व किंवा चैतन्य शाश्वत आहे. या शाश्वत अशा आत्मरूपाचा अनुभव प्रत्यही घेता येतो. याचा अभ्यास घडू लागला की, लौकिक व्यवहार हा मानवासह भूतमात्रांच्या जीवनव्यवहारासाठी सारणीस्वरूप आवश्यक असला; तरी तो शाश्वत नाही. मात्र या व्यवहारातील अस्तित्वाला भोक्तेपण देणारे चैतन्य शाश्वत आहे; याची अनुभूती येऊन; व्यवहार ही क्रीडा वाटू लागते आणि शाश्वततेचा चैतन्यस्पर्शी आनंद; याचि देही याचि डोळा भोगता येतो. सारे तात्कालिक सुख त्या शाश्वत सुखापुढे केवळ भ्रम वाटू लागते. परंतु हा अनुभव अनुभवण्याची क्षमता केवळ नरदेहामध्ये आहे. म्हणूनच लौकिकातील आत्मस्वरूपायोगे घडविता येणारी लीला; आत्मरूपाच्या आनंदमय अनुभवासह भोगण्यास

हा दुर्लभ नरदेह समर्थ आहे. हे लक्षात घेऊन सर्वांनी या परब्रह्मानंद सोहळ्याचा अनुभव घ्यावा आणि नरदेहाचे सार्थक करावे; यासाठी संतांचा लोकाभिमुखतेने वाङ्मय माध्यमातून आत्माविष्कार असतो. संतवाङ्मयाचे परिशीलन करतांना; संतांचे अध्यात्मकेंद्री जीवन आणि लोकजीवनातील कार्य व प्रबोधन; अध्यात्मकेंद्री असते हे सतत लक्षात ठेवावे लागते.

४. दंभस्फोट, संसाराची असारता, भ्रामकता, अंधविश्वास, जातीविषयक खंत इ. धर्मनीती तत्त्वज्ञानविषयक दांभिकता, पाखंड, आळस, दैववाद, नवससायास, क्षुद्रदेवतापूजन, बलीप्रथा, अहंकार, स्वार्थाधता, आत्मवंचना अशा अनेक गोष्टीविषयीचा प्रबोध व उपदेश संतांनी केलेला आहे. रूढीग्रस्तता, सांस्कृतिक बंदिस्तता, कर्मकांड, तत्त्वज्ञान विपर्यास यांवर संतांनी सडेतोड टीका केली आहे. अशा प्रकारचे प्रबोधन करून; संतांना भौतिक व्यवहारात युक्त परिवर्तन साधावयाचे असते. हे परिवर्तन अध्यात्मनिष्ठ स्वरूपाचे असते. त्यांनी मांडलेला आकांत मानवी जीवनात पृथगात्मता, दुभंगलेपण आणण्यासाठी कधीच असत नाही. रूढीग्रस्तता, अंधविश्वास अध्यात्मज्ञानाने नाहीसा होईल; यावर संतांचा दृढ विश्वास असतो. ढोंगीपणा, फसवेगिरी, देव्हारे माजवणे हे समाजविघातक आहे; हे सांगतांना संतांनाही स्वातंत्र्य, समता, बंधुता याचाच उद्घोष करावयाचा असतो. पण तो भौतिकदृष्ट्या नव्हे; तर अध्यात्मिक पातळीवर हा प्रबोध असतो. जडचेतन अस्तित्वांकडे संत समत्वाने पाहतात व तसेच प्रापंचिकांनी पाहण्याचा अभ्यास केला तर समाजजीवनातील खलत्वच नाहीसे होईल ही आशा त्यांच्या मनात असते. दया, प्रेम, आत्मियता ह्या गोष्टी संत 'समत्व' दृष्टीने करतात. त्यांचा संपूर्ण व्यवहार 'विष्णूमय जग' या दृष्टिकोनातून घडत असतो. चराचराकडे समत्वाने पाहिले तर तथाकथित परिवर्तनवादी चळवळीची आवश्यकताच राहणार नाही. म्हणूनच ते स्वतःबरोबर सर्वांनाच प्रबोधित करतांना काहीसे कठोर आक्रमक होऊन; सेवाभावीपणाने तरी निकराचा संघर्ष मांडून; प्रबोधन करतात हे ध्यानी घेतले पाहिजे. हा संघर्ष वरवर पाहाता लौकिक, व्यावहारिक, सांस्कृतिक, सामाजिक अथवा भौतिक स्वरूपाचा आहे असे वाटते हे खरे. शिक्षणस्वातंत्र्य, कौटुंबिक व सामाजिक जीवनात; स्त्रीपुरुष समानता, स्त्रीस्वातंत्र्य, सामाजिक प्रतिष्ठा, व्यावसायिक आणि वृत्तीविषयक स्वातंत्र्य, गावगाड्यात आणि राज्य व राष्ट्र संदर्भातील अधिकार व प्रतिष्ठा याविषयी अभेदमूलकता, वर्णविहीन जातीविहीन समाजनिर्मितीकरिता मांडलेला, जातीहीनता मानणाऱ्या वृत्तीवर विद्रोहक प्रहार, धार्मिक आणि उपासना संदर्भातील दंभस्फोट आणि समानतेसाठी आकांत, आर्थिक समानता आणि शोषण यांविषयीचे आक्रमक विचार, सर्व प्रकारच्या शोषणाविषयी मांडलेला तीव्र संघर्ष, सोवळेओवळे, स्पर्शास्पर्श इ.विषयी पाखंडखंडन, प्रपंचव्यवहारातील लंपटपणा आणि स्वार्थपरता याविषयी संतांनी केलेला, निर्भत्सनात्मक प्रहार; या व अशा गोष्टी संतवाङ्मयामध्ये मोठ्या आक्रमकतेने, प्रबोधकतेने आणि उपदेशपरतेने मांडल्या आहेत, असे दिसले तरी; आधुनिक भौतिक चळवळीतील वैचारिक व्यूह मांडणीसारखी ही मांडणी नाही. अध्यात्म विचारात भूतमात्रात, जीवमात्रात, प्राणिमात्रात

अभेद असतो; या अध्यात्मिक अभेदमूलक समदृष्टीने संतांचा हा संघर्ष घडलेला आहे. संतांना अभिप्रेत असलेले प्रबोधन, हे पुरोगामी अथवा प्रतिगामी अशा आधुनिक परिवर्तनात्मक चळवळींना अभिप्रेत असलेल्या परिवर्तनासारखे नाही. संतांना समत्वदृष्टीने मानसिक परिवर्तन अपेक्षित आहे. त्यांसाठी त्यांनी मांडलेल्या चळवळींचा मार्ग किंवा ढाच्या हा भक्ती, ज्ञान, वैराग्य या प्रक्रियात्मक परिवर्तनाचा आहे. आकांत मांडलेला असतांना सुद्धा कोठेही, या समत्व दृष्टीकडे दुर्लक्ष कोणाही संतांचे झालेले नाही. त्यामुळे संतांनी पुकारलेले बंड हे भौतिकतः सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक न्यायासाठीचे बंड नाही आणि नसतेही. हे बंड सर्वकश स्वरूपात अध्यात्मकेंद्रीच असते. संतवाङ्मयाने सर्व प्रकारच्या आधुनिक परिवर्तनात्मक चळवळींना प्रमाणांची, दृष्टांतीची किंवा उदाहरणांची सामग्री पुरविलेली असली; तरी ती संतांनी आधुनिक चळवळींच्या मांडणीसाठी नसते. चळवळीच्या धुरिणांनी संतवाङ्मयाचे सामाजिक जीवनातील स्थान व प्रतिष्ठा लक्षात घेऊन; आपल्या चळवळीच्या प्रस्थापनेसाठी, प्रचारासाठी उपयुक्त साधन म्हणून त्या परिणामांचा वापर केला आहे.

५. अलिकडील काळात म्हणजे गेल्या शेंकड्यावरील वर्षात वाङ्मयाभ्यासासाठी, वाङ्मयावर भाष्य करण्यासाठी, अनेकानेक आशयनिष्ठ समीक्षापद्धती, विविध वैचारिक व्यूह्यांच्या प्रभावातून पुढे आल्या. सामाजिक, मार्क्सवादी, ऐतिहासिक व चरित्रात्मक, मानसशास्त्रीय व्यक्तिनिष्ठ फ्राईडप्रणित आणि युंग आदीप्रणित समूहनिष्ठ, सांस्कृतिक, कौटुंबिक, धार्मिक, राष्ट्रवादी, परिवर्तनवादी-आंबेडकरी, नक्षलवादी, स्त्रीवादी, निसर्गवादी इ.इ. या सर्व चळवळींनी आपापल्या दृष्टीने संतवाङ्मयातील, संबंधित तपशीलांची प्रमाणे किंवा उदाहरणे वेचून; आपापल्या चळवळींना बळ देण्याचा प्रयत्न केला आहे. वर्तमान जगतात निर्माण झालेल्या भीषण समस्यांच्या अभ्यासासाठी आणि सोडवणुकीसाठी संतवाङ्मयाचा त्या दृष्टीने अभ्यास केला जातो. पर्यावरणवादी दृष्टिकोन, कृषीनिष्ठ दृष्टिकोन, आरोग्यविषयक दृष्टिकोन, जीवनवादी दृष्टिकोन, वैश्विक व्यवस्थापन, धर्मविद्वेष आणि धर्म, पंथ, मार्ग, मत अभिनिवेशात्मक संघर्ष, आधुनिक लोकशाही, हुकूमशाही, अर्थवाद; या दृष्टीने संतवाङ्मयातून परिमाणे घेऊन आपापल्या परीने मांडणी करण्याचा प्रयत्न होतो आहे. वास्तविक या समस्यांच्या मांडणी, संघर्ष किंवा निवारणार्थही संतवाङ्मय आविष्कृत झाले असे म्हणता येत नाही. मात्र या सर्वांना संतवाङ्मयातून विपुल परिमाणे मिळतात. आधुनिक जीवन, विचार, परिवर्तन, पुनर्रमांडणी अथवा पुनरुत्थान अशा सर्वच गोष्टींसाठी, मागील काळातील धुरिणांनी मांडलेले विचार कितपत बळ देतात; हे शोधून त्यांचे जमेल तसे उपयोजन आपल्या मांडणीसाठी करण्याची वृत्ती असते. ही वृत्ती अपवृत्ती खासच नाही. उलट इतिहासाच्या भक्कम पायावर नवविचारांची इमारत तेवढ्याच भक्कमपणाने उभी राहते. म्हणून संतवाङ्मयाचा, त्यातील विचारांचा, उदाहरणांचा किंवा प्रमाणांचा खुलेपणाने कोणीही उपयोग करावयास काहीच हरकत नाही. अट एवढीच पाळावी की त्यामुळे संतवाङ्मयाची जी अध्यात्मिक दृष्टी आहे, त्यातील वेदान्त अर्थात अद्वैत अर्थात समदृष्टी आहे. तो मूलभूत मूल्यविचार दृष्टिकोन बाधित होणार नाही याचे सतत भान असले पाहिजे. 'आपल्या चळवळीचे पाईक'

किंवा 'आपल्या चळवळीचे स्रोत किंवा उद्गाते' म्हणून संतविभूतिमत्त्वांची किंवा त्यांच्या वाङ्मयाभ्यासाची मांडणी करतांना; संतांच्या मूलभूत अशा, 'अध्यात्मिक पातळीवरील आत्मोन्नती आणि लोकोन्नती' ही जी संतांची ज्ञानात्मक धारणा आहे, त्याकडे दुर्लक्ष होऊ नये याचे भान ठेवले जावे. अन्यथा सर्वांना आपापल्या विचारांसाठी, चळवळींसाठी, मांडणीसाठी, प्रचारासाठी संतवाङ्मयात विपुल उदाहरणे, आधार सापडणे; ही संतवाङ्मयाची श्रीमंती किंवा ऐश्वर्य किंवा संतवाङ्मयाचे सामर्थ्य आहे. संतवाङ्मयाची ब्रह्मांडव्यापी समत्वदृष्टी आणि ज्ञानात्मकताच त्यातून सिद्ध होते.

संतवाङ्मयाचा अभ्यास तत्त्वज्ञान, वाङ्मयकला आणि समकालीन स्थितिगतीचे दर्शन या अंगांनी होणे आवश्यक आहे. आधुनिक, नवाधुनिक, चळवळींच्या वैचारिक व्यूहांच्या प्रस्थापनेसाठी आणि प्रचारासाठी संतवाङ्मयाचा सहज उपयोग करता आला; तरी तो संतवाङ्मयाचा अनुषंगिक अभ्यासाचा आणि उपयोजनाचा भाग ठरेल. मानसशास्त्र आणि वैश्विक मानवाच्या एकात्मतेच्या दृष्टीने नीतिशास्त्र; या दृष्टीने संतवाङ्मयाचे उपयोजन करणे; त्यांच्या मूलभूत दृष्टिकोनाशी सुसंगत होऊ शकते हे खरे. तसा अभ्यास केला जाणे आणि तशी मांडणी करणे नैतिकतः उपयुक्तही होईल. हे सगळे विचारात घेता संतसाहित्याचे विवेचन, संशोधन आणि बोधन करतांना; भक्तिमार्गे ज्ञानप्राप्ती अर्थात सर्वात्मक परमेश्वराची अनुभूती घडविणारी 'सम दृष्टी' प्राप्त करणे आणि या दृष्टीसह ज्ञानोत्तर भक्ती म्हणजे निर्गुणात्मक ताटस्थ्याने म्हणजे वैराग्यपूर्णतेने जनव्यवहारात, जनताजनार्दनाची सेवा म्हणून, पुरुषार्थ सिद्धीकरिता, सर्वतोपरीने प्रबोध करणे ही संतांची भूमिका आहे; हे लक्षात घेऊन संशोधन, विवेचन आणि बोधन घडावे अशी अपेक्षा असते. त्यासाठी सूत्ररूपाने विचार करतांना तुकारामांच्या दोन उक्ती सतत लक्षात ठेवणे उपयुक्त ठरते. ते संतवाङ्मयाभ्यासाचे मार्गदर्शक परिमाण आहे. एक "विष्णुमय जग । वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेद भ्रम । अमंगळ ।। कोणाही जीवाचा । न घडो मत्सर । वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे ।।" आणि दूसरे म्हणजे "आम्ही वैकुण्ठवासी । आलो याच कारणाशी । बोलिले ऋषी । साच भावे वर्ताया ।।" संतांच्या आविष्काराची ही भूमिका सतत लक्षात ठेवूनच परिशीलन घडावे.

संतांच्या प्रबोधक कार्याचा अन्वयार्थ

संतांच्या जीवनाचा आणि कार्याचा अभ्यास सतत होत राहिला आहे. अभ्यासकांच्या भावना, इच्छा आणि दृष्टिकोन, यांनुसार संतांच्या जीवन आणि कार्याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करून; अन्वयार्थ स्पष्ट करण्याचा आग्रह व अभिनिवेश अभ्यासकांनी ठेवला. या प्रयत्नांना काल, परिस्थिती, वैचारिक व्यूह आणि कळत नकळत; जात, पंथ, धर्म, समाज, राष्ट्र, विश्व, राजकीय स्थितिगती, संसारप्रपंच आणि शरीर व प्रामुख्याने मन यांचे संदर्भ आणि परिमाणे लाभलेली दिसतात. संतांचे जीवन आणि कार्य यांचा अभ्यास, त्यांच्याविषयी उपलब्ध झालेल्या; चरित्रात्मक व ऐतिहासिक माहिती आणि प्रामुख्याने संतांचे वाङ्मय यांच्या आधारे करण्याचा प्रयत्न झाला. या अभ्यास प्रयत्नांतील एक भाग हा साहित्यशास्त्र, अलंकारशास्त्र, शैली, भाषाविज्ञान अशा भाषिक अंगाविषयी आहे. मात्र या अंगाची चर्चा प्रामुख्याने शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे यांतील मराठी भाषा विषयांतर्गत झाली. ह्या सर्व अभ्यासाची दखल, जागतिक पातळीवर, विविध भाषिकांनी, उपरोक्त सर्व परिणामांसह घेतली. हे संतांच्या जीवनाचे, कार्याचे आणि वाङ्मयाचे मोठेपण आणि महत्त्व होय.

१. संतांच्या जीवन, कार्य आणि वाङ्मयाचा विचार करतांना; वर्तमानातील स्थलकालपरिस्थिती, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय धारणा; त्या अनुषंगाने, आपापल्या परीने व दृष्टीने उपयुक्त संदर्भ घेऊन; मांडणी करण्याचा आग्रही व अभिनिवेशपूर्ण प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. या प्रयत्नात, विसाव्या शतकातील विविध वैचारिक वाद, घटना, प्रसंग यांच्या अनुषंगाने विश्लेषणात्मक मांडणी करून; संतजीवन, कार्य आणि वाङ्मय यांचा अन्वय लावण्याचा प्रयत्न होतो. यांत सामाजिक व राजकीय परिवर्तन प्रवाहांचा सहभाग लक्षणीय असतो. या प्रयत्नांचा ओघ एकविसाव्या शतकातील, प्राप्त क्षणांपर्यंत आणून; अन्वय लावण्याचा आग्रह विशेष दिसून येतो. यांत गैर काहीच नाही. त्यामुळे संतांच्या जीवन, कार्य व वाङ्मयाचे आजच्या जीवनातील महत्त्व अधोरेखित होते. दुसरे म्हणजे एका युगाच्या प्रवासात, संतांचे स्थान केंद्रस्थानी, धुरीण म्हणून असल्याचे

स्पष्ट होते. संपूर्ण मानवी मन आणि जीवन व्यापण्याचे सामर्थ्य संतांच्या जीवन, कार्य आणि वाङ्मयात आहे; याचा प्रत्यय येत राहातो. संत हे जीवनाचा कणा असल्याचे प्रतीत होते. त्यांचा विचार केल्याशिवाय, वर्तमानातील कोणत्याही प्रयत्नांना, परिवर्तनाला भक्कम आणि पायाभूत आधार देता येत नाही; ही स्थितिगतीतील अपूर्णता, जीवनसंदर्भाने जाणवते. मध्ययुगाचा एकसंध प्रवास संतसंगतीने झाला आहे आणि त्याची वीण वर्तमानातही, मनामनात, समाजात घट्ट आणि जीवटपणाने, आजही लोकजीवनाला आधार देते आहे. एवढे लोकपरिमाण संतांच्या जीवन, कार्य आणि वाङ्मयाला प्राप्त आहे. मध्ययुगीन संतांच्या परंपरा वर्तमानात परोपरीने सुरू आहेत. त्या परंपरेत विसाव्या आणि एकविसाव्या शतकातील, संतपदाला पोहोचलेल्या, विभूतिमत्त्वांचा विचार अनुषंगाने करावा लागत आहे. संतांचे जीवन, कार्य आणि वाङ्मय, सांप्रदायिक आणि संप्रदायेतर समस्त लोकजीवनाचे लोकसाहित्य झाले आहे; एवढे सामर्थ्य त्यांत आहे; हेच या सर्व गोष्टींतून सिद्ध होते. असे असले तरी संतांच्या जीवनाचा, कार्याचा आणि वाङ्मयाचा अभ्यास; त्या त्या संतविभूतिमत्त्वाच्या स्थलकालपरिस्थिती आणि संतांची जाणीव प्रकट करणारी भावस्थिती लक्षात घेऊन, तटस्थपणे झाला पाहिजे. अशा अभ्यासा आधारे वर्तमानातील स्थितिगतीला संतांचे काय, किती व कसे संदर्भ जोडायचे हे अभिनिवेश बाजूला ठेवून ठरविले पाहिजे. इतिहासाचे, मानसिक व वैचारिक प्रवाहांचे संदर्भ आजच्या परिवर्तनाशी जोडतांना याचे भान नक्कीच असावे असे वाटते.

२. संतांच्या जीवनाचा विचार म्हणजे त्या त्या विभूतिमत्त्व आविष्काराचा विचार होय. संतांच्या विभूतिमत्त्वाची जडणघडण ही स्थल, काल, परिस्थिती सापेक्षतेने झालेली असली तरी; त्याचे लोकी अलौकित्व सिद्ध झाल्याचे सर्वांनीच मान्य केले आहे.

२.१ या अलौकित्वाचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांची अध्यात्मनिष्ठ भूमिका होय. ही अध्यात्मनिष्ठ भूमिका, त्यांच्या सद्गुरूकृपेने त्यांना प्राप्त झाली असल्याचा निर्वाळा, सर्वच संतांनी जाणीवपूर्वक, पूज्यभावाने, गुरुपरंपरा आणि गुरुऋण व्यक्त करून; आपल्या वाङ्मयात नोंदविला आहे. आपल्या विभूतिमत्त्व आविष्काराचे सर्व श्रेय केवळ उपचार म्हणून नव्हे; तर भौतिक आणि अतिभौतिक संवेदनेसह; सद्गुरूंना दिलेले आहे.

“म्हणोनि माझे नीच नवे । श्वासोच्छ्वासही प्रबंध होआवे ।

गुरुकृपा काय नोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ॥” (ज्ञा. १८-१७३४)

श्री संत ज्ञानेश्वर गुरुपरंपरा स्पष्टपणे मांडतात आणि सद्गुरू परंपरेचे ऋण व्यक्त करताना म्हणतात,

“ना आदिगुरु शंकरा । लागोनि शिष्यपरंपरा ।

बोधाचा हा संसारा । आला जो आमुतें ॥” (ज्ञा. १८-१७५८)

सद्गुरूकृपेने श्वासोच्छ्वासही प्रबंध झाले. शिष्यपरंपरेमुळे ज्ञानाचा श्रेष्ठ संसार आम्हाला लाभला असे सांगून; आपल्या विभूतिमत्त्व जडणघडणीचे सर्व श्रेय संत ज्ञानेश्वर सद्गुरूंना देतात. संत नामदेव आपल्या हिंदुस्थानी कवितेत सद्गुरू ऋण व्यक्त करतात,

“जो गुरुदेवत मिळे मुरार । जो गुरुदेवत उतरे पाय ॥१॥

जो गुरुदेवत वैकुंठ तरे । जो गुरुदेवत जीवन मरे ॥२॥

सत सत सत गुरुदेव । झुट झुट झुट आन सब सेव ॥३॥...”

“बिन गुरुदेव आवर नहीं जाई । नामदेव गुरुकी सर नाई ॥१९॥”

(स.सं.गाथा संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, नामदेव-२२२१)

संत जनाबाई गुरुऋण व्यक्त करतांना म्हणतात,

“भ्रांति माझे मन प्रपंची गुंतले । श्रवण मनन होउनी ठेले ॥१॥

बापे बोधिली बापे बोधिली । बोधुनी कैसी तद्रूप झाली ॥२॥

निजध्यासे कैसा अवघाचि सांपडला । कीं विश्वरूपीं देखिला बाईयांनो ॥३॥

नामयाची जनी स्वयंबोध झाली । अवघाचि पुसिला ठाव देखा ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, जनाबाई १८३)

संत रामानंद शिष्य सेना संतकृपेविषयी अर्थात सद्गुरू कृपेविषयी लिहितात,

“उदार तुम्ही संत । मायबाप कृपावंत ॥१॥

केवढा केला उपकार । काय वाणूं मी पामर ॥२॥

अधिकार नाही । न कळे भक्तिभाव कांही ॥३॥

वागवा अभिमान । सेना आहे याती हीन ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, सेना १३)

संत चोखामेळा गुरु ऋण व्यक्त करतात.

“भक्तिभाव मज तुम्हीं दाखविला । आनंद सोहळा सुखाचाचि ॥१॥

तें प्रेम मज नये सांगतां । कोंदाटलों चित्ता सुखानंदें ॥२॥

रुपदृष्टी धाय पाहातां न समाये । बोलतांचि न ये काय करूं ॥३॥

चोखा म्हणे धन्य नामया तूं गुरु । फेडिला आधार जीवित्वाचा ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, चोखामेळा ८३)

रामानंद शिष्य संत कबीर म्हणतात,

“दाता गुरु बिन कोई नहीं । जग मांगन हारा हो ॥धृ॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, कबीर १९३)

“संत गुरु बडे सौदागर । बांके चरनमें जाऊंगा ॥धृ॥

मनकी मोहोर धरु सिर उपर ग्यानका घोडा नचाऊंगा ।

प्रेमकी पाखर चिंता चाबुक नेकी लगाम उडाऊंग ॥१॥”

(तत्रैव, कबीर २०१)

एका साधूकडून कृष्णमूर्ती प्रसाद म्हणून लाभलेल्या राधेने कृष्णमूर्तीला सर्वस्व मानले अर्थात सद्गुरूच मानले. सखा ही तोच आणि सद्गुरूही तोच अशी अवस्था झालेल्या संत मीराबाई म्हणतात,

“हरि गुण गावत नाचूंगी ॥धृ॥

आपने मंदिरमों बैठे बैठकर । गीता भागवत बाचूंगी ॥१॥
ग्यान ध्यानकी गठडी बांधकर । हरीहर संग मैं लगूंगी ॥२॥
मीराके प्रभु गिरिधर नागर । सदा प्रेमरस चाखूंगी ॥३॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, मीरा २)

संत जनार्दन स्वामी शिष्य संत एकनाथ गुरु ऋण व्यक्त करतांना म्हणतात,

“श्रीगुरुराया पार नाहीं तव गुणीं । म्हणोनि विनवणी करीतसों ॥१॥
मांडिला व्यवहार हरिनामीं आदर । सादरा सादर वदवावें ॥२॥
न कळेचि महिमा उंच नीचपणें । कृपेचें पोसणें तुमचे जाहलें ॥३॥
एका जनार्दनी करूनी स्तवन । घातिलें दुकान मोलेंविण ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, एकनाथ ४)

‘राघव चैतन्य - केशव चैतन्य’ अशी गुरुपरंपरा सांगणाऱ्या, बाबाजी-चैतन्य यांचा गुरुपदेश, ‘रामकृष्णहरी’ मंत्रासह प्राप्त झालेले; संत तुकोबाराय प्रत्यक्ष पांडुरंगाला किंवा आत्मरूपालाच सद्गुरु मानणारे होते. म्हणजे बाबाजी-चैतन्यांचे दर्शनही पांडुरंगरूपातच झाले असावे; कारण मुळात तुकोबारायांना सद्गुरु लाभले ते स्वप्नात, पण सद्गुरूंना ते आपल्या आविष्काराचे श्रेय देतात. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव आणि एकनाथ या संतांचे गुरु ऋण ते आवर्जून कथन करतात. तुकोबाराय म्हणतात-

“मज दास करी त्याचा । संत दासाच्या दासाचा ॥१॥
मग होत कल्पवरी । सुखें गर्भवास हरी ॥२॥
नीचवृत्तिकाम । परी मुखीं तुझे नाम ॥३॥
तुका म्हणे सेवे । माझे संकल्प वेचावे ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम ३२)

संत नामदेवांनी तर तुकोबारायांना अभंगरचनेची, पांडुरंगाच्या साक्षीने आज्ञा केली

“नामदेवें केलें स्वप्नामाजी जागें । सर्वें पांडुरंगें येऊनियां ॥१॥
सांगितलें काम करावें कवित्व । वाउगे निमित्त्य बोलों नको ॥२॥
माप टाकी सळे धरिली विटुलें । थापटोनी केलें सावधान ॥३॥
प्रमाणाची संख्या सांगे शत कोटी । उरले ते शेवटीं लावी तुका ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम ७५३)

स्वप्नात मिळालेला गुरुपदेशही शिरोधार्य मानून तुकारामांनी आपले अवघे जीवन सत्संगी झोकून दिले. तुकोबाराय म्हणतात,

“मानियेला स्वप्नी गुरुचा उपदेश । धरिला विश्वास वृढ नामी ॥
यावरी झाली कवित्वाची स्फूर्ति । पाय धरिले चिन्ती विठोबाचे ॥”

संत ज्ञानेश्वरांपासून तुकोबारायांपर्यंतच्या चारशे वर्षांच्या या मध्ययुगात सद्गुरूंनी शिष्यांना जो तत्त्वज्ञानाचा आणि भक्तिमार्गाचा उपदेश केला; त्याचे पाईकपण सर्व संतांनी स्पष्टपणे राखले, सांभाळले, अनुसरले आणि पुढीलानाही दिले. संतपरंपरेला मिळालेला

तत्त्वज्ञानाचा वारसा निखालसपणे ‘वेदप्रामाण्य’ स्वरूपात होता हे स्पष्टपणे जाणवते. कीर्तन, वारी, भजन, नामस्मरण आदी मार्गाने विट्टलभक्ती हा मार्ग, या सर्व विभूतिमत्त्वांनी वेदप्रामाण्यानुसार ‘अद्वैत’ अनुभूती भोगण्यासाठी खर्च केला, हे स्पष्ट जाणवते. वेद ही ज्ञानमाऊली, अद्वैत ही संवेदना आणि भक्ती हा त्यासाठीचा मार्ग. हा मार्ग कळसाप्रत नेणारे तुकोबाराय स्पष्टपणे बजावतात-

“मातेचीं जो थाने फाडी । तया जोडी कोण ते ॥१॥
वेदा निंदी तो चांडाळ । भ्रष्ट सुतकीचा खळ ॥२॥
आगी लावी घरां । मग वसती कोठें थारा ॥३॥
तुका म्हणे वर्म । येरा नाचवितो भ्रम ॥४॥

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम ७७९)

ते आणखी म्हणतात,

“वेद वंदाया पुरते । कोण ब्राह्मण निरुते ॥
ऐसे सांगा मजपाशीं । संता निविवितों ये विशी ॥२॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम ७८०)

ब्राह्मण म्हणून मिरविणाऱ्याला वेद वंदन करता येत नाही त्यासाठी संत मार्ग साधावा लागेल. म्हणूनच ते म्हणतात,

“वेदविहित तुम्ही आईका ही कर्म । बोलतों मी वर्म संतांमध्ये ॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम ९७०)

वेदप्रामाण्याविषयी तुकाराम महाराजांनी स्पष्टपणे सांगितले. ते म्हणतात,

“नाईकावे कार्नी तयाचे ते बोल । भक्तीविण फोल ज्ञान सांगें ॥१॥
वाखाणी अद्वैत भक्तिभावेविण । दुःख पावे सीण श्रोता वक्ता ॥२॥
अहं ब्रह्म म्हणोनि पाळितसे पिंडा । न बोलावें भांडा तयासर्वें ॥३॥
वेदबाह्य लंड बोले जो पाषांड । त्याचें काळें तोंड संतांमध्ये ॥४॥
तुका म्हणे खंडी देवभक्तपण । वरिष्ठ त्याहूनि श्रुपच तो ॥५॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम ९६९)

तुकोबारायांनी वेदप्रामाण्य स्पष्ट करून; अद्वैतानुभूतीसाठी भक्तिमार्गाच आवश्यक आहे हे स्पष्ट केले. त्याचबरोबर श्रद्धा (भक्तिभाव) असेल तरच अद्वैतानुभूती शक्य आहे तेही स्पष्टपणे बजावले. भज्य, भक्त, भक्ती या त्रिविध घटकांची श्रद्धापूर्वक एकात्मता अद्वैत अनुभूती घडविते. देही, विदेही होऊन याचि देही याचि डोळा ‘अद्वैत’ अनुभूती अनुभवता येते; हे संतांच्या विभूतिमत्त्वाचे सद्गुरूकृपेने साधलेले वैशिष्ट्य होय; हे येथवरच्या चर्चेने स्पष्टच होते.

भक्तिमार्गाच्या अनुसराबरोबरच सद्गुरूकृपेने ध्यानपूर्वक, एकचित्त स्मरणपूर्वक राजयोग संतांनी अनुसरलेला दिसतो. संतपरंपरेकडे, सद्गुरूपरंपरेतून अर्थात नाथपरंपरेकडून हा वारसा आलेला दिसतो. ध्यानधारणेचा उल्लेख, स्मरणभक्ती अंतर्गत प्रत्येक संतांनी केला

आहे; हे त्यांच्या चरित्रातून आणि अभंगांच्या प्रमाणातून दाखविता येते. संतांचे चमत्कार या 'अद्वैत' साधनेचा भाग आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. राजयोग आणि भक्तियोग यांची सांगड 'अद्वैत' अनुभूती भोगतांना सर्वच संत चरित्रातून स्पष्ट होते. याचा अर्थ सद्गुरूकृपेमुळेच, सद्गुरूत्वस्वरूप पावलेल्या संतांचा समदृष्टी हा स्थायीभाव झाला. आणि 'विष्णूमय जग' दिसू लागले हे ध्यानात घेतले पाहिजे. या समत्व योगामुळेच जात, पंथ, धर्म, विटाळ, शिवाशिव, असत्यव्यवहार, मोह, मद, मत्सरदि वासनात्मक षड्रिपू यांच्या पलिकडे जाऊन सर्वाभूती समत्वाने, भक्तिपूर्णतेने सेवाभाव हा संतांच्या वर्तनाचा स्थायीभाव झाला. सत्यनिष्ठा, पाखांडविरहितता, सर्वाभूती निरपेक्ष प्रेम हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू दृश्यमान झाले.

वारकरी किंवा भागवत परंपरेतील संतांच्या मालिकेबाहेरील तरी वैष्णव म्हणून ज्या संतांचा या मालिकेबरोबरच विचार करावा लागतो; अशा श्री संत समर्थ रामदासांना वयाच्या पाचव्या वर्षी मारुतरायांचा अनुग्रह झाला. मारुतराय हेच रामदासांचे सद्गुरू म्हणूनच नाममुद्राही रामदास होय. रामदास सद्गुरूकृपण व्यक्त करतांना म्हणतात,

“शिष्यास गुरुत्व प्राप्त होये । सुवर्णं सुवर्णं करितां न ये ।

म्हणौनि उपमा न साहे । सद्गुरू परिसाची ॥१६॥” (दासबोध सद्गुरूस्तवन)

अखेरीस रामदास म्हणतात,

“तयासी उपमा काय द्यावी । नाशिवंत सृष्टी आघवी ।

पंचभूतिक उठाठेवी । न चले तेथें ॥३०॥

म्हणौनि सद्गुरू वर्णवेना । हे गे हेचि माझी वर्णना ।

अंतरस्थितीचिया खुणा । अंतनिष्ठ जाणंती ॥३१॥” (तत्रैव)

समर्थांच्या वाङ्मयाचे प्रवचनच मुळी प्रपंच आणि परमार्थ व्यवहाराचे 'अद्वैत'लक्ष्यी भक्तिपूर्ण, कर्मप्रधान जीवनसारणीचे प्रवचन आहे. या सर्व गोष्टी श्रीगुरुस्तवनात रामदासांनी थेटपणाने, सूचकतेने स्पष्ट केल्या आहेत.

संतांचे व्यक्तिमत्त्व किंवा विभूतिमत्त्व सद्गुरूसंगातून संस्कारित होऊन आविष्कृत झाले असून; वेदप्रामाण्यामुळे त्यांच्या विभूतिमत्त्वाला समत्वाचे परिमाण लाभले आहे; हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

२.२ 'शुद्ध बीजा पोटी' ही उक्ती कौटुंबिक आणि अनुवंशिक रक्तप्रवाहाच्या दृष्टीने विचारात घेतली तर; निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई ही चार भावडे अध्यात्मज्ञानसाधनेचा वारसा घेऊनच जन्माला आली होती. त्यांच्या जीवनकार्यातील नोंदविलेले प्रसंग, चमत्कार पाहिले तर 'समत्वं योग उच्चते' अशा समदृष्टीने वर्तन करण्याची परंपरा घराण्यातच होती असे लक्षात येते. संत नामदेव यांचे कुटुंबीय आणि परिवार, समकालीन संत, गोणाई, राजाई, नारा, महादा, गोविंदा, विठा, परिसा, विसोबा, जनाबाई, आऊबाई, लिंगबाई, कान्होपात्रा, गोरकुंभार, नरहरी सोनार, सावतामाळी, माणकोजी बोधले, चोखामेळा, सोयराबाई, बंका महार, निर्मळा आदी सर्व संत पदाला गेलेले संत कुटुंबातून, परिवारातून, सान्निध्यातून,

वंशवेलीतून, आस्तिक भाव, श्रद्धा, भक्तिपरंपरा आणि सहानुभूती ही गुणवैशिष्ट्ये प्राप्तीसह संस्कारित झालेली दिसतात. स्थल, काल, परिस्थितीप्रमाणे त्यांनी आपली वंश, जात, परंपरा पाळतांना आपला परंपरागत आस्तिक भाव कोठेही ढळू दिला नाही. परंपरागत जातवृत्तीनुसार आलेला कार्यव्यवहार करतांना; यातिहीनता, उपेक्षा, दारिद्र्य यांविषयीची खंत, संताप, उद्वेग यांविषयीच्या प्रतिक्रिया; ही सर्व मंडळी संतसंगात, विठ्ठलाच्या भक्ति मिशाने, वारकऱ्यांच्या गोतावळ्यात प्रकट करतात. त्यांचे हे आविष्कार 'समत्व' या वैदिक तत्त्वज्ञानातील, अद्वैत साधनेचा भाग असते हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. आधुनिक काळात ज्या आविष्कारांना आपण विद्रोह, नकार आदींनी संबोधतो, ते आविष्कार भौतिक आणि सामाजिक समतेच्या संदर्भाने आलेले असतात. अध्यात्मिक जाणीव त्यांत विवादात्मकतेने चर्चिली जाते. मुळात संतपदाला पोचण्याची प्रक्रिया ही अध्यात्मिक साधना असते. संतपद हे लिंग, जात, वंश, पंथ, धर्म यांच्या पलिकडे आघव्या भूतमात्रांना अर्थात उद्भिज, स्वेदज, अंडज आणि जारज या चौखाणी चेतन जीवसृष्टीसह, अचर किंवा जड, अचेतन वाटणाऱ्या सृष्टीकडेही 'सम' दृष्टीने संवेदना अनुभवणारे असते. हा सर्वाभूती अद्वैततेने पाहण्याचा वारसा, कौटुंबिक, सामाजिक, वांशिक रक्तप्रवाहातून आणि पर्यावरणातून लाभतो. असा आस्तिकभाव हा, विश्वाचा विचार करता, भारतीय आणि तत्समान वैश्विक मानवी अस्तित्वाचा स्थायीभाव आहे. सर्वाभूती प्रेम आणि सहानुभूती या दृष्टीनेच, कार्यव्यवहार करतांना ही विभूतिमत्त्वे या संस्कार संचितासह आविष्कृत झालेली असतात. मन या दृष्टीने आत्मरूपनिष्ठ झालेले असते.

संतपरंपरेतील, उत्तरकाळातही हीच संवेदना आणि आविष्कार संतपरंपरेत पाहावयास मिळतो. संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत रामदास आणि त्यांचे कुटुंबीय या तिन्ही संतांच्या समकालीन आणि उत्तरकालीन प्रभावळीतील संत त्या सर्वांच्या बाबतीत वरील गुणवैशिष्ट्येच ओतप्रोत दिसतात. संतपरंपरेतील संत कबीर, शेखमहंमद, संत मीरा आणि त्यांच्या समकालीन संतसंग घडलेल्या व्यक्तिमत्त्वांचा विचार केला तर तेथेही कौटुंबिक, वांशिक आणि पारिवारिक पर्यावरणातून मिळालेला, अध्यात्मिक साधना आणि धारणांचा वारसा त्यांच्या विभूतिमत्त्वाच्या जडणघडणीत विशेष परिणामकारकतेने जाणवतो.

मध्ययुगातील संतमंडळींच्या जीवनकार्याभोवतीचे, स्थलकालपरिस्थितीजन्य पर्यावरण पाहिले; तर समाजव्यवस्था आणि राजव्यवस्था या दोन्ही व्यवस्था धार्मिक परंपरा आणि अध्यात्मिक जाणीव यांच्यासह घट्ट संवेदनेसह वावरत होत्या. या दोन्ही व्यवस्थांतील संघर्षाला रूढीग्रस्ततेने तीव्रता आलेली असली तरी या संघर्षाचे अंतिम लक्ष्य, अध्यात्मिक उन्नती, सात्त्विक भावनेने, सहानुभूतीसह सामाजिक व राजकीय स्थैर्य हे होते. याचे कारण मानवी मनातील सनातन अध्यात्मिक जाणीव. भोवताली मतामतांचा गलबला, रूढीग्रस्त स्वरूपातील व्रतेवैकल्ये, कुलधर्मकुलाचारातील कर्मठपणा इ. समाजातील विषमता प्रदर्शित करणाऱ्या गोष्टींचेही अंतिम लक्ष्य अध्यात्मिक उन्नती हे असल्याचे जाणवते. अध्यात्मिक उन्नतीसाठी जीवनसाधना हा समाजाचा स्थायीभाव आहे हे जाणवते. या स्थायीभावाच्या

तुलनेत, भौतिक उन्नतीकडे, आर्थिक सुबत्तेकडे दुय्यम दृष्टीने पाहिले जात होते. संतविभूतिमत्त्वे या पार्श्वभूमीवर अधिक संस्कारित होऊन आविष्कृत झालेली पाहावयास मिळतात.

नैसर्गिक स्थितीगतीचा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्थितीगतीवर परिणाम होत असतांनाही अध्यात्मिक जाणिवेसह परिस्थितीशी संघर्ष करण्याची धडपड मध्ययुगीन समाजजीवनात पाहावयास मिळते. संतविभूतिमत्त्वे धुरिणतेने या परिस्थितीत आविष्कृत झाली. परंपरेने अनुवंशिकतेने लाभलेला समत्व दृष्टीचा वारसा त्यांच्या भक्तियोग, राजयोग साधनेसह, ज्ञानोत्तर भक्तिस्वरूपात प्रकटला; हे लक्षात घेऊन संतविभूतिमत्त्वांच्या जडणघडणीचा, जीवनाचा, कार्याचा अन्वयार्थ लावावा लागतो.

२.३ मध्ययुगीन संतपरंपरेतील संतांनी सद्गुरूउपदेश आणि वंशपरंपरा, समाज आणि संपर्कातील सगेसोयरे यांच्या सहवासामुळे, अनुकरणाने आणि अनुग्रह मिळाल्यानंतर आत्मोन्नतीसाठी साधना केलेली दिसते. या सर्व संतांनी दोनप्रकारे साधना केलेली आहे; असे त्यांच्या वाङ्मयातील उल्लेखावरून आणि चरित्र शोधणीतून पुढे येते. सगुणोपासनात्मक भक्तिमार्ग, यांत प्रामुख्याने विठ्ठलभक्ती आणि रामभक्ती दिसते. मात्र असे करतांना आपल्या कौटुंबिक, वांशिक आणि ग्राम परंपरेनुसार शिव, शक्ती, हनुमंत आणि अन्य ग्रामदैवते यांचीही कुळधर्म कुळाचारानुसार उपासना ठेवली. भागवत संतांनी विठ्ठलभक्तीची परंपरा निर्माण केली. अनन्यभावे गणपती, पांडुरंग, कृष्णभक्ती त्यांनी केली. मात्र वाङ्मयीन प्रेरणा म्हणून गणपती आणि सरस्वती शारदाही ते विसरले नाहीत असे लक्षात येते. भक्तिमार्गांबरोबरच ध्यानधारणा आणि राजयोगसाधनाही त्यांनी केलेली दिसते. या दोन्ही मार्गांचा अवलंब जाणीवपूर्वक, सद्गुरूउपदेशाने करून; संतांनी देही विदेही होऊन; अद्वैतानुभूतीपूर्वक आत्मरूपसाधना केली. भक्ती, ज्ञान, वैराग्य असा त्यांच्या साधनेचा क्रम दिसून येतो. साधनेसाठी वेद-उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे आणि श्रीमद्भगवद्गीता हे तीन ग्रंथ प्रमाण मानून, सद्गुरूकृपापूर्वक आत्मज्ञान प्राप्तीपर्यंत संत पोहचले. त्यांच्या साधनेचे दृश्य परिणाम त्यांच्या प्रबोधक कार्यातून आणि व्यक्तिगत जीवनव्यवहारातून आविष्कृत झाले.

श्री संत ज्ञानेश्वर ते तुकाराम आणि रामदास या सर्व संतांच्या प्रभावळीतील संत तसेच समकालीन सूफी संत या सर्वांनीच नादरीय परंपरेनुसार भक्तिसाधना केलेली दिसते. 'श्रवणं, कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं, वंदनं दास्यं साख्यमात्मनिवेदनम्' अशी नवविधा भक्ती या सर्व संतांनी साधनास्वरूपात केली. त्यासाठीचे वाङ्मय म्हणून संतांचे वाङ्मय आविष्कृत झाले. ही भक्तिसाधना करीत असतांना; सर्व लोकांनीही भगवद्भक्ती करावी, कलियुगात तेच एक तरण्याचे साधन आहे. आपल्याला प्राप्त असे अलौकिक शरीर आणि जीवन भक्तिमार्गाने परमेश्वरस्वरूप करावे म्हणजेच कृतार्थ करावे असे त्यांनी प्रबोधित केले. म्हणजे भक्तिसाधनेचे दोन भाग करता येतील. एक म्हणजे स्वतः भक्तिमार्गाची साधना करावयाची आणि इतरांनी करावी म्हणून प्रसारासाठी प्रचार करावयाचा. भागवत मार्ग समृद्ध करण्याचा प्रयत्न करावयाचा. दोन्ही भागांची उदंड उदाहरणे दिसतात. भगवद्भक्ती करतांना विष्णूची अनेक प्रकारे सगुणरूपे त्यांनी आपापल्या परंपरा आणि आवड यानुसार

स्वीकारली आहे. त्यात बाळकृष्णरूप मोठ्या प्रमाणावर सर्वांना हवेसे वाटले असे दिसते.

भक्तीची भावना, संकल्पना आणि प्रकार संतांच्या वाङ्मयातून स्पष्टपणे उल्लेखित झाले आहेत. सगुणभक्तीचा अवलंब करीत निर्गुण, अविनाशी परब्रह्मस्वरूप अवगत करायचे; म्हणजेच 'सोऽहम्' साधना करून आत्मरूप भोगायचे अशा स्वरूपात ही भक्तिसाधना या सर्व संतांनी केलेली दिसते. द्वैतामार्गाने अद्वैताची अनुभूती भोगायची अशी ही अद्वैत साधना होय. संत निवृत्तीनाथ म्हणतात,

“खुंटले वेदांत हरपले सिद्धांत । बोलणें धादांत तेंही नाही ॥१॥

ते रूप पहातां नंदाघरीं पूर्ण । यशोदा जीवन बाळकृष्ण ॥२॥

साधितां साधन न पविजे खूण । तो बाळरूपें कृष्ण नंदा घरीं ॥३॥

निवृत्ति संपन्न सेवि गुरुकृपा । गयनीच्या द्विपा तारुं गेले ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, निवृत्ती ५१)

संत ज्ञानेश्वर, सगुणाचा भक्तिसाधनेने निर्गुणपूर्ण अनुभव घेतात.

“सुंदर सुरेख वोतिलें । परब्रह्म तेज फांकलें । तें व्योमीं व्योम सामावलें । नयनीं वो माय ॥१॥

कमलनयन सुमन फांकलें । त्या परिमळा आथिलें । मकरंदीं वो माय ॥२॥

संकोचला संसार । पारुषला व्यवहार । ब्रह्मानंद अपार । जहाला वो माय ॥२॥

मधुर वेदवाणी । न पवे ज्याच्या गुणीं । तें ठकावलें निवाणी । नेति मुखें वो माय ॥३॥

यापरतें बोलणें । न बोलणें होणें । तें म्यां आपुल्या अंगवणें । केलें वो माय ॥४॥

ऐसियाते चोटी । लागलें तयाचे पाठी । रखुमादेविवरा भेटी । विठुलीं वो माय ॥५॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, ज्ञानेश्वर ६)

‘गोपाळ अच्युत हा नाममहिमा । नित्यता पूर्णिमा आम्हां देही ॥’ असे सोपानदेव म्हणतात. ‘निजानंद दावी उघडे पै वैकुंठ । नामेचि प्रगट आम्हां लागी’ असे मुक्ताबाई गातात. तर संत नामदेव कीर्तन करतात.

“न वर्णवे वाचे जन्ममरण दुःख । दावीं आतां मुख पांडुरंगा ॥१॥

कुरळिया केश भाळी शोभे टिळक । दावीं आतां मुख पांडुरंगा ॥२॥

भोवया व्यंकटा शोभती सुरेख । दावीं आतां मुख पांडुरंगा ॥३॥

कमलाकर नेत्र सुंदर नासीक । दावीं आतां मुख पांडुरंगा ॥४॥

कर्णीची कुंडलें न वर्णवे हाटक । दावीं आतां मुख पांडुरंगा ॥५॥

आधर आरक्त दंत इंद्रुहूनि अधिक । दावीं आतां मुख पांडुरंगा ॥६॥

विष्णूदास नामा तुझेंचि बाळक । दावीं आतां मुख पांडुरंगा ॥७॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, नामदेव १२)

संत कबीर नामभक्तीचा महिमा सांगतात,

“निरधन को धन राम । हमारे निरधनको धन राम ॥धृ॥
चोर न लेवे घट्टही नजावे बखतपर आवे काम ॥ हमा ॥१॥
सोबत बैठत जागत उठत जपना हरीहर नाम ॥ हमा ॥२॥
दिनु दिनु होत सवाय सवाय खुटत नहीं एक दाम ॥ हमा ॥३॥
ठाकोर चले नगर दरबारे पास नहीं छदाम ॥ हमा ॥४॥
कहत कबीर सुन भई साधु पारसको नहीं काम ॥ हमा ॥५॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, कबीर १६८)

देव भक्त संबंध स्पष्ट करतांना संत शेख महंमद प्रमाण देतात,

“सांगता भक्त कोडि । वाढेल बहुत प्रौढी । नामदेव आवडि मांडिलीं येथें ॥
ऐसा अव्यक्त खाडिल भक्ति केला आमोल । शेख महमतदिं सखोल वर्णिला
वाचे ॥”

(तत्रैव, शेख महंमद ५)

कान्होपात्रा प्रबोध करतात,

“ध्यारे ध्यारे मुखी नाम । अंतरी धरोनिया प्रेम ॥”

गोरा कुंभार म्हणतात,

“निर्गुणाचे भेटी आलो सगुणा संगें । तव झालो प्रसंगी गुणातीत ॥”

नरहरी सोनार भक्तिपरंपरा सांगतांना म्हणतात,

“धन्य पुंडलिक भक्त निवडला । अक्षर्यीं राहिला चंद्रभागीं ॥१॥
भक्त नामदेव अक्षर्यीं जडला । पायरी तो झाला महाद्वारीं ॥२॥
ज्ञानोबा-सोपान निघती हे भक्त । अक्षर्यीं राहत परब्रह्मीं ॥३॥
बोधराज भला वचनीं गोविला । कीर्तनीं राहिला पांडुरंग ॥४॥
साधुसंत फार येती थोर थोर । उभा निरंतर चोखामेळा ॥५॥
संत साधुजन वंदिती चरण । नरहरी निशिदिन सेवेलागी ॥६॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, नरहरी १५)

सावता ठामपणे म्हणतात,

“नामाचिया बळे न भीऊं सर्वथा’,

तर सेना म्हणतात,

“विटेवरी उभा । जैसा लावण्याचा गाभा ॥१॥
पार्यीं ठेऊनियां माथा । अवली वारली चिंता ॥२॥”

चोखामेळा वर्णन करून सांगतात,

“श्रीमुख चांगलें कांसे पीतांबर । वैजयंती हार रुळे कंठी ॥
तो माझ्या जीवींचा जिवलग सावळा । अंतरीची गोडी घेईन सुखा ॥”

सोयराबाई खंत करतात,

“बैसोनी एकांती बोले गुजगोष्टी । घालोनियां मिठीं चरणासी ॥
बहुदीस झाले वाटतसे खंती । केधवां भेटती बाई मज ॥”

तर निर्मळा अनन्यपणे म्हणतात,

“मज नामाची आवडी । संसार केला देशधडी ॥”

जनार्दनस्वामी म्हणतात,

“देह शुद्ध करूनी भजनीं भजावें । आणिकाचे नाठवावें दोष गुण ॥”
(तत्रैव, कान्होपात्रा, नरहरी, गोरा, सावता, चोखामेळा, सोयरा)

कृष्ण लीला वर्णनातून सगुणभक्ती साधना करतांना संत एकनाथ वर्णन करतात,

“दिव्य तेज झळकती । रक्तकीळ फांकती । अगणीत लावण्य तेज प्रभा
दिसती गे माये ॥१॥

कानडा वो सुंदर रुपडा गे । अंतरीं बाहेरीं पाहतां दिस उघडा गें ॥२॥”

भक्तीची उत्कटता आणि विरहातील आर्तता वर्णन करतांना नाथ मांडतात,

“कसा मला टाकुनी गेला राम ॥धृ॥

रामावीण जीव व्याकूळ होतो । सूचत नाही काम ॥१॥

रामावीण मज चैन पडेना । नाही जीवासी आराम ॥२॥

एका जनार्दनी पाहुनी डोळा । स्वरूप तुझे घनःश्याम ॥३॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, एकनाथ १२२)

ते भक्तिसाधनेतील अनुभूती सांगून भक्तिप्रवृत्त करतात,

“उदार उदार । सखा पांडुरंग ॥१॥

ठेवा मन त्याचे पार्यीं । तुम्हां उणें मग कायी ॥२॥

दुजीयासी कींव । कां रे भाकितसा जीव ॥३॥

तींकाय देतील बापुडीं । एका जनार्दनी धरा गोडी ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, एकनाथ ६५९)

संत एकनाथांनी नवविधा भक्तीचे वर्णन आणि महत्त्व परोपरीने अभंगात स्पष्ट केले आहे.

संत तुकोबारायांचा सगुणरूप वर्णनाचा अभंग सर्वप्रसिद्ध आहे,

“सुंदर ते ध्यान उभें विटेवरी । कर कटावरी । ठेवूनियां ॥१॥

तुळसीहार गळां कासे पीतांबर । आवडे निरंतर हेचि ध्यान ॥२॥

मकर कुंडलें तळपती श्रवणीं । कंठी कौस्तुभमणि विराजित ॥३॥

तुका म्हणें माझे हेंचि सर्व सुख । पाहीन श्रीमुख आवडीनें ॥४॥

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम १४)

आर्त भक्तिभावयुक्ततेने साधनेची परमावधी गाठतांना संत तुकोबाराय म्हणतात,

“राजस सुकुमार मदनाचा पुतळा । रविशशिकळा लोपलिया ॥१॥

कस्तुरी मळवट चंदनाची उटी । रूळे माळ कंठी वैजयंती ॥२॥

मुगुट कुंडले श्रीमुख शोभलें । सुकाचें ओतिलें सकळही ॥३॥
कासे सोनसळा पांघरे पाटोळा । घननीळ सांवळा बाइयांनो ॥४॥
सकळही तुम्ही व्हागे एकीसवा । तुका म्हणे जीवा धीर नाही ॥५॥”

(तत्रैव, १६)

राधाभावे अद्वैत साधणारी द्वैतमार्गे भक्तिसाधनेची ही वाट ज्ञानेश्वरांपासून तुकारामांपर्यंत अशी अनन्य, उत्कट, उत्कंठित आणि निवांत स्वरूपात मळलेली दिसते. संत रामदासांनीही रामरूपाच्या सगुण भक्तियोगे ऐहिक जीवनातील साधनेने पारलौकिकाचे ध्येय गाठता येते हे परोपरीने सांगितले आहे.

“रत्नजडित सिंहासन । वरी शोभे रघुनंदन ॥१॥
वामांकी ते सीतावाई । जगज्जननी माझी आई ॥२॥
पश्चाद्भागी लक्ष्मण । पुढे अंजनी नंदन ॥३॥
भरत शत्रुघन भाई । चामरें ढाळिली दोन्ही बाहीं ॥४॥
नळ-नीळ जांबुवंत । अंगद सुग्रीव बिभीषण भक्त ॥५॥
देह बुद्धि नेणों काही । दास अंकित रामापायी ॥६॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, रामदास ६)

भक्तिपंचक मांडतांना रामदास भक्तिप्रबोध करतात,

“सोडीं संसाराची आस । धरीं भक्तीचा हव्यास ॥१॥
दुःखमूळ हा संसार । तयामध्ये भक्ति सार ॥२॥
ग्रंथ पाहाता लक्षकोटी । जेथे तेथे भक्ति मोठी ॥३॥
जन्मा आलियाचें फळ । दास म्हणें ते सकळ ॥४॥”

(तत्रैव, ५५)

संतांनी लिहून मौखिक परंपरेत प्रसृत केलेले हरिपाठ ही भक्तिसाधनेची लोकचळवळच म्हणता येईल.

भक्तिसाधनामार्ग हा उघडच द्वैतातून अद्वैताकडे जाण्याचा साधनामार्ग आहे. परंतु मानवी जीवनाला निखळ आनंद, पारलौकिक सुख भोगावयाचे असेल, ध्यानयोग किंवा राजयोग; कर्मयोग असो की हटयोग असो; द्वैतातून अद्वैताकडे जावे लागेल. द्वैतातून अद्वैत साधतांना स्वाभाविक, विदेही आणि निरपेक्ष आत्मस्वरूपाचे ज्ञान देही असतांना होणे आवश्यक असते. भक्तिसाधनेने कर्म ज्ञानवान करण्याची साधना घडू लागली की स्वाभाविकपणे प्रपंचव्यवहारात परमार्थाचा अनुभव घेता येतो. दुःखाची, आसक्तीची, वासनेची निवृत्ती होते आणि ‘याचिदेही याचि डोळा’ परब्रह्मसुखसोहळा अनुभवता येतो. मानवी जीवनाचे अंतिम लक्ष्य सुखप्राप्ती हे असते हे निर्विवाद. सुख हे वासनापूर्तीने झाल्याचा अनुभव केवळ तात्कालिक आणि आभासात्मक असतो. शाश्वत सुख आत्मरूपाचे ज्ञान झाले की प्राप्त होते. हेच संतांनी भक्तिमार्ग स्वीकारून परोपरीने दाखवून दिले. प्रपंचसंसार तर करावाच लागतो आणि जन्ममृत्यू फेऱ्यात प्राप्त परिस्थितीत कर्मधर्मपरेतेने

व्यवहार करतांना, तात्कालिक सुख क्षणाक्षणाला लाभतेच परंतु त्याचबरोबर; तात्कालिकतेमुळेच असमाधान, चिंता, दुःख यांची मालिका त्या तात्कालिक सुखसमाधानाला जोडून येते. केवळ, सोलीव सुखाची ओढ वाढत जाते. जन्म-मृत्यू फेऱ्यातील जीवनानुभूती अशाश्वततेची, भ्रामकतेची प्रचितीच घडवत राहते. ऐहिक जीवननिष्ठा क्षणभंगुर आणि दुःखकारक ठरतात. आत्मज्ञान स्थितीनेच केवळ परमसुखाचा अनुभव घेता येतो. हे या सर्व संतांनी आपल्या भक्तिसाधनामार्गाने सिद्ध करून भक्तिसाधनेचा प्रबोध केला.

संतांनी भक्तिमार्गाबरोबरच राजयोग, ध्यानयोग अथवा योगमार्गही अनुसरलेला दिसतो. मात्र हे दोन्ही मार्ग हे आपल्या शिष्यपरंपरेला देत असतांनाच जनसामान्यांसाठी भक्तिमार्गाचा; कर्म आणि विवेकनिष्ठ प्रबोध केला आहे. संतांनी ध्यानयोगाची साधना केली याची प्रमाणे अनेक संतांच्या अभंगवाणीत आढळतात. संतांच्या लौकिकदृष्ट्या चमत्कार ठरलेल्या घटना, प्रसंग, अनुभूती यांची संगती केवळ योगविज्ञानानेच लागते. आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार हे ध्येय संतांच्या साधनेला प्राप्त झाले याचे कारण सर्वाभूती परमेश्वर ही समत्वाची अनुभूती होय. ही अनुभूती घडविणारा सनातन मार्ग म्हणजे योगसाधना होय. संत विसोबा खेचरांनी, सर्वठायी शिव हा अनुभव असो, संत ज्ञानेश्वरांनी पार्थिव भित चालविणे असो, की तुकोबारायांचे सदेह वैकुंठ गमन असो; संतांच्या चरित्रांमध्ये उल्लेखित होणारे सर्व चमत्कार हे चमत्कार नव्हेत; तर चिद्विलासाचे योगवैज्ञानिक प्रयोग आहेत. हे प्रयोग स्वतःचे देव्हारे माजविण्यासाठी किंवा पाखांड करून लोकांना भोंदविण्यासाठी केलेले नाहीत. आत्मोद्धार ही प्रत्येकाची मिराशी आहे, याची अनुभूती घडविण्यासाठी; प्रथम जनसामान्यांना सत्संगाकडे आकर्षित करून, परमार्थ प्रवण करावयाचे होते. स्वतःबरोबर सर्वांना समत्व योगी घडवून; ‘जो जे वांछिल तो ते लाहो’, ‘खलत्व सांडो’, ‘दृष्टादृष्ट विजये होवो’, आनंदवनभूवनी क्रीडा करता येवो हे साधावयाचे होते. मोक्ष, मुक्तीचा मार्ग, सामाजिकतेतील, पुरुषार्थ चतुष्टय साधनेतून होतो; त्यासाठी भक्तिसाधना, ज्ञानसाधना आणि कर्मसाधना अपरिहार्य आहे हे प्रतीत करावयाचे होते. भक्तिसाधनेबरोबरच राजयोगाची, हटयोगाची साधना संतांनी केली. लोकी लोक होऊन; अलौकिक आनंदाची लयलूट लोकीच घडविण्याचा मार्ग संतांनी निवडला होता. ऋषीपरंपरा, सिद्धपरंपरा, नाथपरंपरा आणि भक्तपरंपरा, या सर्व परंपरांबरोबर समूहजीवनातील कर्मनिष्ठा साधून जीवन सफल घडविण्याचा मार्ग संतांना वहिवाटीत आणावयाचा होता. त्यामुळे मध्ययुगात संतपरंपरा जाणीवपूर्वक निर्माण झालेली दिसते. मोक्षमुक्तीचे ध्येय बाळगून वैयक्तिक स्तरावर विजनवासात जाऊन ध्यानसमाधी योगसाधना करणे म्हणजे पारमार्थिक स्वार्थपरता होय. ऋषींचा मार्ग हा लोकोद्धार, लोकव्यवस्थापन करणारा होता. तोच मार्ग मध्ययुगात संतपरंपरेने अवलंबिला. ‘बोलले जे ऋषी साच भावे वर्ताया’ असे तुकोबाराय त्यासाठीच म्हणतात.

ध्यान, समाधी, राजयोग, हटयोग, रिद्धी-सिद्धी साधना या योगमार्गातील गोष्टी, योगशास्त्र ह्या सर्व गोष्टींची बारकाईने माहिती सर्व संतांना होती. सद्गुरूपरंपरेची अनिवार्यता आणि अलौकिकता त्यांनी अनुभवली होती याची अनेकानेक प्रमाणे संतवाङ्मयात

आढळतात.

दासबोधातील 'ज्ञानदशक' हे रामदासांचे योगमार्गातील अधिकार स्पष्ट करणारे आहे. याशिवाय 'आत्मदशक', 'प्रकृतिपुरुष', 'पूर्ण दशक' आदी दशकातून त्यांनी योगमार्ग निरूपण केल्याचे स्पष्ट आहे. मारुतराय हेच सद्गुरू त्यांना लाभले होते. रामदासांच्या अभंगरचनेतील स्थूलदेह, लिंगदेह, कारणदेह, महाकारणदेह ह्या रचना योगशास्त्रावर प्रकाश टाकणाऱ्या आहेत. समर्थानी योगमार्गातील प्रयोग त्यांच्या योगसाधनेनेच घडवले आहेत.

संत निळोबांनी 'चांगदेव' चरित्रात केलेले योगमार्गवर्णन, त्यांच्या योगिक अनुभूतीचे प्रमाण देते.

“बैसउनी सन्मुख घालविलें आसन । कळा स्थान मान उपदेशिती ॥११६॥

कृपावंत गुरू म्हणती यमनियम । करीं प्राणायाम प्रत्याहार ॥११७॥

ध्यान हे धारणा आसन हे मुद्रा । साधावी शिष्येंद्रा सिद्धीलागीं ॥११८॥

रेचक, पूरक, कुंभक, त्राहाटक । पवनाभ्यास ऐक स्थिरबुद्धि ॥११९॥”

इ... वचनें

तयासि अवस्था लाविली । कसोटी दाविसी सिद्धाईची ॥४०॥

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, चा. चरित्र)

संत बहिणाबाई म्हणतात,

“नेणें जप तप नेणें अनुष्ठान । घालावें आसन कळेना तें ॥१॥

ध्यानाचें लक्षण इंद्रियांचा रोध । नाहीं याचा बोध ऐकियला ॥२॥”

विठ्ठलभक्ती आणि सद्गुरू तुकोबारायांची कथा ऐकावी एवढाच हेतू होता. परंतु सद्गुरूंनी कृपा केली म्हणजेच संत बहिणांनी संत तुकारामांच्या कृपेने योगसाधनाही केली होती हे स्पष्ट आहे.

अध्यात्मिक उन्नती करून आत्मोद्धार व्हावा; यासाठी संत तुकारामांनीही एकांतवास, ध्यानधारणा, योगसाधना केली असे दिसते. भंडाऱ्या डोंगरावर ते ध्यानधारणेसाठी जात. ज्ञानेश्वरी आणि एकनाथी भागवत यांची पारायणे तेथेच घडली, पण त्याचबरोबर समाधीसुखाचा अनुभव आणि ज्ञानप्राप्ती, अद्वैतानुभूती तेथेच घडली याची अनेक प्रमाणे अभंगांत आढळतात. 'मीचि मज व्यालो । पोटं आपुलिया आलो ॥', 'आनंदाचे डोहीं आनंद तरंग । आनंदाचे अंग आनंदाचे ।', ऐहिक जीवनातील तुकोबाराय अध्यात्मिक जीवनाविषयी म्हणतात, 'गेलो मरोनि ते काळीं' असे सांगून आपली देही विदेही अवस्था झाल्याचे कथन करतात. योगसाधना सफल झाल्याचा निर्वाळा देतांना ते म्हणतात,

“प्रवृत्तिनिवृत्तीचे आटुनियां भाग । उतरीले चांग रसायन ॥१॥

ज्ञानाग्नी हुताशी कडसिले वोज । आत्मसिद्धिकाजा लागूनियां ॥२॥

ब्रह्मी ब्रह्मरस सिद्ध झाला पाक । घेतला रूचक प्रतीतीमुखें ॥३॥

स्वानुभव अंगी झाला समरस । साधनीं निजध्यास प्रासोप्रासीं ॥४॥

आरोग्यता तुका पावला अष्टंगी । मिरविला रंगी निजात्मरंगे ॥५॥”

२४ । संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम ३२७६)

दुसऱ्या एका अभंगात तुकोबाराय म्हणतात,

“रक्त श्वेत कृष्ण पीत प्रभा भिन्न । चिन्मय अंजन सुदलें डोळां ॥१॥

तेणें अंजनगुणें दिव्यदृष्टी झाली । कल्पना निमाली द्वैताद्वैत ॥२॥

देशकाळ वस्तुभेद मावळला । आत्मा निर्वाळला विश्वाकार ॥३॥

न झाला प्रपंच झाला परब्रह्म । अहं सोहें ब्रह्म आकळलें ॥४॥

तत्वमसि विद्या ब्रह्मानंदी सांग । तेंचि झाला अंगे तुका आतां ॥५॥”

(तत्रैव, ३३५०)

तुकोबारायांच्या 'अणु रेणु या थोकडा । तुका आकाशा एवढा ॥' 'स्थिरावली वृत्ती पांगुळला प्राण ।' अशी कितीतरी प्रमाणे, योगसाधने संबंधात देता येतील.

संत एकनाथांनी भागवत टीकेत योगमार्ग, ऋद्धीसिद्धी, ध्यानधारणा यांविषयीची चर्चा केली आहेच. संत तुकोबारायांना नाथभागवत प्रिय होता तो याच मार्गदर्शनाकरिताच. 'साधने समाधी नको पा उपाधी' असे म्हणणारे सद्गुरू मुळात समाधी साधना करणारे होते. नामभक्तीसाधन सर्वासाठी सोपे. निदान संसार-प्रार्थिकांनी ते तरी साधावे यासाठी ते समाधीची उपाधी नको म्हणतात; अन्यथा श्री जनार्दन स्वामींनी संत एकनाथांना समाधी साधनेचा उपदेश तर केलाच; त्याचबरोबर समाधीयोगाविषयी चर्चाही अभंगांतून केली. जनार्दन स्वामी म्हणतात,

“उद्य समाधी लागे तीन वेळा । अवघा ब्रह्मांड गोल उद्य होतो ॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, जनार्दनस्वामी २९)

ते आणखी म्हणतात,

“देहाची समाधी लागे तीन वेळां । आपुली जीवनकळा शोधावी हे ॥”

(तत्रैव, ३०)

शिष्यास ते सांगतात,

“रिघत ते जावे अभ्यासाशी ॥

(तत्रैव, ३१)

आणि पुढे ते मार्गदर्शन करतात,

“मन स्वस्थ निश्चल मध्यरात्री । गुरुगुह्याचे एकांती रिघावें हो ॥”

(तत्रैव, ३२)

समाधी योगसाधनेत सद्गुरूंचे महत्त्व अनन्य आहे, हे नाथपरंपरेने नेहमीच सांगितले आहे. गुरू गोरक्षनाथ तर निश्चल सांगतात, 'नगुरूरोधिकम् !' त्यामुळे स्वाभाविकपणे एकनाथ महाराजांनी समाधी साधना केली आणि इतरांनाही सांगितली हे स्पष्ट आहे. मात्र एकनाथ महाराजांना जाणीवपूर्वक भक्तियोगाचा प्रचार व प्रसार लोकाभिमुखतेने करावयाचा होता. संतपरंपरेत ते याच साठी धुरीण म्हणून ओळखले जातात. लोकभाषेबरोबर लोक विधिनाट्य परंपराही; अभंगरचनांबरोबर एकनाथांनी वापरली. त्यामुळेच एकनाथोत्तर काळात समाधी

संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा । २५

योगसाधनेचा मार्ग अधिक सुप्त झाला आणि भक्तिमार्ग तेवढ्याच जोमाने अधिक प्रसारित झाला, असे स्पष्टपणे जाणवते. श्री सद्गुरूमहिमा वर्णन करतांना; सद्गुरूंनी करून घेतलेली समाधीसाधनाही वर्णन केली आहे.

“धरियेला करी नेला एकांतांता । अंकी बैसवीत सद्गुरूराव ॥८५॥
सद्गुरूबोलती त्या क्षणीं । लागली उन्मनी तया लागीं ॥८६॥
तया लागी नाहीं देहींचा आठव । स्थूल सूक्ष्म भाव मावळले ॥८७॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, एकनाथ १७९५)

संत नामदेव हे निखळ भक्तियोगमार्गे जाणारे संत होते असे दिसते. तथापि विसोबा खेचरांकडून त्यांनीही ज्ञानयोगाचे किंवा ब्रह्मविद्येचे धडे गिरविल्याचे संत नामदेव स्पष्टपणे सांगतात. मात्र समाधीयोग आणि भक्तियोग यांचा संयोग कसा करावा हे सद्गुरूंनी उपदेशिले, असे नामदेव स्पष्टपणे सांगतात,

“सद्गुरूनायकें पूर्ण कृपा केली । निजवस्तु दाविली मज ॥१॥
माझें मुख मज दावियेलें डोळां । दिधली प्रेमकळा ज्ञानमुद्रा ॥२॥
तया उतराईं व्हावें कवण्यागुणें । जन्म नाहीं येणें ऐसें केलें ॥३॥
नामा म्हणे निकी दावियेली सोय । न विसरावे पाय विठोबाचे ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, नामदेव १३९०)

दुसऱ्या अभंगात नामदेव महाराज म्हणतात,

“कृपेची साउली अखंड लाधली । खेचर माउली भेटलीया ॥१॥
आतां मज भय नाहीं पैं कोणाचें । जन्ममरणाचें दुःख गेलें ॥२॥
बंधमोक्षाची फिटली काळजी । समाधि लागली समाधीसी ॥३॥
नामा म्हणे माझें सर्वही साधन । खेचरचरण न विसंबे ॥४॥”

(तत्रैव, १३९३)

श्री संत ज्ञानेश्वरांची सद्गुरूपरंपरा पाहिली तर ती समाधी साधनेची आहे. नाथसंप्रदायाचा मार्ग हा योगमार्ग होय. मात्र गुरू गोरक्षनाथांपासूनच नाथसंप्रदायाचे लोकाभिमुखतेने अवतरण करणे सुरू झाले. त्याचाच भाग म्हणून श्री संत ज्ञानेश्वरांनी भगवद्गीता टीकेचा प्रपंच केला असे म्हणता येईल. योगमार्गाचे भक्तियोगमार्गात बेमालूम रूपांतर मध्ययुगात झाले; तरी ध्यानधारणेचे महत्त्व कमी झाले नाही. मात्र भक्तियोगातील समाधीअवस्था म्हणजे अनन्यता आणि चित्ताची समर्पित एकाग्रता अधोरेखित केली गेली. श्री संत ज्ञानेश्वरांच्या हरिपाठात ‘देवाचिये द्वारी उभा क्षणभरी । तेणे मुक्ती चारी साधीयेल्या ॥’ यावर जो भर दिला आहे त्याचा अर्थ हाच आहे. अन्यथा संत ज्ञानोबारायांनी ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायात समाधीयोगाचा अर्थात राजयोगाचा जो प्रकर्ष केला त्याचा हेतू, सर्व भक्तियोग साधकांना ज्ञानयोगाची माहिती व्हावी हा निश्चितच आहे. एकप्रकारे भक्तियोगानेही समाधीयोग साधता येईल हेच निश्चिन सांगायचे होते. ताटीच्या अभंगात संत मुक्ताबाई यांनी ‘योगी पावन मनाचा । साही उपराध जनाचा’ असे ज्ञानेश्वरांचे वर्णन करून योगमार्ग लोकाभिमुख करतांना;

त्यासाठी भक्तिमार्गाचे अवलंबन करतांना संतांना लोकशिक्षक म्हणून केवढी संयमपूर्ण भूमिका घ्यावी लागेल याचे सूचक वर्णन मुक्ताबाईंनी केले आहे.

भागवत संप्रदायाची गंगोत्री नाथ संप्रदायात आहे हे विसरून चालणार नाही. या संप्रदायात दत्त, शाक्त, गाणपत्य, शैव आदी सर्व संप्रदाय येऊन मिळालेच; त्याचबरोबर मध्ययुगात भारतात मोठ्या प्रमाणात राजाश्रयासह आलेला सूफी संप्रदायही येऊन मिसळला त्याचे सर्वात ठळक आणि मोठे उदाहरण म्हणजे संत शेख महंमद महाराज हे होय. शेख महंमद महाराजांचा विचार केला तर ‘योगसंग्राम’ हा त्यांचा सर्वात महत्त्वाचा मुख्य ग्रंथ योगमार्गाविषयी चर्चा करणारा आहे. त्यांचे अनेक चमत्कार हे योगी म्हणूनच पाहावे लागतील. ‘चंद्रभट बोधले’ उर्फ चाँद बोधले यांच्या गुरूप्रसादाने ते योगमार्ग अर्थात समाधीयोग आणि भक्तिसंप्रदाय यांकडे आले. सद्गुरू चंद्रभट बोधले हे दत्तसंप्रदायाशी निगडित होते; असे त्यांच्या चरित्रावरून मानता येते. स्वतः सूफी असून; संत शेख महंमदांनी मध्ययुगीन भागवत परंपरा जोपासण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेला दिसतो. एकनाथ महाराजांचे कार्य तर जनार्दन स्वामी या गुरूबंधूमुळे त्यांना ज्ञात होतेच. दीर्घायुष्य लाभल्याने जयरामस्वामी, रामदास, तुकोबाराय यांच्याशी त्यांचा संबंध आला. या सर्व संतांनी त्यांचा सद्गुरू म्हणून स्वीकार केलेला दिसतो. एकापरीने मध्ययुगातील पंथोपपंथांचा महासमन्वय संत शेख महंमदांच्या रूपाने साधला गेला.

मध्ययुगीन संतपरंपरेचे अध्यात्मिक ध्येय समस्त ‘लोक’ला श्रद्धावान करणे किंवा अध्यात्मकेंद्री बनविणे हे होते. सामान्य संसारप्रपंच करणारांना राजयोग, ध्यानयोग, समाधीयोग, हटयोग, अंत्रशक्ती, रिद्धीसिद्धी इ. गोष्टींच्या मार्गाने जाणे शक्य नव्हते हे लक्षात घेऊन: अस्मानी आणि सुलतानीच्या भयंकर आक्रमणातही लोकजीवन स्थिर, सावधान आणि मनःशांतीसह शहाणपणाने सुमार्गी राहावे हे उद्दिष्ट सर्वत्र संचार करणाऱ्या नाथ संप्रदायाच्या लक्षात आले आणि भक्तिमार्गाने कर्म, ज्ञानवान, श्रद्धापूर्ण आणि निरासक्तपणे अनुसरता येईल म्हणून ‘महायोगपीठ’ क्षेत्र अर्थात ‘सरस्वती चंद्रभागा’ क्षेत्र डोळ्यासमोर ठेवून राजकीय, भाषिक, प्रादेशिक प्रश्नांचा साकल्याने विचार करून कर्ममार्गाने, सेवामार्गाने आणि समाधीयोग मार्गाने सिद्ध झालेले माधव, गोविंद, कृष्ण, पांडुरंग हे दैवत विठ्ठलस्वरूपात भागवतांनी स्वीकारून; सगुणभक्तीचा सनातन नारदीय मार्ग आपल्या सद्गुरूप्रेरित योगमार्गाशी जोडून; प्रस्थापित केला. श्रद्धा, समदृष्टीयुक्त; प्राप्त विहित असे संस्कृतप्रेरित कर्म अनुसरत प्रेमरूपा, राधाभावे अनुसरता येणारा संसारप्रपंचनिष्ठ भक्तिमार्ग मध्ययुगीन संतांनी स्वतः धुरिणत्वाने अनुसरला. आणि ‘जे जे भेटे भूत ते ते मानीजे भगवंत’ या प्रेममूलकतेने जनसामान्यांना प्रेरित केला. धुरीण संतांच्या प्रभावळीतील संतमंडळींचा विचार केला तर; मध्ययुगीन धुरीण संतांनी अध्यात्मकेंद्री, आत्मस्वरूपकेंद्री, समत्वदृष्टीचा, परिपक्व समाजनिर्मितीचा, राष्ट्रनिर्मितीचा सांस्कृतिक मार्ग म्हणून भगवद्भक्तिमार्ग प्रशस्त केला हे लक्षात येते. मध्ययुगीन सर्वांगे अस्थिर समाजजीवनाला श्रद्धापूर्ण, सेवाभावी, प्रेममार्ग निरोपून; स्थिर, शांत, समंजस आणि आसक्तीनिरपेक्ष समाजनिर्मितीचे कार्य संतांनी केले हे

लक्षात येते. आजच्या स्थितीगतीमध्ये आस्तिक मनासह हे कार्य कसे करता येईल याची प्रेरणा मध्ययुगीन संतांच्या साधनामार्गातून मिळते. याकरिता संतांच्या प्रबोधक आविष्काराचा केंद्रबिंदू; श्रद्धापूर्ण, प्रेमस्वरूप, सेवाभावी, ज्ञानवान कर्मनिष्ठ माणूस घडवून; आत्मोद्धाराबरोबरच समग्र लोकोद्धार हा होता हे लक्षात येते. 'मार्गाधारे वर्तावे । विश्व मोहरे लावावे ॥' हे त्यामागील सूत्र होते. 'लाभावीण प्रिती' करीत; कर्मवानपणे समाजजीवनात अध्यात्मनिष्ठेने लोकजीवन असावे यासाठीचा खटाटोप. त्यासाठी प्रत्यक्ष सगुण साकार अशा 'विट्ठल', 'पांडुरंग', 'श्रीकृष्ण' या दैवतांचा शिवत्वाने स्वीकार करून; भक्तिसाधना साधण्यासाठी नवविधाभक्तीसह वारीची वहिवाट; मध्ययुगीन संतांनी अनुसरली हे ध्यानात ठेवूनच संतकार्याची चर्चा करावी लागते.

३. मध्ययुगीन संतांच्या साहित्याचे प्रयोजन, औचित्य, साहित्यनिर्मिती प्रक्रिया, साहित्याची भाषा आणि शैली यांचा विचार केला तर केंद्रस्थानी असलेल्या साहित्यविषयक दृष्टिकोनाचा सहज प्रत्यय येतो. संतांनी निर्माण केलेली स्वतंत्र ग्रंथसंपदा आणि संतांची अभंगवाणी अशा दोन प्रकारात वाङ्मयाची विभागणी करता येते. संत ज्ञानेश्वरांचे भावार्थदीपिका किंवा ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेव पासष्टी; संत शेख महंमद महाराजांचा योगसंग्राम, निष्कलंक प्रबोध आदी ग्रंथ; संत एकनाथांचे भागवत, रामायण इ. असे ग्रंथ स्वतंत्र म्हणून विचारात घेता येतात. असे ग्रंथ वगळता सर्वच संतांनी अभंग, हिंदुस्थानी कविता, कूटरचना, आरत्या, भारुडे, रूपके, भूपाळ्या, चरित्रपर किंवा लीलापर रचना अशा स्फूट स्वरूपात भावकाव्ये प्रकट केली आहेत. या दोन्ही प्रकारच्या वाङ्मयाच्या केंद्रस्थानी,

‘दिसो परतत्त्व डोळां । पाहो सुखाचा सोहळा ।

रिघो महाबोध सुकाळा । माजी विश्व ॥’ (अ. १३-११६१)

या हेतूने वाङ्मयसाधना करायची. काव्यरसिकांनाही परतत्त्व घडविणारे असेच असले पाहिजे म्हणून रसाळ वाणीने काव्य निर्माण झाले पाहिजे. याचा दंडक संत ज्ञानेश्वर माऊलींनी घालून दिला आहे -

“वाचे बरवे कवित्व । कवित्वीं बरवे रसिकत्व ।

रसिकत्वीं परतत्त्व । स्पर्शुं जैसा ॥’ (ज्ञा.अ. १८-३४७)

हे काव्य प्रतिभासंपन्न असावे या दृष्टीने माऊली ज्ञानेश्वर म्हणतात,

“जरी प्रकटे सिद्धसरस्वती । तरी मुक्या आथी भारती ।

एथ वस्तुसामर्थ्यं शक्ती । नवल कायी ॥’ (ज्ञा.अ. १-७८)

असे काव्य ज्ञानात्मक रसाने परिपूर्ण असावे;

“जेथ शांताद्भूत रोकडे । आणि येरां रसां पडप जोडे ।

हे अल्पचि परि उघडें । कैवल्य जेथ ॥’ (ज्ञा.अ. ११-१२)

याच दृष्टिकोनातून संतांचे वाङ्मय स्फूट झाले आहे हे खरे परतत्त्व प्रतीतीसाठी भक्ती हा स्थायीभाव असावा. एवढेच नव्हे तर भक्तिरूपी प्रेमरस साहित्यातून प्रकट व्हावा याच कारणाने संतांची काव्यनिर्मिती झालेली दिसते.

‘नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जर्गी’ असा आपला भक्तिसाधनेचा हेतू स्पष्ट करून; आत्मोद्धार आणि लोकोद्धाराचे, अध्यात्मिक उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून; ‘शत कोटी तुझे करीन अभंग’ अशी प्रतिज्ञा करणारे नामदेव म्हणतात,

“नामा म्हणे भक्तीचे कारण । भक्तीसी तुष्ट नारायण । याचें करितां कीर्तन आपोआप तुष्टेल ॥’

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, नामदेव ७०७)

संत नामदेव प्रतिज्ञापूर्वक वरील उद्देशाने अभंगरचना करतात. ‘अभंग’ या खास मराठी छंदाचा आकृतिबंध किंवा रूपबंध आपल्याला स्वप्नात साक्षात्कारपूर्वक मिळाला हेही ते आवर्जून सांगतात. ते म्हणतात,

“अभंगाची कळा नाही मी नेणत । त्वरा केली प्रीत केशीराजें ॥१॥

अक्षरांची संख्या बोलिले उदंड । मेरू सुप्रचंड शर आदी ॥२॥

सहा साडेतीन चरण जाणावे । अक्षरें मोजावीं चौकचारी ॥३॥

पहिल्या पासोनी तिसऱ्या पर्यंत । अठरा गणित भोज आलें ॥४॥

चौकचारी आधीं लोलिलों मातृका । बावीसावी संख्या शेवटील ॥५॥

दीड चरणाचें दीर्घ तें अक्षर । मुमुक्षु विचार बोध केला ॥६॥

नामा म्हणे मज स्वप्न दिलें हरी । प्रीतीनें खेचरीं आज्ञा केली ॥७॥’

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, नामदेव-१४०६)

मध्ययुगातील ज्या अभंगवाणीची वाट मळली, त्या लोकछंदाचा साहित्यातील विनियोग भक्तियोग साधनेकरिता; सद्गुरू आज्ञेने आणि हरी स्वप्नातील मार्गदर्शनाने झाला आणि संत तुकारामांनी प्रतिभासामर्थ्याने, अभंगाला रसिक मनाच्या सिंहासनावर नेऊन बसविले.

महाराष्ट्राचा लोकछंद असा काव्यछंद झाला. माऊली ज्ञानेश्वरांनी ‘ओवी’ छंदाला ग्रंथछंदाचे अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. तसे संत नामदेवांनी अभंग चिंतनाने नवविधा भक्तिसाधनेत, कीर्तनाच्या रूपबंधाचे केंद्रस्थान मिळवून दिले.

संत ज्ञानदेवांनी

“तो शांतुचि अभिनवेल । ते परियसा मन्हाठे बोल । जे समुद्राहून खोल ।

अर्थभरित ॥’ (ज्ञा.अ. ४-२१४)

असे आत्मविश्वासपूर्वक सांगून;

“माझा मराठाचि बोलु कौतुकें । परि अमृतातें ही पैजासीं जिंके । ऐसी अक्षरें

रसिकें । मेळवीन ॥’ (ज्ञा.अ. ६-१४)

अशी प्रतिज्ञा केली आणि

“आतां अर्जुनेंसी मुकुंदे । नागर बोलिजेल विनोदें । ते वोवियेचेनि प्रबंध । सांगेन

मी ॥’ (तत्रैव, ४९७)

अशी ग्वाही देऊन सांगितले की, ‘ओवी’ हा ग्रंथलेखनासाठी छंद होईल. मराठी लोकभाषेतील ओवी आणि अभंग या लोकछंदांना ग्रांथिक भाषेचा, काव्य भाषेचा दर्जा मिळवून देतांनाच;

लोकोद्धारसाठी, लोकप्रेमातून ग्रंथ आणि काव्यरचनेची परंपरा जाणीवपूर्वक सुरू केली. ही परंपरा थेट २० व्या - २१ व्या शतकातही अव्याहतपणे सुरू आहे. लोकभाषेचा वापर करतांना छंद हे प्रयोगसिद्ध सादरीकरणाचे गायन प्रकार आहेत. ते मौखिक परंपरेने सर्वगत होतात याचेही परिमाण कायम राखले. त्यामुळे ओवी आणि अभंग या संतांच्या रचनांना लोकगीतांचे परिमाण लाभले. जनाबाई, सोयरा, निर्मळा या संत स्त्रिया आणि नामदेवांपासून तुकोबारायांपर्यंत संत पुरुष यांचे अभंग लोकपरंपरेत लोकगीतांच्या स्वरूपात गायले जात आहेत. तसेच ते शास्त्रीय गायनाचेही छंद झालेले आहेत.

संत ज्ञानदेव आणि संत नामदेव यांची परंपरा संत एकनाथ आणि संत तुकाराम यांनी मोठ्या सामर्थ्याने सुरू ठेवल्याचेही दिसून येते.

संत एकनाथांनी श्री ज्ञानेश्वरी शुद्धीकरणापासून ते भागवतांपर्यंत ‘ओवी’ छंद आणि प्राकृत मराठी भाषेचा अवलंब तर केलाच, परंतु आपल्या स्फूट रचनांसाठी अभंग, गौळणी, भारूडे, कूटरचना, आरत्या या छंदांचाही अवलंब केला. रूपकाच्या माध्यमांतूनही प्रबोध केला. एकूणच लोकछंदांचा अर्थात प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकलांचा वापर एकनाथांएवढा कोणीही केला नाही. एकनाथ महाराजांची चार हजारावर स्फूटरचना आहे. त्यात दत्त, जनार्दन इ. आठ आरत्या, फुगडी, बेटकुळी, वैदू, अक्कल, गारूड आदी एकशे एकतीस रूपके, भारूडे, नामदेव, चोखामेळा आदी नऊ चरित्रे अशा रचनांचा समावेश आहे. आपण संतांच्या आज्ञेने प्राकृतात ग्रंथरचना करित आहोत याविषयी संत एकनाथ म्हणतात,

“तंव संतसज्जनी एक वेळां । थोर करूनियां सोहळां । आज्ञापिल्लें वेळोवेळां ।
ग्रंथ करविला प्राकृत ॥”

(सार्थ श्री एकनाथी भागवत. अनु. कृ. ना. आठल्ये, संपा. कामत चंदगडकर. अ. १-५७)
संत एकनाथ म्हणतात,

“ते अनिर्वाच्य निजगोडी । चहूं वाचांमाजी वाडी । म्हणोनि वागीश्वरी रोकडी ।
ग्रंथार्थी चोखडी चवी दावी ॥२१॥

सारासार निवडिती जनीं । त्या हंसावरी हंसवाहिनी । बैसली सहजासनीं अगम्यपणीं
अगोचरू ॥२२॥

ते परमहंसी आरूढ । तिसी विवेकहंस जाणती दृढ । जवळी असतां न देखती
मूढ । अभाग्य दृढ अतिमंद ॥२३॥

तिचें निर्धारितां रूप । अरुपाचें विश्वरूप । ते आपुलेपणें अमूप । कथा अनुरूप
बोलवी ॥२४॥

हा बोलू भला झाला । म्हणोनि बोलेंचि स्तविला । तैसा स्तुतिभावो उपजला ।
बोलीं बोला गौरवी ॥२५॥

ते वाविलास परमेश्वरी । सर्वांगदेखणी सुंदरी । राहोनि सबाह्य अभ्यंतरी । ग्रंथार्थ
कुसरी वदवी स्वयें ॥२६॥

ते सदा संतुष्ट सहज । म्हणोनि निरुपणा चढलें भोज । परी वक्तेपणाचा फुंज ।

मी पणें मज येवोंच नेदी ॥२७॥”

(तत्रैव)

संत एकनाथांनी श्री ज्ञानेश्वरांचे अनुकरण केले असे म्हणता येईल. मात्र संत ज्ञानेश्वरांप्रमाणे मराठी बोलीची थोरवी परोपरीने ते सांगत नाहीत; याचे कारण ते संत ज्ञानेश्वरांनी मळलेल्या वाटेवरून चालत आहेत. भाषा, रचना, छंद आणि शैली याबाबतीत तसेच प्रयोजन आणि हेतू या संदर्भात एकनाथांनी परंपरा पुढे नेली. ही परंपरा पुढे नेतांना ते अधिक लोकाभिमुख झाले हे त्यांच्या वाङ्मय व्यवहारातून स्पष्ट होते.

संत रामदास तर भाषा, भाषाशास्त्र, लेखनशास्त्र इ. गोष्टी ‘शिकवण’ या दशकात ‘लेखनक्रिया निरुपण’ या पहिल्या समासात स्पष्टपणे कथन करतात. तसेच ‘विवरण निरुपण’ या समासातही ते अर्थभेदाविषयी स्पष्टीकरण करतात. लेखनाविषयी ते म्हणतात,

“ऐसा ग्रंथ जपोनी ल्याहावा । प्राणीमात्रास उपजे हेवा । ऐसा पुरुष तो पहावा ।
म्हणती लोक ॥१२॥

(दासबोध द-१९ स. १.१९)

दुसऱ्या समासात संत रामदास म्हणतात,

“शब्दभेद, अर्थभेद । मुद्राभेद प्रबंधभेद ॥१॥

नाना शब्दाचे शब्दभेद । जाणोनी पाहावे ॥२॥

नाना आशंका प्रत्योत्तरें । नाना प्रचित साक्षात्कारें । जेणेंकरितां जगदांतरे ।
चमत्कारी ॥३॥

नाना पूर्वपक्ष सिद्धांत । प्रत्ययो पाहावा नेमस्त । अनुमानाचें खस्तव्यस्त । बोलोंचि
नये ॥४॥”

(दा. राम. द. १९-२ ते ४)

आशय व्यक्त करतांना भाषालाघवाच्या कोणत्या गोष्टींची सावधगिरी बाळगावी यांविषयी स्पष्ट विवेचन स्वामी संत रामदास करतात. लेखन विषय नीतिकथन करतांना नीतिपंचकात रामदास म्हणतात, “शब्दें होय समाधान । कामा नये शब्दज्ञान ।’ शब्दाने भावाशय स्पष्ट करून मन शांत करावे. केवळ शब्दज्ञान - शब्दाचा सरळ अर्थ किंवा शब्दपांडित्य उपयोगाचे नाही.

संत तुकारामांनी वाङ्मयीन पूजेने पांडुरंगाची भक्ती करण्याचा निश्चय केला आहे. ते म्हणतात,

“शब्दांचीयां रल्लें करूनी अलंकार । तेणें विश्वंभर पूजियेला ॥१॥

भावाच्या उपचारें करूनी भोजन । तेणें नारायण जेवविला ॥२॥

संवसारा हातीं दिलें आंचवण । मुखशुद्धी मन समर्पिले ॥३॥

रंगलीं इंद्रियें सुरंग तांबूलें । माथा तुळशीदल समर्पिले ॥४॥

एक भावदीप करूनी निरांजन । देऊनी आसन देहाचें यां ॥५॥

न बोलोनी तुका करी चरण सेवा । निजविले देवा माज घरी ॥६॥

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम ४००४)
तुकोबारायांनी कायावाचामनाने चित्तवृत्ती दंग झाल्याशिवाय मौल्यवान काव्यनिष्पत्ती होत नाही, सच्चिदानंद प्राप्ती होत नाही हेच जणू या अभंगातून कथन केले. भाषा माध्यम हे आपल्या परिपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचे माध्यम होय. त्याच माध्यमाचा उपयोग पांडुरंग स्वरूप जनांची सेवा करण्यासाठी करू, असे तुकोबाराय स्पष्टपणे मांडतात-

“आम्हां घरी धन शब्दांचीच रत्ने । शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करूं ॥१॥

शब्दचि आमच्या जीवाचें जीवन । शब्द वाटूं धन जनलोकां ॥२॥

तुका म्हणे पाहा शब्दचि हा देव । शब्दचि गौरव पूजा करूं ॥३॥

(तत्रैव १६२७)

महाराज म्हणतात,

“गाईन ओंविया पंढरीचा देव । आमुचा तो जीव पांडुरंग ॥१॥

(तत्रैव ३९१०)

“गाईन लीला चरित्र पवाडें । राखिले सवंगडे सहित गाई ॥१॥

(तत्रैव ३७६९)

तुकारामांच्या दृष्टीने ओवी, अभंग बंध हे भक्तीचे साधन आहे. ते कलात्मकतेने वापरणे अपेक्षित आहे; म्हणूनच ते शब्दरत्ने असा शब्दप्रयोग करतात. अभंगरचना करण्याचे तुकोबारायांचे ध्येय निश्चित आहे,

“गाऊं नाचू विठो तुझा करूं अनुवाद । जिकडे पाहें तिकडे सर्वमय गोविंद ॥१॥”

(तत्रैव ४०९०)

तुकोबाराय आपल्या अभंगाच्या भाषेविषयी अर्थात बोलीभाषेविषयी म्हणतात,

“आरुष माझी वाणी बोबडीं उत्तरे । केली ते लेंकुरे सलगी पायीं ॥१॥

करावें कवतुक संती मायबापीं । जीवन देउनि रोपी विस्तारिजे ॥२॥

आधारे वदली प्रसादाची वाणी । उच्छिष्टसेवनी तुमचिया ॥३॥

तुका म्हणे हेचि करितों विनंती । मागेन पुढती सेवादान ॥४॥”

(तत्रैव २१३२)

काव्य दृष्ट्या ज्यांचे अभंग आदर्श ठरले ते तुकोबाराय आपल्या भाषा आणि रचनेविषयी हा अभिप्राय मोठ्या लडिवाळ नम्रतेने व्यक्त करीत आहेत हे विसरता कामा नये.

मध्ययुगीन संतांनी केलेली वाङ्मयनिर्मिती; मराठी बोलीभाषेचे कलात्मक आणि उत्स्फूर्त उपयोजन करून केलेली आहे; या दृष्टीने संतवाङ्मयाचा भाषिक अभ्यास, रचना, मांडणी व छंद व शैली म्हणून अभ्यास आणि रसपूर्णतेच्या दृष्टीने अभ्यास; असा अभ्यास करता येतो. तसा केला गेला आहे. मात्र संतवाङ्मयाचा अभ्यास करताना नेहमी हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की, त्यांनी वाङ्मय हे भक्तीचे माध्यम म्हणूनच पाहिले आहे. आर्तरूपाचा साक्षात्कार स्वतःला तर व्हावाच, तो इतरांनाही व्हावा. वाङ्मय माध्यमाचे

उपयोजन केवळ त्यासाठी आहे हे लक्षात ठेवूनच अभ्यास घडणे अभिप्रेत आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेची थोरवी परोपरीने सांगितली तेही भाषा आणि वाङ्मयकला हे माध्यम प्रस्थापित करण्यासाठीच. नवरसांची निर्मिती करून हृदय संवाद साधण्याची पात्रता केवळ याच माध्यमात आहे हे जाणूनच; संत ज्ञानेश्वरांपासून तुकोबाराय आणि रामदासांपर्यंत पुढील अनुयायांनीही वाङ्मय निर्मिती, प्रबंधलेखन केलेले आहे. त्यांच्या भाववृत्तीने मराठी बोली आणि छंद स्वीकारून, अभ्यासून; त्यांच्या त्यांच्या स्वभावआविष्काराचे माध्यम बनविले होते तरी ते वाङ्मय गायन व्हावे याचे भान ठेवले होते. कारण त्यांना आपणासारखेच सर्व लोकही सत्चिदानंद अनुभूतीपर्यंत पोहोचावयाचे होते.

४. मध्ययुगीन संतांच्या विभूतिमत्त्वाच्या आणि कार्याचा विचार अलिकडच्या स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने; आपापल्या वैचारिक व्यूहाच्या दृष्टीने, परिवर्तनवादी भूमिकेतून करण्याची जणू स्पर्धाच लागलेली दिसते. हा संतवाङ्मयाचा, संत विभूतिमत्त्वांचा आणि त्यांच्या कार्याचा गौरव आहे हे नक्की. आजही संत हे लौकिक जीवनाचा आधार वाटतात हेच यातून सिद्ध होते. त्यामुळेच लौकिक जीवन आस्तिक भावनेसह, भविष्यातही प्रवाही राहण्याची शक्यता बळावते. अन्यथा विद्यमान एकविसाव्या शतकात, सर्वाथे जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत, प्रामुख्याने इहवादी दृष्टीने भौतिक साधनांसह जगण्याची स्पर्धा लागलेली दिसत नाही. भावनाशून्य, तांत्रिक, औपचारिक संज्ञापनाची सवय प्रत्यही वाढते आहे. आत्मसंवेदनेपासून स्वतःच ओढवून घेतलेला दुरावा जाणवतो आहे. आर्थिक समता, सामाजिक समता, स्त्रीपुरुष समानता यांचा ध्यास घेऊन; 'स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता' या तत्त्वत्रयींचा उद्घोष सुरू असतानाच, त्याचवेळी जातीउपजाती, पंथ, धर्म यांची भौतिकदृष्ट्या अत्यंतिक स्वार्थपरतेने परस्परात युद्धे सुरू असल्याचे जाणवते. ग्लोबलायझेशन हे साधनांच्या दृष्टीने होत असले; तरी मानव्य प्रत्यही कुंठीत होत आहे. व्यक्तिगत स्वार्थपरता, ऐहिक बुभूक्षितपणा पराकोटीला पोचला आहे. समूह, गट किंवा टोळी यांसाठी अभिनिवेशपूर्ण संघर्ष सुरू असल्याचे चित्र वरवर पाहू जाताही दिसत असले तरी एकलेपणाची, असुरक्षिततेची जाणीव प्रत्यही अशांत आणि अस्थिर करीत आहे. अशा परिस्थितीत ब्रह्मांडातील भूतमात्रांच्या ठिकाणी आत्मरूपाचा अनुभव घेऊन; 'सम' दृष्टीने, निरपेक्ष सेवाकर्तव्यभावनेने सामूहिक, व्यावहारिक जीवनातील वर्तन घडणे केवढे कठीण आहे हे लक्षात येईल. जीवोत्पत्तीला नाकारणे, पर्यावरणाविषयी उदासीन असणे, निसर्गचक्राविषयी भौतिक विचार करून व्यवस्थापनाला दूषणे देणे, आक्रस्ताळ्या नैराश्यातून आत्महृत्येस प्रवृत्त होणे ह्या गोष्टी प्रत्यही जाणवत आहे. आस्तिकतेपासून भटकलेल्या मनाची वासनाधीन, वखवखलेली अवस्था, उन्मत्त होऊन; परस्परांचा ग्रास घेण्याची स्पर्धा माणसामाणसात, कौटुंबिक संबंधांत, जातीजातीत, पंथापंथात, धर्माधर्मात, राजकीय टोळ्यांमध्ये सुरू झाली आहे. साम्राज्यवादी अतिआक्रमक, अत्यंतिक स्वार्थी आणि घृणास्पद शोषक अशा राक्षसी वृत्तींचे दर्शन घडत आहे. या परिस्थितीत अत्यंत सवंगतेने आणि केवळ ऐहिक आणि भौतिकदृष्ट्या; आपल्याला आधारसाठी उपयुक्त असे अन्वय लावून संतांच्या वाङ्मयाचा, नैतिक चौकटीच्या बंदस्तीसाठी

सरसहा वापर केला जात आहे. संत जणू जातीचे किंवा पंथाचे, मानवी टोळक्यांचे, धर्माचे पुढारी होते असा आभास, स्वार्थपरतेने घडविला जात आहे. संतांची विभूतिमत्त्वे, वाङ्मय आणि कार्य अशा संकुचित बांधण्यापासून सावध राहिले पाहिजे.

संतांनी वेदांना नाकारले, संत द्वैती आहेत, संत जातीयतेविषयी विद्रोह करतात, संतांनी वर्णाश्रमाविरुद्ध बंड केले अशी विधाने संतांचे उद्गार संदर्भासाठी घेऊन; कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक, राजकीय अन्वयासाठी संतवाङ्मयाचा विचार केला जातो. संतवाङ्मयात डोकावले तर ज्याचा जसा भाव, ज्याला जे हवे ते वरवर पाहता, शब्दपांडित्याने सापडल्याचे तथाकथित संशोधनही मांडता येईल, येते; तसेच घडते आहे.

संतांनी वेदप्रामाण्य मानले आहे. अद्वैतभाव हेच ज्ञान, सर्वाभूती परमेश्वर अनुभवत, सेवाभावी वर्तन, सर्वाभूती माऊलीची ममता अनुभवत समत्व दृष्टीने, सर्वांनीच वर्तन केल्यास विश्वकल्याण होईल असे भावविश्व वाङ्मयातून उभे करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भक्ती, ज्ञान, वैराग्य या संतांच्या जीवनक्रमाचा मार्ग आहे. स्वतःप्रमाणे अवघा लोक याच मार्गाने गेला तर आघवे विश्व सच्चिदानंदरूप होईल; याविषयी संतांच्या मनात तत्त्वदृढता आहे. संतांनी आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार यासाठी जीवन झिजविले असे जाणवते ते या अर्थाने. लोकोद्दाराचा अर्थ सर्व मानवांच्या ठिकाणी आत्मरूपाचे ज्ञान होऊन; सर्वाभूती आत्मरूपाचा, परमेश्वराचा अनुभव घडावा. या अनुभूतीसह लोकघटकांचे कर्म ज्ञानवान व्हावे. खलत्व अघवे नाहिसे व्हावे. निरपेक्ष प्रेमभाव, सेवाभाव वृत्तीचे ठिकाणी प्रकटावा आणि समदृष्टीने मनुष्यमात्र, प्राणीमात्र अशा चेतन त्याचबरोबर जड सृष्टीसंबंधी लोकव्यवहार घडावा हा दृष्टिकोन, किंबहुना भाव प्रकट करण्यासाठी भक्तिमार्गाचा प्रसार, ज्ञानात्मक वैराग्यपूर्ण व्यवहार हे संतांना अभिप्रेत आहे. संतांच्या परिवर्तन अपेक्षांचा अर्थात प्रबोधनाचा विचार याच दृष्टीने करणे संत विभूतिमत्त्वांना अभिप्रेत आहे.

४.१ मन हे आत्मतत्त्वाचे, चैतन्याचे, असलेपणाची संवेदना अनुभूत करणारे सहावे ज्ञानेंद्रिय आहे; हे योगशास्त्रातील प्रमाण सर्वच संतांनी जाणले होते. भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्य या तीनही अवस्था मनाच्या ठिकाणी संवेदित झाल्या तरच आत्मरूपाची अनुभूती घेता येईल. अद्वैतानुभूती मनाशिवाय शक्य नाही. अवलोकन, निरीक्षण, या ऐंद्रिय संवेदनाही मनानुळेच शक्य होतात. बुद्धी, प्रज्ञा, स्मृती, विवेक, स्फूर्ती आणि प्रतिभा या मनाच्या ठिकाणी असलेल्या शक्तीमुळेच ज्ञानप्राप्तीची प्रक्रिया घडते.

“मर्मेवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातनः । मनः प्रष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ (भ.ग.अ. १५ श्लो. ७)

या श्लोकावर भाष्य करतांना; जीवात्मा आपल्या ब्रह्मस्वरूपाच्या अज्ञानाने आपणच प्रकृतिरूप आहोत, असे मानून पुनः त्याच शरारादि प्रकृतीची विषयसंपादनाद्वारा सेवा करतो. मनाच्या रथावर बसतो, कानाद्वारा बाहेर जातो आणि मग शब्दाच्या रानामध्ये प्रवेश करतो, असे स्पष्ट केले आहे. ते भाष्य करतात,

“तैसा आपलिया विस्मृती । आत्मा आपणचि प्रकृती । सारिखा गमोनि पुढती

। तियेसीचि भजे ॥३५४॥

मनाचा रथीं वळघें श्रवणाचिया द्वारें निघे । मग शब्दाचिया रिघे । रानामाजी ॥३५५॥ (ज्ञा.अ. १५)

पुढे भाष्य करतांना ज्ञानेश्वर म्हणतात,

“परि ते व्युत्पत्ति ऐसी । जरी विरक्ति न रिगे मानसीं । तरी सर्वात्मका मजसीं । नव्हेची भेटी ॥३९२॥ (तत्रैव)

वैराग्य मनाच्या ठायी निर्माण झाल्याशिवाय आत्मरूप कळणे शक्य नाही, हे लक्षात घेऊन; श्री संत ज्ञानेश्वरांपासून आत्मतत्त्वाची विस्मृती, सुशुप्ति नाहीशी करून सच्चिदानंदस्वरूप आत्मरूप भोगायचे असेल तर वासनादेहात प्रकृतीवश झालेल्या मनाला वैराग्य प्राप्त होण्यासाठी प्रबोध केला पाहिजे; त्यासाठी मनाला प्रबोधित करण्याचा खटाटोप केला. माऊली ज्ञानेश्वरांनी मनाला प्रबोध करून मन हरिचरणी दृढ करण्याचा अभ्यास पराकोटीला नेण्यासाठी भक्तिमार्ग सुचविला. स्वतःच्या अभ्यासाचे दाखले दिले. ते म्हणतात,

“ज्ञानदेवा ध्यान । मनाचेंही मन । हरिचरणी स्थान दृढ केले ॥३॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, ज्ञा. २३)

“मन मुरडोनि डोळं लेईलें । काळेपणें मिरविलें रूप त्याचे ॥१॥” (तत्रैव ३)

“मनाचा भाव माझा खुंटला हरिध्यानें । अवघेंचि येणें मनें काळापिवन केलें ॥१॥” (तत्रैव, २७)

“ज्याचें गुणगान आठवितां मनचि नाही होय । अनुभवाचे पाय पुढे चालती ॥१॥” (तत्रैव, ४८)

“मीपण माझें हरपलें । शेखी ठकचि विशेषीं पपडिलें बाईये ॥१॥” (तत्रैव, १५४)

“मग मुरडुनि घातले मनानें । थोर मारू तेथें होत असे ॥१॥” (तत्रैव, १८०)

“काय सांगो माये न कळे तयाची सोये । येणें मनाचे मोडुनि पाये वेधितलें ॥२॥” (तत्रैव, २००)

“मुरडूनिघा मन उपजलासि जित्ते । कोठें तुजरिते न दिसे रया ॥३॥” (तत्रैव, २४५)

“मजमाजी पांहतां मीपण हारपलें । ठकलेंचि सये मन माझें ॥१॥” (तत्रैव २७७)

आत्मस्थिती प्राप्त होण्यासाठी प्रपंची गुंतलेल्या मनाला वळवून परमार्थाकडे न्यावे हे स्पष्ट करतांना माऊली म्हणतात,

“वेल्लावलें मन परतोनि पाही तंव प्रपंच दिसे अया गेले ।

पिटुनि बाह्य वैराग्याची गुढी उभऊनि म्हणे म्या जिंकिले ।

आपपर न दिसे सेखी चरणीं स्थिरावलें ।

जलतरंग लहरी सरिता संगम जीवनीं जीवन ऐक्य ठेलें रया ॥१॥”

(तत्रैव २९३)

ज्ञानेश्वरीतील सहाव्या अध्यायात योगशास्त्राचे विवेचन करताना मानसिक संघर्षाविषयी केलेला प्रबोध, भक्तिमार्गाला प्रबोधित करणारा आहे.

मनाला स्पष्ट आणि थेट बोध करण्याचे कार्य संत रामदासांनी केले आहे. “मना सज्जना भक्तिपंथेचि जावे । तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावे ॥” या त्यांच्या प्रसिद्ध उक्तीतून मनाची शुद्धता अधोरेखित करून, मन अनन्य भक्तीसाधक झाले तर सच्चिदानंदघन स्वाभाविकपणेच प्राप्त होते; हे सूत्रच मनाच्या श्लोकांतून रामदासांनी मांडले. त्यांचा हा विचार त्यांच्या समग्र ग्रंथरचनांच्या केंद्रस्थानी आहे हे लक्षात येईल. दासबोधातील प्रत्येक दशकात मनास बोध आहेच. मनाच्या भरकटलेपणाचे निरसन करण्यासाठीच दासबोधातील आणि अन्यत्रही मूर्खांची लक्षणे रामदासांनी निवेदित केली. त्याचबरोबर मूर्खपणपंचक, भ्रांतिपंचक, अभिमानपंचक, उन्मत्तपंचक, आळसपंचक, बंधनपंचक, पराधीनपंचक, मलिनपंचक, प्रस्ताविकपंचक, वेडसरपंचक, क्षोभपंचक, वोसणपंचक, विवेकपंचक, वैराग्यपंचक, संशयपंचक, नीतिपंचक, उपासनापंचक, भक्तिपंचक, कथापंचक, निष्ठापंचक, शिकवणपंचक, निश्चयपंचक, अलिसपंचक, ज्ञानपंचक, ध्यानपंचक, सख्यपंचक, देवभक्तसंवादपंचक, अर्थसार्थकपंचक, सुंदरपंचक, व्यर्थपंचक, होळीपंचक, वादपंचक, भ्रमपंचक, झडपणीपंचक अशा पंचक रचनांमधून (स.सं.गा.गो. संत रामदास अभंगगाथा) मनाला बोध केला आहे.

संत तुकारामांनी ‘मन करारे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचे कारण’ असे म्हणून प्रवृत्तीत गुंतलेल्या मनाला निवृत्तीपर करावे यासाठी मनबोध केलेला दिसतो. ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तियोग या तीनही मार्गांमध्ये मनाचे वैराग्य निर्माण होणे महत्त्वाचे असते असेच त्यांना परोपरीने सांगावयाचे असते. ते म्हणतात,

“मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचे कारण । मोक्ष अथवा बंधन । सुख समाधान इच्छा ते ॥१॥

मनें प्रतिमा स्थापिली । मनें मन पूजा केली । मनें इच्छा पुरविली । मन माऊली सकळाची ॥२॥

मन गुरू आणि शिष्य । करी आपुलेंचि दास्य । प्रसन्न आपआपणास । गति अथवा अधोगति ॥३॥

साधक वाचक पंडित । श्रोते वक्ते ऐका मात । नाहीं नाहीं आन दैवत । तुका म्हणे दुसरें ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम ३३३०)

ते मनाला बोध करतात,

“मना सांडि हे वासना दुष्ट खोडी । मती मानसीं एक हे व्यर्थ गोडी । असे हीत माझें तुज कांहीं एक । धरीं विटुलीं प्रेम हें पयि सूख ॥१॥

असा सर्व भावे तुज शरण आलों । देह दुःख हें भोगितां फार भ्यालों । भवतारिणें

दूसरें नाहिं कोणीं । गुरू होत कां देव आणीक तिन्ही ॥२॥

जना वासना हे धना थोरि आहे । तुज लागली संगती तेचि सोये । करी सर्व संगी परित्यागु ठायी । तुका ठेवुनी शीर पायीं ॥३॥”

(तत्रैव, ३३८१)

तुकाराम सांगतात,

“मन गुंतले लूलया । जाय धावोनि त्या ठायी ॥१॥” (तत्रैव, ३९४)

मनाचा स्वभाव सांगून तुकाराम भगवंताकडे तक्रार करतात,

“मन माझें चंचळ न राहे निश्चळ । घडी एक पळ स्थिर नाहीं ।” (तत्रैव, १७५५)

मनच मनाला दूषित करते असे सांगतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“मन वोळी मना । बुद्धि बुद्धि क्षणक्षणां ॥१॥

मीच मज राखण जालों । ज्याचें तेथेंचि धरिलों ॥२॥

जें जें जेथें उठी । तें तें तया हातें खुंटी ॥३॥

भांजणी खांजनी । तुका साक्ष उरला दोन्ही ॥४॥” (तत्रैव ३४५)

मनाने भक्तीपंथ स्वीकारावा म्हणून महाराज म्हणतात,

“मना एक करीं । म्हणे मी जाईन पंढरी । उभा विटेवरी । तो पाहेन सावळा ॥१॥” (तत्रैव, १९१३)

संत तुकाराम महाराजांनी माया, प्रपंच, देह, व्यवहार, पुरुषार्थ इ. अनेक संदर्भांनीही मनाला बोध केला आहे. खरेतर त्यांनी सर्वप्रकारे प्रबोधन करतांना मनाला वळण लावणे केंद्रस्थानी ठेवले आहे.

संत निवृत्तीनाथ म्हणतात,

“मन कामना हरि मने बोहरी । चिंतिता श्रीहरी सुखानंद ॥१॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, निवृत्तीनाथ ५)

मनानेच अद्वैत भोगता येते हे सांगतांना निवृत्तीनाथ म्हणतात,

“मन निवटलें ज्ञान सांडवलें । ठाणदिवी गेले ध्याना लागीं ॥१॥

उमटल्या ध्वनि कृष्णनाम ठसे । सर्व हृषीकेश भरला दिसे ॥२॥

दिशा दृम ध्यान हरपली सोय । अवघा कृष्ण होय ध्यानींमनीं ॥३॥

निवृत्तिमाजि घर मनाचा सुघडु । कृष्णचि उपवडु दिसतसे ॥४॥”

(तत्रैव, १२०)

ते स्पष्ट प्रबोध करतात,

“मनाची वासना मनेंचि नेमावी ॥” (तत्रैव, १९६)

“कल्पना कोंडुनि मन हे मारिलें ॥” (तत्रैव, २१७)

तरच अमृत अवस्था प्राप्त करता येईल; असे साधकांना ते सांगतात,

“कल्पितें कल्पिलें चित्त आकळिलें ॥” (तत्रैव, २१८)

अशी साधना करावयास हवी. संत सोपानदेव प्रबोध करतात,

“मन आधी मुंडी वासनेतें खंडी । विट्टल ब्रह्मांडीं एक आहे ॥१॥

मन हे सोंवळें सदा स्वच्छ करी । तुज निरंतरी हरिपावे ॥२॥”

(तत्रैव, सोपान ३५)

संत मुक्ताबाई म्हणतात,

“मनं मन चोरी मनोमय धरी । कुंडली आधारी सहस्रवरी ॥१॥”

(तत्रैव, मुक्ताबाई १७)

“विश्रांति मनाची निजशांति साधी । मग त्या यमाची भेटी नाही ॥”

(तत्रैव, २३)

संत नामदेव कुटुंब, संसार, प्रपंचात मन भरकटते ते भक्तिमार्गी लावण्याचा प्रबोध करतात. प्रबोध करतांना ते स्वतःचेच प्रमाण देत म्हणतात,

“मन माझे चोरटें लागलें कुसंगी । बांधिलें षड्वर्गी धरोनि त्यातें ॥१॥”

(तत्रैव, नामदेव १४१५)

ते सांगतात,

“विषयीं आसक्त झालें माझें मन । न करी तुझे ध्यान पंढरिराया ॥१॥”

(तत्रैव, १४१६)

मन पांडुरंगमय झाले तर व्यवहार आपोआपच गळून पडतो हे सांगतांना नामदेव म्हणतात,

“ज्याचिया रे मनें देखियेलें तुज । त्याची लोकलाज मावळली ॥१॥”

(तत्रैव, १४७२)

मनोबोध करताना नामदेव म्हणतात,

“वासनेचा त्याग करा रे सर्वथा । त्या भावे अनंता शरण जावें ॥१॥

शरीरसंपत्तीचा सोडा अभिमान । मन करा लीन कृष्णरूपीं ॥४॥

आसनीं शयनीं चिंतिता गोविंद । तेणें तुटे कंदु भवव्याधी ॥५॥

परदारा परदासांचें पीडन । सांडुनि भजन करा त्याचें ॥६॥”

(तत्रैव, १९१७)

ते म्हणतात,

“मन ठेवीं ठायी रंगे तू श्रीरंगी । गोष्टी त्या वाउगी बोलूं नको ॥३॥”

(तत्रैव, १९७१)

मनाने निर्धार केला तरच परमार्थ घडतो हे सांगतांना नामदेव म्हणतात,

“माझिया मनें मज उपदेश केला । तो मज बिंबला हृदयकमळीं ॥१॥”

(तत्रैव, २०५७)

मनाला थेट प्रबोध करतांना संत नामदेव म्हणतात,

“अरे अलगटा माझिया तूं मना । किती रानोराना हिंडविसी ॥१॥

नामा म्हणे तुज ठायींचे कळतें । सोसणें कां लागतें गर्भवास ॥४॥”

(तत्रैव, २०६०)

“दाही दिशा मना धांवसी तू तू सईरा । न चुकती येरझारा कल्पकोटी ॥”

(तत्रैव, २०६१)

“अरे मना तूं मकटा । पापिया चांडाळा लंपटा । परद्वार हिंडसी सुनटा । अरे पापी चांडाळा ॥१॥” (तत्रैव, २०६२)

“कां रे निजसुरा दैवहत मना । आपुली सूचना न करिसी ॥२॥

कां रे तुज भ्रांति पडलिसे मूढा । वेढी चहूं कडा काळ सैन्य ॥३॥”

(तत्रैव, २०६३)

ते म्हणतात,

“राहे रे तूं मना राहे रे निवांत । ध्यायी अखंडित नारायण ॥२॥”

(तत्रैव, २०६४)

“क्षण एक मना बैसोनि एकांती । विचारी विश्रांति कोठें आहे ॥१॥”

(तत्रैव २०६५)

“नको नको मना हिंडो दारोदारीं । कष्ट झाले भारी वायांविण ॥१॥

कल्पना सांडोनि संतसंगे रांहीं । सर्व त्यांचे पायी सुख आहे ॥२॥”

(तत्रैव २०७३)

साधकांना प्रबोध करतांना नामदेव म्हणतात,

“मन धांवे सैरावैरा । मन मारुनि केलें एक मोरा ॥१॥

मन केलें तैसें होय । मन धांवडिलें तेथें जाय ॥२॥

मन लांचावले न राहे । तत्त्वी बैसले कधिं न जाये ॥३॥” (तत्रैव २७६)

“मनाचें मनपण सांडिता रोकडें । अंतरीचें जोडे परब्रह्म ॥१॥” (तत्रैव २०७८)

संत नामदेवांनी भक्तिमार्गाचा प्रसार आणि प्रचार करतांना केलेला प्रबोध आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार या दोन्ही स्तरांवर महत्त्वाचा आहे. भक्ती, ज्ञान, वैराग्य या मार्गे अद्वैतापर्यंत जायचेतरी आधी मनाला वळण लावले पाहिजे; हे योगशास्त्रातले सूत्र नामदेवही आपल्या अनुभूती प्रमाणासह सर्वांना निवेदित करतात.

जनाबाई मनोबोधात्मक साधनेविषयी म्हणतात,

“मना लागो हाचि धंदा । रामकृष्ण हरि गोविंदा ॥१॥” (तत्रैव, जनाबाई २१२)

त्या म्हणतात,

“मनामार्गे मन लावूं । तेथें सर्व सुख पाहूं ॥१॥” (तत्रैव, २१४)

संत कबीर मनाला बोध करतात,

“भूल्यो मन भ्रमरा तूं कांहा भ्रमियो दिवसेने रात । मायानो बांधेली प्राणियो समजो नहीं सुध बात ॥४॥

सत्करम सद्वस्तू वोहोरजो ईश्वर स्मरण साथ ॥ कबीर जुहारीनें नीसरिया लेखूं साहेबनें हाथ ॥६॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, कबीर ८८)

मनाविषयी प्रबोध करतांना,

“मन स्थिर न रहे बाबा न रहे । स्थिर रहे कहाका डर है ॥४॥”

(तत्रैव, ९६)

“मनकी मार रखो भाई । मनको मारेसे ब्यास नारद सब सुख पाई ॥४॥”

(तत्रैव, ९७)

“दिवाने मन कौन तेरा साथी ॥४॥” (तत्रैव, ९८)

“समज बूज मन खोज दिवाने आशक होकर रोना क्या ॥४॥” (तत्रैव, १००)

इ. प्रकारे मनाला सावध केले आहे.

संत शेख महंमद म्हणतात,

“सांडि भ्रांति उभ्रांति दत्तामनसि । करि चिंतन येकाग्र आहिणींसि ॥६॥

(तत्रैव, शेख महंमद १६)

संत नरहरी सांगतात,

“नाशिवंत देह मनाचा निश्चय । सद्गुरूचे पाय हृदयीं असो ॥१॥

(तत्रैव, नरहरी १७)

संत सावता मनाला बोध करतात,

“समयासी सादर व्हावें । देव ठेविले तैसे राहावे ॥४॥”

(तत्रैव, सावता १०)

संत सेना मनबोध करतात,

“हित व्हावें मनासीं । दवडा दंभ मानसीं ॥१॥” (तत्रैव, संतसेना २१)

“कांही न करी रे मना । चिती या चरणा विठोबाच्या ॥१॥” (तत्रैव, ५४)

पांडुरंग भक्तीच केवळ मनाला स्थिर करू शकते हे सांगताना संत चोखा म्हणतात,

“बहुत हिंडलों देश देशांतर । परी मन नाही स्थिर झाले कोठें ॥१॥

बहुत तीर्थे फिरोनियां आलो । मनासवें झालों वेडगळची ॥२॥

बहुत प्रतिमा ऐकिल्या पाहिल्या । मनाच्या राहिल्या येरझारा ॥३॥

चोखा म्हणे पाहतां पंढरी भुवैकुंठ । मनाचे हे कष्ट दूर गेले ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, चोखामेळा ३३)

ते स्वस्थिति कथन करतांना, मनाची आत्मस्वरूपाशी स्थिती झाली की मनाची चाळवण, भटकणे थांबते हे स्पष्ट करतात,

“माझा मी विचार केला असें मना । चाळवण नारायणा पुरें तुमचें ॥१॥”

(तत्रैव, १०८)

मनाच्या निश्चयाने हेतू सिद्धीस जातो हे सांगतांना संत चोखा म्हणतात,

“माझ्या तो मनें केलासे विचार । आणिक प्रकार नेणें काही ॥१॥

(तत्रैव, १३८)

मनाला आवरणे केवळ सद्गुरू आणि देवाच्याच हाती आहे हे सांगतांना चोखोबा म्हणतात,

“बावरलें मन करी धावाधावी । यांतुनी सोडवीं देवाराया ॥१॥” (तत्रैव, १५४)

साधकांना उपदेश करतांना चोखोबा म्हणतात,

“बावरें मन रात्रंदिवस झाले । नावरे वहिलें काय करूं ॥१॥” (तत्रैव, १८१)

असा विचार करण्यापेक्षा; ते म्हणतात,

“वांया हांव भरी नका घालू मन । चिंतावे चरण विठोबाचे ॥१॥”

(तत्रैव, १८०)

सर्व संतांनी परोपरीने मनाचा विचार केला आहे. स्वतःच्या मनाला प्रबोधित करतांना इतरांच्याही मनाला प्रबोधित करण्याचा प्रयत्न साधला आहे. मनोनिग्रह आणि चित्तएकाग्रता या गोष्टी योगमार्गात अतिमहत्त्वाच्या आहेत. प्रपंचाचे सार्थक करून परमार्थ जीवनात यश मिळवायचे असेल तर मनाला, साधनेची सवय लावून अभ्यास करावा लागतो. स्वतः अशा प्रकारच्या अभ्यासाने आत्मोन्नती करावी हे तर संतांचे योगमार्गातर्गत ध्येय होतोच, तथापि लोकांनाही आत्मोन्नतीचा मार्ग दाखवावा व त्यांचे भवताप हरण करून; जीवनसाफल्याचा मार्ग प्रशस्त व्हावा अशी संतांची कृपा दृष्टी होती. ह्याच निमित्ताने संतांनी परोपरीने मनोबोध केला आहे.

४.२ जीवनातील ज्ञानप्रक्रिया आणि कर्मप्रक्रिया देह या साधनाने घडते. योगमार्गात तर नरदेहाच्या यमनियमावरच योगसाधना आधारलेली आहे. वासना आणि भावना या गोष्टी ज्ञानेंद्रिये आणि कर्मेंद्रिये यांच्या योगानेच मन प्रकट करित असते. देहाला वासनादेह असे म्हणतात ते त्यामुळेच. देहाला आहार, निद्रा, भय आणि मैथून हे मूलभूत विकार असतात. यांशी अनर्पंगिक प्रवृत्ती निर्माण झालेल्या असल्या तरी; त्या देहाशी स्वाभाविकपणे जोडलेल्या असतात. त्यातील काम, क्रीडा, संचय आदी काही प्रवृत्ती मुळात जन्मजात असतात तर काही संस्कारातून निर्माण झालेल्या असतात. ज्ञानप्रक्रिया आणि मनःशक्ती या नरदेहाला उपजत प्राप्त असतात. यात अनुभवसंचित आणि अनुवंशिकता यातून वृत्ती, प्रवृत्ती संस्कारित स्वरूपात प्रदर्शित होत. ज्ञानसाधना आणि ब्रह्मांडाचा भोग घेणे या दोन गोष्टी ही मानवी देहाला मिळालेली विशेष बाब आहे. मनःशक्तीच्या योगाने नवनिर्मिती करता येणे आणि पंचतत्त्वांचा साधनात्मक उपयोग करता येणे ही सर्व प्राणिमात्रांपेक्षा अधिक अशी बाब आहे. मानवाएवढे सामर्थ्य या गोष्टींच्या बाबतीत अन्य प्राण्यांत नाही हे जैविक आणि ऐतिहासिक सत्य आहे. मन आणि हे याबरोबरच मानवाला मिळालेली वाणी हे तर आश्चर्य आहे. तेही अन्य प्राणिमात्रांपेक्षा विकसित करता येण्याचे सामर्थ्य माणसात आहे. या वाणीला चिन्ह, प्रतिके यांत बांधून लिपीबद्धपणे वापरण्याचे शब्दसामर्थ्य नरदेहाला प्राप्त आहे. हा नरदेह चौत्यांशी लक्ष योनींतून भ्रमंती केल्यानंतर चैतन्यअंशाला अथवा जीवात्म्याला लाभला आहे. या नरदेहाचे अस्तित्व म्हणूनच परमेश्वरासमान किंवा परमेश्वरस्वरूप असल्याचे नरदेहालाही ज्ञात झाले आहे. हा नरदेह एवढा विकसित आणि दुर्लभ आहे; हे संतांनी ओळखले एवढेच नव्हे तर परोपरीने दुर्लभ नरदेहाचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्नही केला आहे. या नरदेहाचा उपयोग आपणच परमात्मा आहोत आणि परमात्मा सर्व भूतमात्रांत आहे

हे कळण्यासाठी होऊन; अखिल ब्रह्मांड ही त्या परमतत्त्वाची क्रीडा आहे; हे सत्य, चित्ताला उमगून त्या परमात्मलीलेचा केवळ किंवा निखळ आनंद या देहाला उपभोगता आला तर या दुर्लभ नरदेहाचे सार्थक झाले असे होईल; हे संतांनी परोपरीने प्रबोध केले आहे. ऋषीपरंपरेने व्यवस्थापित केलेले पंचभौतिकाचे ज्ञान परंपरेकडून घेऊन; विकसनासह पुढे पोहचवावे आणि प्राणीमात्रांना या परमात्मानुभूतीचा आनंद लाभावा; यासाठी व्यक्तीपासून विश्वात्मक भूतमात्रांपर्यंत सर्वांसाठी, संतांनी आपल्या संचिताचा विनियोग आपल्या आविष्कारातून केला आहे. हे साधण्यासाठी नरदेहाचे महत्त्व, नरदेहाची दुर्लभता, नरदेहाचे विकार आणि भोग, नरदेहाला साध्य होऊ शकणाऱ्या शक्ती आणि ज्ञान यांविषयी संतांनी प्रबोध केला आहे.

देहविषयक प्रबोध करतांना आपसुकच मनाला आणि मनाच्या योगाने घडणाऱ्या अध्यात्मिक आणि भौतिक वर्तनासंदर्भातही संतांनी प्रबोध, उपदेश केला. “आम्ही वैकुंठवासी । आलो याच कारणासी । बोलले जे ऋषी । साचभावे वर्ताया ॥” ही तुकोबारायांची उक्ती ज्ञान आणि कर्म या दोन्ही संदर्भात, नरदेहाला प्रबोध करणारी आहे. ज्ञान, तंत्रज्ञान, भक्ती आणि कर्ममार्गातील सर्वच महामानवांनी असा प्रबोध केल्याचे लक्षात येईल.

संत निवृत्तीनाथ म्हणतात,

“देहाच्या देउळी राऊळ निद्रिस्त । मायेचें अनुचित भुलि वेशि ॥१॥

चेतवला आत्मा अचेत पै हरि । कर्म भरोवी खुंटले रया ॥२॥

भ्रांत माया सदा पै वैरिणी । मारूनी जीवनी जीव ठेवी ॥३॥

निवृत्ति अमर आत्माचि साचार । माया देवीं घर ब्रह्म केलें ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, निवृत्तीनाथ २२३)

निवृत्तीनाथ साधकांना आणि प्रापंचिकांना उपदेश करतांना प्रबोध करतात,

“देहाच्या दीपकीं एकी वस्तु चोख । असोनियां शोक कां करितासी ॥१॥”

(तत्रैव, २८७)

“देही देव आहे हें बोलती वेद । परि वासनेचे भेद न दवडिती ॥१॥”

(तत्रैव, २८९)

“देहाचि दिवटी अखंड पै सतेज । चंद्रसूर्य भोज नाही तेथें ॥१॥”

(तत्रैव, ३३७)

संत ज्ञानेश्वर म्हणतात,

“चौऱ्यासि लक्ष योनी क्रमुनि सायासीं । नरदेहा ऐसें भांडवल पावलासी । जतन करीरे गव्हारा । भजे न भजे या संसारा । बीज सांडूनि असारा वायां झोंबतोसी ॥१॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, ज्ञानेश्वर ५०२)

“उपजोनि संसारी आपुला आपण वैरी । मी माझे शरीरी घेऊनि ठेला । या देहातें म्हणे मी पुत्र दारा धन माझें । परि काळाचें हे खाजें ऐसे नेणतु गेला ॥१॥”

(तत्रैव, ५०६)

“आऊट हात आपुले आपण होतासी । येर ते सांडितासी कवणापवरी । ऐसैंनि सांडिसी तरी थोडें ते सांडी । कां सकळैक मांडी तेणें सुखिया होसी रया ॥१॥”

(तत्रैव, ५०८)

ते म्हणतात,

“औट हात चर्म देह बांदवडी । त्रिगुणाची घडी नुगवे रया ॥”

(तत्रैव, ५६३)

ज्ञानेश्वर देहविषयक प्रबोध करतांना सांगतात,

“संसारतें आलों मी पाहणा । दिसे दोन्ही आनंदा पाहवायासी ॥१॥”

(तत्रैव, ६२३)

हा देह भक्तिज्ञान वैराग्याने परिपूर्ण अनुभवता येतो हे सांगतांना ज्ञानेश्वर म्हणतात,

“विश्वाचे आर्त माझे मनीं प्रकाशले । अवघेंचि जालें देहब्रह्म ॥१॥”

(तत्रैव, ६६४)

हरिपाठात ते देहासक्तीविषयी स्पष्ट प्रबोध करतात,

“निजवृत्ति काढी सर्व माया तोंडीं । इंद्रिया सवडी लपों नको ॥४॥”

(तत्रैव, ७६३)

“उपजोनी नरदेहीं । जयाशी हरिभक्ति नाहीं । तोचि भूमिभारू पाही । व्यर्थ जन्म त्याचा गेला ॥१॥” (तत्रैव ७६८)

संत सोपान तर हरि या देहात आहे हे ओळख असे परोपरीने सांगतात,

“हरि असे देही हाचिं भावो खरा । वायां तू सैरा धावूं नको ॥१॥

(तत्रैव, सोपानदेव ३१)

“हरि नांदे देही ऐसा भावो आहे । परतोंनिं पाहे अरे जना ॥१॥”

(तत्रैव, ३२)

निजबीज देहातच आहे मात्र त्यासाठी देह अंतरबाह्य निर्मळ केला पाहिजे हे सांगतांना संत मुक्ताबाई म्हणतात,

“अंतर बाह्य निकें सर्व इंद्रियांचे चोज । निजी निजबीज एकतत्त्व ॥१॥”

(तत्रैव मुक्ता २५)

नश्वर देहाविषयी संत नामदेव महाराज म्हणतात,

“देह पडे तंव देहाचा अभिमान । परि न करी अज्ञान आत्महित ॥१॥

क्षणक्षणा देह आयुष्य पै काटे । वासना ते वाढे नित्य नवी ॥२॥”

(तत्रैव, संत नामदेव १९०७)

ते म्हणतात,

“अवचट देह लाभला प्राणिया । भक्तिवीण वायां गेला जाण ॥१॥”

(तत्रैव १९२३)

नरदेह दुर्लभ आहे. तो मिळाला आहे. आत्मोद्धाराची ही संधी सोडू नका असे सांगतांना;
नामदेव म्हणतात,

“दुर्लभ नरदेह झाला तुम्हां आम्हां । येणें साधू प्रेमा राघोबाचा ॥१॥”
(तत्रैव, १९६९)
“देहाचे ममत्व नाही जों तुटलें । विषयीं विटलें मन नाही ॥१॥”
(तत्रैव, १९७५)

संत जनाबाई म्हणतात,

“येऊनियां जन्मा एक । करा देहाचे सार्थक ॥१॥
वाचें नाम विठ्ठलाचें । तेणे सार्थक जन्माचे ॥२॥”
(तत्रैव, जनाबाई २५०)

त्या स्पष्टपणे बजावतात,

“देहभाव सर्व जाय । तेव्हां विदेही सुख होय ॥१॥”
(तत्रैव, १४६)

भक्तिवीण जगणे म्हणजे देह असूनही अभागी असणे होय हे सांगतांना संत कबीर म्हणतात,

“कायकू देह धरोरे अभागी ॥धृ॥
इस सुख ब्रह्मा इस सुख पायो ॥ निज क्यों बिसरोरे । अभागी ॥१॥”
(तत्रैव, कबीर १२३)

संत शेख महंमद महाराज म्हणतात,

“नर देहि पावलास । सद्गुरूताता ॥१॥
चहुं खणीचि दुःखे सांगता आपार । येतुसे गहिवर आठविता ॥७॥
जड देह तरुवर भलनाचि घालि धाये । दुःख करुणा नये । कोण्डालागी ॥२॥”
(तत्रैव, शेख महंमद ३)

संत नरहरी सोनार म्हणतात,

“देह जन्मला व्यर्थ । झाले पापाचे पर्वत ॥१॥
कांही नाही तीर्थ केलें । जन्मूनियां व्यर्थ झालें ॥२॥
दान धर्म नाही केला । देह मसणवटीं गेला ॥३॥”
(तत्रैव, नरहरी १३)

संत सेना न्हावी सांगतात,

“भानिसे देहाचा भरंवसा । केला जाईल नकळे कैसा ॥१॥
सार्थक करा हो कांहीं । जेणें हरी जोडें पाया ॥२॥
धनसंपत्ति पाही । ही तो राहिल ठायीं ॥३॥
शरण रिघा पंढरिराया । सेना न्हावी लागे पायां ॥४॥”
(तत्रैव, सेना २८)

संत चोखामेळा म्हणतात,

४४ । संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा

“दुःखरूप देह दुःखाचा संसार । सुखाचा विचार नाही कोटे ॥१॥”
(तत्रैव, चोखामेळा १२२)
“जन्मला देह पोशिला सुखाचा । काय भरंवसा याचा आहे ॥१॥”
(तत्रैव, १६७)

ते म्हणतात, देह फुकट घालविण्यासाठी नाही,

“आला नरदेहीं पाही । शुद्धी नेणें ठायींचे ठायीं ॥१॥
करी प्रपंच काबाड । भार वाही खर द्वाड ॥२॥
नये रामा नाम मुखीं । नाही कधी संत ओळखी ॥३॥
करीं वाद अपवाद । नाही अंतःकरण शुद्ध ॥४॥
मळ नासोनि निर्मळ । चोखा म्हणे गंगाजळ ॥५॥”

(तत्रैव, १७२)

संत ज्ञानेश्वर आणि नामदेव यांच्या संतसांगातींनी देह प्राप्त झाला आहे. त्याचे सार्थक केवळ भक्तीनेच होईल, असा स्पष्ट निर्वाळा देत प्रबोध केला आहे.

संत एकनाथ नरदेहाविषयी दोन प्रकारे प्रबोध करतात. नरदेह पावन असून त्याचा विनियोग ब्रह्मज्ञानप्राप्तीसाठी करावा आणि दुसरे म्हणजे नरदेह हा क्षणभंगूर, नाशिवंत आहे तो अखेर जाणारच त्यात गुंतून अहंकाराने वागू नका. प्राप्त नरदेहाचा उपयोग भक्तीसाठी करून सच्चिदानंद प्राप्ती करून घ्या. ते म्हणतात,

“मनुष्य देहीं व्हावें ब्रह्मज्ञान । घेती पुढिलें आमंत्रण ॥१॥
पुढें जन्माचा विसार । घेतो अतिमाने तो पामर ॥२॥
चौच्यांयशी लक्ष योनीप्रती । कोटी कोटी फेरे होती ॥३॥
ऐसा मनुष्य देह पावन । तो वेंची विषयाकारण ॥४॥
होतां विषयीं वासना । नाठवीची एका जनार्दना ॥५॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, एकनाथ २९३४)

ते सावध करतात,

“धासीसी देहाची तूं आशा । तेण फांसा पडशील ॥१॥”
(तत्रैव, २९३७)

“नरदेहीं आयुष्य शत ते प्रमाण । अर्ध रात्र जाण जाय मध्यें ॥१॥
बाळत्व तारुण्य जरामय जाणा । संपले गणना होती त्याची ॥२॥
एका जनार्दनीं राहिलें भजन । सर्वेचि मरण पावाल वेगी ॥३॥”

(तत्रैव, २९०६)

ते सांगतात,

“नाशिवंत धन नाशिवंत मन । नाशिवंत जाण काया सर्व ॥१॥
नाशिवंत देह नाशिवंत संसार । नाशिवंत विचार न करती ॥२॥
नाशिवंत स्त्रीपुत्रादिक बाळें । नाशिवंत बळें गळां पडती ॥३॥

संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा । ४५

एका जनार्दनी सर्व नाशिवंत । एकचि शाश्वत हरिनाम ॥४॥”

(तत्रैव, २८८०)

ते बजावतात,

“हिताकारणें तुम्हां सांगतसे गुज । कांहीं तरी लाज धरा आतां ॥१॥
अवचट नरदेह पावले निधान । कांही सोडवण करीं बापा ॥२॥
पूर्व सुकृताचें फळ तें पदरीं । म्हणोनि हा देह निर्धारिं प्राप्त तुज ॥३॥
एका जनार्दनीं वाया जातो काळ । कांहीं तरी गोपाळ आठव वेगें ॥४॥”

(तत्रैव, २९४१)

संत रामदास देहाविषयी सावध करतात आणि या देहाचा उपयोग जीवन्मुक्त होण्यासाठी करावा असा प्रबोध करतात. ते सांगतात,

“जीवन्मुक्त प्राणी होउनीयां गेले । तेणें पंथें चाले तोचि धन्य ॥१॥
जाणावा तो ज्ञानी पूर्ण समाधानी । निःसंदेह मनीं सर्वकाळ ॥२॥
मिथ्या देहाभिमान प्रारब्धाआधीन । राखे समाधान पूर्णपणें ॥३॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, रामदास स्फुट अर्भंग ७८)

दासबोधातील अठराव्या दशकातील चवथ्या समासात मानवदेहाचे महत्त्व वर्णन केले आहे. देहाचे महत्त्व सात, नऊ, दहा, सतरा या समासातही वेगवेगळ्या संदर्भाने सांगितले आहे. ह्या नरदेहाचे सर्वाधिक महत्त्व म्हणजे,

“आत्माकरितां देहे जाला । देहाकरिता आत्मा तगला । उभययोगें उदंड चालिला
कार्यभाग ॥३२॥
देह्यामध्ये आत्मा असतो । देहे पूजितां आत्मा तोषतो । देहे पीडितां आत्मा
क्षोभतो । प्रत्यक्ष आतां ॥३४॥
देह्यावेगळी पूजा पावेना । देह्याविण पूजा फावेना । जनी जनार्दन म्हणोनी जना
संतुष्ट करावें ॥३५॥
देहे ब्रह्मांडाचें फळ । देहे दुल्लभचि केवळ । परी या देह्यास निवळ । उमजावे
॥२४॥
अष्टधा प्रकृतीचें मूळ । संकल्प रूपचि केवळ । नाना संकल्पे देहेफळ । घेऊन
आले ॥२७॥
असो कांही येक करणें । कैसें घडे देह्याविणें । देहे सार्थकीं लावणें । म्हणजे बरे
॥३१॥

(दासबोध द. १८, स. ४)

रामदासांनी नरदेहाचे महत्त्व योगमार्ग, भक्तिमार्ग आणि कर्ममार्ग या तीनही दृष्टीने कथन केले आहे.

संत तुकारामांनीही परोपरीने नरदेहाचा विचार केला आहे. नरदेहाचा उपयोग विवेकाने करावा, असे त्यांनी प्रपंच आणि परमार्थ या दृष्टीने सांगितले आहे. ते म्हणतात,

“दे तंव आहे प्रारब्धा अधीन । याचा मी कां सीण वाहूं भार ॥१॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम ३००४)

ते म्हणतात,

“देह आणि देहसंबंधे निंदावीं । इतरे वेदावीं श्रानशूकरें ॥१॥
येणें नांवें जाला भी माझ्याचा झाडा । मोह नांवें खोडा गर्भवास ॥२॥
गृह आणि वित्त स्व देहा विटावें । इतरा भेटावें श्रापदाझाडां ॥३॥
तुका म्हणे मी हे माझें न यो वाचे । येणे नांवें सांचे साधुजन ॥४॥”

(तत्रैव, ७२७)

नाशिवंत देहाविषयी संत तुकाराम सावध करतात,

“देह जाईल जाईल । यासी काळ बा खाईल ॥१॥
का रे नुमजिसे दगडा । कैचे हत्ती घोडे वाडा ॥२॥
लोट्टे बलिद तें सुपती । जरा आलिया फजिती ॥३॥
शरीर संबंधाचे नातें । मोरड्या बुडविती सेतातें ॥४॥
अझुनि तरी होई जागा । तुका म्हणे पुढे दगा ॥५॥”

(तत्रैव, २४४७)

तुकोबाराय प्रबोध करतात,

“देह तंव असे भोगाचे अधीन । याचें सुख क्षणभंगुर ॥१॥”

(तत्रैव, १४२०)

परमेश्वराने दिलेला देह त्याच्या पायी वाहावा असे सांगतांना ते म्हणतात,

“देह तुझ्यापायीं । ठेवूनि जालों उतराई ॥१॥”

(तत्रैव १२७५)

देह आहे तोवर संतसंग साधावा हे स्पष्ट करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“देह निरसे तरी । बोलावया नुरे उदी ॥”

(तत्रैव, २१२०)

देह प्रारब्धा अधीन असला तरी तो वासनाधीन होऊन वाटेल तसे वागू लागतो म्हणून ते म्हणतात,

“देह प्रारब्धाचे शिरी । असोनि करी उद्वेग ॥१॥”

(तत्रैव २७०७)

भक्तांना परमार्थासाठी सावध करतांना ते म्हणतात,

“देहबुद्धि वसें लोभ जयां चितीं । आपुलें परावे जे ॥१॥

तयासि चालतां पाहिजे सिदोरी । दुःख पावे करी असत्य तो ॥२॥

तुका म्हणे धर्म रक्षायकारणें । छाया इच्छी उन्हे तापला तो ॥३॥”

(तत्रैव, २५६)

देहामुळेंच अद्वैत अनुभूती अनुभवता येते एवढा देह मौल्यवान आहे. मात्र तो नाशिवंत

असल्याने; आहे तोवर साधना करावी व ब्रह्मसुख अनुभवावे असे सांगतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“देह हा सादर पाहावा निश्चित । सर्व सुख एथें नाम आहे ॥१॥
ब्रह्म जें देखणें द्वैत जेव्हां गेलें । शरीर तें जाले ब्रह्मरूप ॥२॥
यजन याजन तप व्रतें करिती । विकल्पें नागविती शुद्ध पुण्या ॥३॥
तुका म्हणे सर्व सुख एथें । आहे भ्रांति दूर पाहें टाकुनियां ॥४॥”

(तत्रैव, ४४३)

ते म्हणतात,

देहभोग भोगें घडे जें जें जोडे तें बरें ॥

(तत्रैव, २३)

“इहलोकींचा हा देहे । देव इच्छिताती पाहे ॥१॥
धन्य आम्ही जन्मा आलों । दास विठोबाचे झालों ॥२॥
आयुष्याच्या साधने । सच्चिदानंद पदवी घेणें ॥३॥
तुका म्हणे पाटवणी । करू स्वर्गाची निशाणी ॥४॥”

(तत्रैव, १३१)

शरीर जन्म, वाढ आणि मृत्यू हे प्रारब्धा हाती आहे. त्याचे रक्षण आपल्या हाती नाही. मात्र त्याचे उपयोजन आपणच करायचे असते. म्हणून पिंडाचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न हे अज्ञान होय. महाराज म्हणतात,

“पिंड पोसावे हें अधमाचें ज्ञान । विलास मिष्टान्न करूनिया ॥१॥
शरीर रक्षावें हा धर्म बोलती । काय असे हाती तयांचिया ॥२॥”

(तत्रैव, २६०)

म्हणूनच तुकोबाराय म्हणतात,

“लोकमान देहसुख । संपत्ति उपभोग अनेक । विटंबना दुःख । तुझिया भेटीवाचूनि ॥१॥”

(तत्रैव, १७८१)

तुकोबाराय म्हणतात, सहजच हा देह लाभला आहे तर आता देहदेहांतरे नाहीशी होतील असे या देहाकडून काही घडावे,

“पावलों हा देह कागटाळी न्यायें । न घडे उपायें घडों आले ॥१॥
आतां माझीं खंडी देह देहांतरे । अभय दातारें देऊनियां ॥२॥
अंधळ्याचे पायीं धनाची चरवी । अघटित तेवीं घडों आलें ॥३॥
तुका म्हणे योग घडला बरवा । आतां कास देवा न सोडीं मी ॥४॥”

(तत्रैव, ३१३६)

नरदेह हे साधन असून ते आपण कसे वापरतो त्यावर अवलंबून आहे हे परोपरीने सांगताना तुकाराम महाराज देह विवेक मांडतात,

“शरीर दुःखाचें कोठार । शरीर रोगांचें भांडार । शरीर दुर्गंधीची थार । नाही अपवित्र शरीर ऐमें ॥१॥

शरीर उत्तम चांगलें । शरीर सुखाचें पोसुलें ॥ शरीर साध्य होय केलें । शरीरें साधलें परब्रह्म ॥२॥

शरीर विटाळांचे आळें । मायामोहपास जाळें । पतन शरीराच्या मुळें । शरीर काळें व्यापिलें ॥३॥

शरीर सकळही शुद्ध । शरीर निर्धींचाही निध । शरीर तुटे भवबंध । वसे मध्यभागी देव शरीरा ॥४॥

शरीर अविद्येचा बांधा । शरीर अवगुणांचा रांधा । शरीरें वसे बहुत बापा । नाही गुण सुधा एक शरीरें ॥५॥

शरीरा दुःख नेढावा भोग । न द्यावें सुख न करी त्याग । शरीर वोखटे ना चांग । तुका म्हणे वेग करी हरिभजनी ॥६॥”

(तत्रैव ४०६६)

मध्ययुगीन संतांनी देहासंबंधी केलेला विचार विस्तृतपणे अभ्यासला तर आयुर्वेदात चिकित्सलेले देह ज्ञान नाथ संप्रदायाच्या मार्गाने सर्व संतांच्या व्यासंग आणि अनुभूतीचा विषय झाले होते. देहाचे अवतरण, देहाची अलौकिकता, देहधर्माची लौकिकता, देहाचे सकल सामर्थ्य संतांच्या व्यासंगात होते. म्हणून दुर्लभ तरी नाशवंत देह हे केवळ भोगांचे साधन आहे. म्हणून त्याचा अध्यात्म भोगासाठी विनियोग करावा यावर भर दिला आहे.

४.३ मध्ययुगीन संतांचे सर्वात महत्त्वाचे काम कोणते असेल तर ते पाखंडखंडन होय. मध्ययुगीन स्थितिगतीची पाहाणी केली तर; कुटुंब, जाती, पंथ, धर्म, नीतिअनीति, न्यायनिवाडा, उपासना, कुलधर्मकुलाचार, रूढीपरंपरा, वर्णव्यवस्था, अध्यात्मिक विचारआचार, आहारविहार, व्रते व संस्कार आदी सर्व व्यवहार घटकात पाखंडपणाने अवरुद्धता आणली होती. त्यात अंधविश्वास, व्यसनाधिनता, वासनोन्माद, सामाजिक व राजकीय व्यवहारातील कुटीलता, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दास्यता, धर्मनीतितत्त्वज्ञान, सर्व प्रकारचे व्यवहार, यांतील अज्ञान आणि त्यामुळे प्राप्त झालेली लाचारी निःसहायता पराकोटीला पोचली होती. मतामतांचा गलबला झाला होता. अशा भांबावलेपणाचा दुरुपयोग पाखंडपणाने करून सर्वप्रकारे समाजशोषण करणारे; धनदांडगे, राजव्यवस्थेतील सत्तांध, धर्ममार्तंड, भोंदूगिरी करणारे महात्मे, मांत्रिक, तांत्रिक, नास्तिक मत मांडणारे तथाकथित धुरिण ठायीठायी समाजाला नागवण्याचे काम करीत होते. त्यातच भरीतभर म्हणजे मुस्लिम आक्रमणांनी घातलेला धुमाकूळ व त्यातून होणारे सांस्कृतिक, आर्थिक आणि सामाजिक आक्रमण व आपापतः होणारे परिवर्तन; अशा परिस्थितीत, मध्ययुगीन संतांनी श्रद्धापूर्ण, वेदप्रामाण्यनिष्ठ, भगवतभक्तिपरायण, सर्वाभूति प्रेम, सहानभूतियुक्त ‘सम’दृष्टीचा, भागवद्भक्तीचा मार्ग, आत्मोद्धार व लोकोद्धार करण्यासाठी अवलंबिला. जनजनार्दन अनुभवणारी सहानुभूती प्रेमपूर्ण आणि सेवाभावी व्यवहारातून घेता येते हे प्रदर्शित करण्यासाठी,

प्रत्यक्ष व्यवहार आणि वर्तन यांचा आदर्श घातला. जगत्कल्याणाचा मार्ग प्रेम, सेवा यातून प्रशस्त होतो हे दाखविण्यासाठी सर्व प्रकारच्या पाखंडयुक्त दुरितांशी संघर्ष मांडला. हा संघर्ष 'बुडति हे जन न देखवे डोळां' या प्रेमपूर्वक सहानुभूतीतून अवतरला होता. त्यासाठी महायुद्ध मांडावे लागले. पाखंडखंडन करून पाखंडी लोकांनाही आस्तिक मनोभूमिकेने व्यवहारात क्रियाशील करणे एक प्रकारे हे अज्ञान अंधःकारात नास्तिकतेचे माजलेले साम्राज्य नेस्तनाबूत करण्यासाठीचे युद्ध होते. त्यासाठीचा मार्ग होता वेदान्त निर्देशित समत्वाचा, आस्तिकतेचा, प्रेमपूर्वक जनीजनार्दनाच्या सेवेचा! मध्ययुगीन संतांनी हा मार्ग साधना म्हणून निवडला. प्रेम आणि सेवेचा भक्तिमार्ग महत्प्रयासाने सिद्ध करण्याचा हा खटाटोप म्हणजे; समग्रपरिवर्तन घडविणारी क्रांतीच म्हणावी लागेल. म्हणूनच मध्ययुगीन संतकार्यांचे वर्णन करतांना संतयुगाला पुनरुज्जीवनाचे पर्व म्हणून वर्णन केले जाते.

संत निवृत्तीनाथ हे तर नाथपंथाची परंपरा घेऊन; भागवत संप्रदायाकडे वळले. वेदप्रामाण्य, अद्वैत आणि 'सम'दृष्टीचा अर्थात आस्तिक मताचा वारसा घेऊन ते भक्तिसंप्रदायाकडे आले ते नारदीय भक्तियोग परंपरेने अद्वैत साधनासिद्ध करण्यासाठी. हे लक्षात घेतले तर त्यांनी पाखंडखंडनात्मक केलेल्या प्रबोधनाची नीट संगती लागते. प्रेमरूपा, राधाभावे अनन्यपणे केलेली भक्ती ही ध्यानयोगातील समाधीची अनुभूती घडवून अद्वैत दृष्टी प्रदान करते आणि ज्ञानोत्तर भक्तीने अर्थात सर्वाभूती परमेश्वर अनुभूत करीत सर्वाभूती प्रेम आणि सेवामार्गाने; देह व्यवहार साधनाने; जीवन लीला आनंदमय करता येते. हे त्यांनी दाखवून देण्यासाठी प्रबोध केला आहे,

“दुजियाची निंदा दुजेपण सदा । द्वैत ते गोविंदा नावडे रया ॥२९२॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, निवृत्तीनाथ २९२)

“वासनेचे द्वैत सांडुनि परतें । अद्वैता अरुतें भोगी हरि ॥” (तत्रैव, २९५)

“पितृ मातृ निंदिता द्वैत हेंचि खोटें । अर्चन गोमटें एको विष्णू ॥१॥”

(तत्रैव, २९६)

पढतमूर्ख पुराण, वेद यांचे भाष्य करणारांविषयी निवृत्तीनाथ म्हणतात,

“ज्ञानाचिया गोष्टी सांगतो चावटी । भाव नाही पोटीं काय करू ॥१॥

जना उपदेशी विश्वीं हृषिकेशी । आपण भक्तीसी दुःहावित ॥३॥”

(तत्रैव, ३१७)

ते सांगतात,

“मी माझे रोकडें केलें फाडोवाढें । ब्रह्मांडा एवढें दिसाळ थोर । मी माझे टवाळ । अवघाचि गोपाळ । मी तो सोज्वळ ब्रह्मरूपें ॥२॥”

(तत्रैव, ३१८)

“समता वर्तावी अहंता खंडावी । तेणेंचि पदवी मोक्षमार्ग ॥१॥”

(तत्रैव, ३१९)

ते म्हणतात,

“कल्पना काजळीकल्पिलें कवळी । कैसेनि जवळी देवो होय ॥१॥”

(तत्रैव, ३१०)

जनसेवा हेच ईश्वर सेवा असे सांगतांना निवृत्तीनाथ म्हणतात,

“भक्ति ज्ञान वैराग्य तिहींचे शोधन । जनी जनार्दन हेंचि खरें ॥१॥”

(तत्रैव, ३०७)

“हरिविण व्यर्थ आचार समर्थ । हरि हेंचि हेत अरे जना ॥१॥”

(तत्रैव, १७)

जातपातपंथधर्म कुळसमाज आदी सारे व्यर्थ होय. प्रेम हेच सत्य तेच सर्वांसाठी जागवावे हे कृष्णविभूतिमत्वांतून प्रकट करतांना निवृत्तीनाथ म्हणतात,

“नाहीं यासि गोत नाहीं यासी कुळ । शंखी आचारशील कोण म्हणे ॥१॥

सोंवळा हरि वागवी शिदोरी । तो गोपाळांच्या करी काळा देतु ॥३॥”

(तत्रैव, २१)

वादविवाद चर्चा वेदांत निरुपण शब्दच्छल एका निस्सीम अनन्य भक्तीपुढे व्यर्थ ठरतो हे स्पष्ट करतांना निवृत्तीनाथ सांगतात,

“खुंटलें वेदांत हरपले सिद्धांत । बोलणें धादांत तेंही नाहीं ॥१॥

तें रूप पहातां नंदाघरीं पूर्ण । यशोदा जीवन कृष्णबाळ ॥२॥

साधितां साधन न पविजे खूण । तो बाळरूपे कृष्ण नंदाघरी ॥३॥”

(तत्रैव, ५१)

“निगम आगम वेदादिकस । श्रुतीचा उपक्रम हरपला ॥१॥”

(तत्रैव, ६३)

श्री संत ज्ञानेश्वरांना आजच्या संदर्भाने 'बडा बंडवाला' म्हटले आहे ते सार्थक होय. संस्कृत प्रतिष्ठा, पांडित्य, कर्मठपणा, जातिभेद, शास्त्राशास्त्र, नीतिअनीती, चातुर्वर्ण्य व्यवस्था, स्त्री-पुरुष भेद आदी सर्वच प्रचलित रूढीग्रस्ततेतील पाखंडपणाविरुद्ध त्यांनी बंड पुकारले. तत्त्वज्ञान आणि आचारधर्म यातील विसंगत वर्तनपरंपरागत रूढीग्रस्ततेवर हल्ले चढविले. भगवद्गीतेवरील टीकेच्या निमित्ताने वर्तनातील विसंगती आणि पाखंड ओरबडून काढले. व्यवहार आणि ज्ञान यांची सांगड घालणारा भक्तिमार्ग प्रशस्त केला. 'नित्य हरिपाठ' हे प्रकरण वाचले तरी 'अमृतानुभव' टीकेतील शिवशासन उलगडून दाखविणारे संत ज्ञानेश्वर जनसामान्यांना सहज भक्तिमार्गात घेऊन येतात. समग्र परिवर्तनाचा ध्यास घेऊन वर्तन करतांनाही; परिवर्तन क्षणात घडत नाही हे लक्षात घेऊन, 'मार्गाधारे वर्तवि विश्व मोहरे लावावे ॥' हे सूत्र घेऊन वर्तनक्रम करतात. प्रपंचातील उपाधी तात्कालिक आहेत. त्यांची व्ययर्थता लक्षात घेऊन सत्संगाचा मार्ग धरावा हे सांगतांना माऊली म्हणतात,

“संपत्तिविपत्ति दुःख । हरेल अवघा शोक । वेगी करूनिया विवेक । हरिस्मरण करी ॥१॥”

(तत्रैव, ज्ञानेश्वरी ४१०)

मंत्रतंत्राविषयी माऊली प्रबोध करतात,

“अशौचीया जपो नये आणिकाते ऐको नये । ऐसिया मंत्रातें जग बिहे त्याचें फळ थोडें परि क्षोभणें बहू । ऐसा मंत्र जागर नव्हे रे ॥१॥

काय कराल यागें न सिणावें योगें हें तों व्यसनचि वाउगें । नरहरि नरहरि उदंडा वाचा म्हणाल तरि कळिकाळ राहेल उगेरे ॥४॥”

(तत्रैव, ४२६)

उगा वाचाळता नको त्या पेक्षा भजन कर असे सांगतांना माऊली म्हणतात,

“पन्नासअक्षरीं करिसी भरोवरी । शेर्खीं तुझे तोंड वैरी रया ॥१॥

या परी नामाची वोळ मांडूनी । संसार दवडुनि घाली परता ॥२॥”

(तत्रैव, ४४३)

पाखंड खंडन करतांना ज्ञानेश्वर प्रबोध करतात,

“जंववरिरे तंववरी जंबुक करी गर्जना । जंव त्या पंचानना देखिले नाही बाप ॥१॥

जंववरिरे तंववरी वैराग्याच्या गोष्टी । जंव सुंदर बनिता दृष्टी देखिलीं नाही बाप ॥४॥

जंववरिरे तंववरी मैत्रत्व संवाद । जंववरी अर्थेसि संबंध पडिला नाही बाप ॥२॥

जंववरिरे तंववरी युद्धाचीं मात । जंव परमाईचा पूत देखिला नाही ॥३॥

जंववरिरे तंववरी समुद्र करी दर्जना । जंव अगस्ती ब्राह्मणा देखिलें नाही बाप ॥४॥

जंववरिरे तंववरी बांधी हा संसार । जंव रखमादेवीवर देखिला नाही बाप ॥५॥”

(तत्रैव, ४८२)

ते प्रबोध करतात,

“चोराचियासंगे क्रमितां पै पंथ । ठकूनियां घात करितील ॥१॥”

(तत्रैव, ४८३)

मूर्तिपूजेतील भक्तिवीण भ्रामकता स्पष्ट करतांना ते म्हणतात,

“निर्जिवां दगडांची काय करिसिल । सेवा तो तुज निर्देवा देईल काय ॥१॥

कवणे गुणें भुळी पडला गव्हारा । तीर्थाच्या माहेरा नाळखिसी ॥२॥

देह देवळीं असतां जासी आन तीर्था । मुकलासि आतां म्हणे ज्ञानदेवो ॥४॥”

(तत्रैव, ४९७)

भ्रष्ट नीतिमत्तेवर प्रहार करून ज्ञानेश्वर प्रबोध करतात,

“बहुतादां वन्हाडा आलीसी बाळा । हांसती लोक परी न संडी चाळा ॥१॥

एकाचे खाये एकासि गाये । लाज नाही तिसी सांगावे काये ॥२॥”

(तत्रैव, ५२१)

संसाराची भ्रामकता स्पष्ट करतांना माऊली म्हणतात,

५२ । संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा

“स्वप्नींचेनी धनें भरोनियां लाहे । भला वेव्हार करूं पाहासी ॥ मुद्दलुची नाही तेथें कळांतर कैसें ॥ धरणें अधरणें घेतासी । लटिकिया साठीं संसार दवडोनी । ठकूनी ठकलासी रया ॥१॥”

(तत्रैव, ५३७)

पाखंड खंडन करतांना, भोंदू गुरूविषयी ते म्हणतात,

“तापत्रयीं तापलीं गुरूनें गिवसिती भगवे देखोनि म्हणती तारा स्वामी । तंव ते नेणोनि उपदेशाची रीती आना न उपदेशिती ॥ ठकलें निश्चिती तैसे जालें ॥१॥”

(तत्रैव, ७२१)

सत्संगाचे सूत्र हरिपाठात निवेदितांना ते म्हणतात,

“भावेवीण भक्ति भक्तिवीण मुक्ति । बळेंवीण शक्ति बोलूं नये ॥१॥

(तत्रैव, ७४०)

संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीमध्ये प्रमाणे देतांना अनेक ठिकाणी पाखंडखंडन केले आहे. मात्र पाखंड खंडन करण्यापेक्षा ज्ञानेश्वर भक्तिमार्ग, ज्ञानमार्ग किंवा समाधीयोग आणि ज्ञानात्मक कर्ममार्ग यांविषयी प्रबोध करतात.

संत नामदेवांनी रूपकरूपी रचनांतून उपदेश केला आहे. गोंधळ, डांक, पांगुळ, वासुदेव, पिंगळा, खेळिया इ. रूपके त्यांनी योजिली आहेत. काही कूट रचनाही प्रबोधक आहेत. उदा.

“मेले जित्यासी सांगे गोष्टी । आंधळे ओंवी सुवर्णाच्या गांठी । पांगुळ लागे पवनाच्या पाठीं । बाळका पोटी माय वाढे ॥१॥”

(तत्रैव, नामदेव २१२२)

अशा कूटरचनांमधून ते प्रपंचाची असारता, भ्रमितता आणि पाखंड यांचे निरसन करतात. नामदेवांनी तथाकथित समाधीसाधने मधील पाखंड खंडन केले आहे. ते म्हणतात,

“षडचक्र भेदोनी जातां ऊर्ध्वपंथे । ध्वनि अनुहात उमटे तेथें ॥१॥

तये ध्वनीमाजीं मग्न होय मन । योगसिद्धि जाण कैसी घडे ॥२॥

तेही वोलांडितां सिद्धि आडव्या येती । घेऊनियां जाती आपुल्या पंथे ॥३॥

तेथे गुंतोनिया विचरती योगीजन । योगासी साधून काय होतें ॥४॥

आधि तो साधितां कष्टाचे संभार । होय चकनाचूर शरीराचा ॥५॥

साधितीया पुढें ऐसी विघ्नं येती । ठेऊनि मागुती फिरती मार्गें ॥६॥

वारियासी मोट कैसी बांधवेल । भलत्यासी सांगतां वाटेल हें लटिकें ॥७॥

नामा म्हणे तुम्ही सोडोनियां भक्ति । करित नाना युक्ति मूर्खजन ॥८॥”

(तत्रैव, २०९४)

सांसारिकांचा दंभस्फोट करतांना नामदेव महाराज म्हणतात,

“विषयाचा आंदणा दिसे केविलवाणा । करीतसे कल्पना नानाविध ॥१॥

कुटुंब पाईक म्हणवी हरिचा दास । मागे ग्रास्तेग्रास दारोदारी ॥२॥

संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा । ५३

जळो त्याचें कर्म जळो त्याचा धर्म । जळो आश्रम तो जाणीवेचा ॥३॥
 कल्पद्रुमातळी काखें घेऊनि झोळी । बैसोनि सांभाळी भिक्षा अन्न ॥४॥
 अधम पोटभरी विचार तो न करी । पुढती दारोदारीं हिंडों जाय ॥५॥
 पोटालागीं करी नाना विटंबना । संतोषवी मना दुर्जनांच्या ॥६॥
 न करी हरीचें ध्यान बैसोनि एकांती । जन्माची विश्रान्ति जेणें होय ॥७॥
 द्रव्याच्या अभिलाषें जागे सटवीपाशीं । न वजे एकादशी जागरणा ॥८॥
 उत्तम मध्यम अधम न विचारी । स्तुति नाना करी आशाबद्ध ॥९॥
 वैराग्याची वार्ता केंची दैवहता । नुपजे सर्वथा प्रेमभावा ॥१०॥
 नामा म्हणे ऐसें तारी एक्या । गुणें अजा आरोहण गजस्कंधी ॥११॥”

(तत्रैव, १९७४)

भक्तिभावना असल्याबीना देवदेव म्हणजे केवळ ढोंग आणि स्वतःची फसवणूक हे उघड करतांना नामदेव महाराज म्हणतात,

“स्वप्नीचिया परी देखसी अभ्यास । न धरीच विश्वास चित्त तुझे ॥१॥
 वांझेचिया स्तनी अमृताची धणी । मृगजळ पाणी तान्हा बोले ॥२॥”

(तत्रैव, १९४४)

अन्य दैवतांच्या उपासनेतील न्यूनता आणि पाखंड नामदेव महाराज उघड करतांना म्हणतात,

“नानापरिची दैवते । बहुत असतीं असंख्याते ॥१॥
 सेंदुर शेरणी जीं इच्छितीं । ती काय आर्त पुरवितीं ॥२॥
 क्षुद्र देवता जीवदान बळी । तेणें न पावती सुखकल्लोळीं । एक विठ्ठल वांचूनियां ॥५॥
 नाना धातूंची प्रतिमा केली । षोडशोपचारें पूजा केली । दुकळीं विकूनि खादली । ते काय आर्त पुरविती ॥६॥”

(तत्रैव, १८८६)

सांसारिकांचे दुटप्पी ढोंगी वागणे उघड करतांना नामदेव म्हणतात,

“आपुली करणी न विचारी मनीं । वांयां काय ठेवूनि बोल जिवा ॥१॥
 खाटकी जो चेपी पशुची नरडी । अवचिता करंगली सांपडली ॥२॥
 मेलों मेलों म्हणूनि गळबडां लोळे । परि कापी गळे आठवीना ॥३॥
 आपुलें म्हणूनि विव्हळतेसे । खदखदां हांसे दुसऱ्यासी ॥४॥”

(तत्रैव, १८८८)

वृत्ती न पाहता उपदेश करणे व्यर्थ होय हे सांगतांना नामदेव म्हणतात,

“नामाचें लेखन श्रानाचिये कार्नी । धावतसें घाणी चर्माचिये ॥१॥”

(तत्रैव १८६९)

ढोंग्याला साधू म्हणता कामा नये हे सांगतांना नामदेव उदाहरण देतात,

“भुजंग विखार पवनाचा आहार । परि योगेश्वर म्हणों नये ॥

(तत्रैव, १८६९)

“कांचनीक भक्ती सर्व काळ करी । बहुतांचे वैरी हित नेणे ॥१॥
 लोकांपुढें सांगे आम्ही हरिभक्त । न होय विरक्त स्थिती ज्याची ॥२॥
 असंतोषी सदा अतितारी जाळी । सुकृताची होळी स्वयें केली ॥३॥
 वेदमर्यादा सांडुनि चालती । हुंबते घेती वाऱ्यासर्वें ॥४॥”

(तत्रैव, १८३९)

कलियुगात्मक अनैतिक वर्तनावर भाष्य करतांना नामदेव महाराज म्हणतात,

“लटिक्यांचा साच जिंकियेला केली । पाखांडी वेदातें न मानिती बळी । अधर्म प्रवर्तला महीतळीं । ऐसीं पापें कळीं थोर झालीं ॥२॥”

(तत्रैव, १८३०)

नामदेव महाराजांनी भक्तिमार्गे प्रसार आणि प्रचारार्थ अन्य मार्गांचा, अनैतिकतेचा आणि भक्तिविहीण वृत्तींचा निषेध केला आहे.

संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांचे समकालीन, प्रभावाळीतील संतमंडळींनी अशाच प्रकारे पाखंडखंडन, संसारप्रपंच व्यवहार, नीतिअनीती यांविषयी परोपरीने प्रबोधनात्मक भाष्य केले आहे. हे करतांना आत्मनिरीक्षण आणि समाजनिरीक्षण करून त्यांनी वृत्तीप्रवृत्तींवर प्रहार करित प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न करून आपणा बरोबरच संपूर्ण समाजाचा भक्ती, ज्ञान आणि वैराग्यपूर्ण प्रवास सुरू व्हावा व सर्वांचे संसारसापेक्ष, देह आणि मनसापेक्ष दुःख दूर व्हावे. प्राप्त जीवन आणि कर्म परमार्थप्रवण व्हावे म्हणून खटाटोप केलेला दिसतो.

संत जनाबाई उत्तरक्रियेतील पाखंडखंडन करतांना म्हणतात,

“बांधोनियां हात गयावळ मारिती । दंड ते करिती मोक्षासाठीं ॥१॥
 गेले ते पितर मोक्षालागीं तुझे । आतां देई माझे दक्षिणेसी ॥२॥”

(तत्रैव, जनाबाई २२९)

भलत्या गुरूंच्या नादी लागू नये याचा दंभस्फोट करतांना त्या म्हणतात,

“चोरा संगतीनें गेला । वाटें जातां नागवला ॥१॥”

(तत्रैव, २३६)

दांभिकतेचा स्फोट करतांना संत जनाबाई म्हणतात,

“नम्रतेविण योग्यता मिरविती । ते केवीं पावती ब्रह्मसुख ॥१॥
 लटिकें नेत्र लावूनि ध्यान पें करिती । ते केवी पावती केशवातें ॥२॥
 एक संत म्हणविती नम्र पें हिंडती । अंतरींची स्थिति खडबड ॥३॥”

(तत्रैव, १८८)

जनाबाईंचा सर्वश्रुत स्फोटक अभंग,

“डोईचा पदर आला खांद्यावरी । भरल्या बाजारीं जाईन मी ॥१॥
 हातीं घेईन टाळ खांद्यावरी वीणा । आतां मज मना कोण करी ॥२॥
 पंढरीच्या पेटें मांडियेलें पाल । मनगटावर तेल घाला तुम्ही ॥३॥

जनी म्हणे देवा मी झालें येसवा । निघालें केशवा घर तुझें ॥४॥”

(तत्रैव, २२४)

स्त्रियांनाही अध्यात्मिक उन्नतीचा सर्वतोपरी अधिकार आहे असे आत्मविश्वासपूर्वक, ठामपणे आणि बंडखोरपणाने; रूढीग्रस्त पुरुषप्रधान समाजजीवनाला ठणकावून सांगणारा हा अभंग समत्व दृष्टीने स्त्रीस्वातंत्र्याचा उद्घोष करणारा आहे. वास्तविक मुक्ताबाईंनी बहिवाट घालून दिली होतीच; परंतु त्या बाल ब्रह्मचारी आणि संन्यासीनी होत्या. जनाबाईंनी गृहस्थाश्रमासह दासीपणा स्वीकारला होता. गृहस्थपरंपरेतील स्त्रीमर्यादांचे पालन रूढीग्रस्तपणाने सुरू होते. अन्य काही समकालीन स्त्रिया भक्तिमार्गात रत झालेल्या दिसतात. तथापि त्या पत्नी, कन्या या भूमिकांसह पुढे आलेल्या होत्या. जनाबाईंची स्वीकृत भूमिका यातिहीनतेपेक्षाही अधिक नीच स्तरावरील मानली जात होती. त्या भूमिकेतून केलेले हे बंड उघड आणि संपूर्ण स्त्री-पुरुष समाजाच्या डोक्यात झणझणीत अंजन घालणारे आणि रूढींच्या बेड्या तोडून; दंभस्फोट करीत, स्त्री स्वातंत्र्याचा हुंकार भरणारे आहे.

संत कबीर आणि संत शेख महंमद यांनी नश्वर संसाराचे चित्र उभे करून सांसारिकांना इहजीवनात विवेकाने वागण्याचा सल्ला दिला आहे. संत कबीर प्रेमातील दांभिकतेचा स्फोट घडवितात. ते म्हणतात,

“सब पैसेके भाई दिलका साथी नहीं कोई ॥४॥

खानेपिनेकूं पैसा होय तो जोरू बंदगी करे । एक दिन खाना नहीं मिले तो फिरके जबाब करे ॥१॥

जब लग अपने पलोमें पैसा तब लोग सलाम करे । आपना पैसा निकल गया तो कोई नहीं मिट्टा बोले ॥२॥

भाईबंद और बहीन साले सब पैसेके भाई । कौन किसीका नहीं प्यारे कहत कबीर सुनाई ॥३॥”

(तत्रैव, कबीर ३१)

जनव्यवहारातील अज्ञान आणि दांभिकता यांवर प्रहार करतांना ते म्हणतात,

“जग भय उफराटे झुटेकू साहेब कैसा भेते ॥४॥

फत्तर उपर शेंदूर डारे । मुख कहे ये देव मोटे । लडकाजी खातर नवस किये देवकू नाराज कुटे ॥१॥

(तत्रैव, ४६)

दांभिकतेचा स्फोट करतांना कबीर म्हणतात,

“ब्रह्मन पुरान वाचे दाम लिये सो पाजी है । कुरान किताब पढे ओही दगाबाजी ॥१॥”

(तत्रैव, १२३)

सोवळ्याओवळ्यातील लटकेपणाचे आणि कर्मठपणाचे पाखंड खंडन करतांना संत शेख महंमद महाराज म्हणतात,

“गर्भाचि जाचणी आधोमुखें दुर्धाणी । गुंभपाके उकडोनि स्थुळ जाले ॥३॥

ऐसे शरीर वोवळे । ते कार्ये सोवळे । भरलि ढिसाळें । अविद्येचि ॥४॥”

(तत्रैव, शेख महंमद)

जीवन स्वप्नवत असून; व्यवहारातील कोणी कोणाचे नाही हे स्पष्ट करून प्रबोध करतांना नरहरी सोनार म्हणतात,

“शरीराची होय माती । कोणी न येती सांगाती ॥१॥

सारी अवधी कामें खोटी । अंती जाणें मसणवटी ॥२॥”

(तत्रैव, नरहरी २८)

यातिहीनता मुळातच बेगडी असते हे स्पष्ट करतांना श्रेष्ठ जातीतील निरर्थक कर्मकांडावर सावता महाराज प्रहार करतात,

“भली केली हीन याति । नाही वाढली महंती ॥१॥

जरी सतां ब्राह्मण जन्म । तरी हे अंगी लागतें कर्म ॥२॥”

(तत्रैव, सावतां ८)

ज्ञानीपणाचे ढोंग पाखंड करणाऱ्यांवर प्रहार करतांना संत सेना न्हावी सांगतात,

“सिद्ध ब्रह्मज्ञान बोलतां नाहे वाचें । शांतवन क्रोधाचें झालें नाही ॥१॥

पाल्हाळ लटिका करणें तो काय । शरण पंढरीराया गेला नाही ॥२॥”

(तत्रैव, सेना ३६)

संत चोखामेळा यांचा सर्वश्रुत अभंग,

“ऊंस डोंगा परी रस नोहे डोंगा । काय भुललासी वरलीया रंगा ॥१॥”

(तत्रैव, चोखामेळा १२५)

काय भुललासी वरलीया रंगा या उक्तीतून समाजातील दांभिकतेवर प्रहार करीत यातिहीनता, कर्महीनता, रंगहीनता या वरवरच्या गोष्टींमुळे अध्यात्मिक अधिकार नाकारणाऱ्यांच्या डोळ्यात झणझणीत अंजन घालतात. अस्पर्शता आणि विटाळ यांची निरर्थक रूढीग्रस्तता स्पष्ट करतांना संत सोयराबाई म्हणतात,

“देहासी विटाळ म्हणती सकळ । आत्मातो निर्मळ शुद्धबुद्ध ॥१॥

देहींचा विटाळ देहींच जन्मला । सोवळा तो झाला कवण धर्म ॥२॥

विटाळावांचोनी उत्पत्तीचें स्थान । कोण देह निर्माण नाही जगी ॥३॥

म्हणुनी पांडुरंगा वानितसे थोरी । विटाळ देहांतरी वसतसे ॥४॥

देहाचा विटाळ देहींच निर्धारि । म्हणतसे महारी चोखियाची ॥५॥”

(तत्रैव, सोयरा ६)

पोटभन्या उपासकांवर हल्ला चढवितांना संत एकनाथ म्हणतात,

“भक्त रागेला तवकें । देव फोडोनि केलें कुटके ॥”

(तत्रैव, एकनाथ २५८५)

“फजितीचे देव मागती घुटी रोटी । आपणासाठीं जगा पीडिती काळतोंडे मोठी

॥”

(तत्रैव, २५८९)

क्षुद्र देवता, मूर्तीपूजा, प्रतिमापूजा, जत्रायत्रा यातील पाखंड खंडन करतांना संत एकनाथ म्हणतात,

“म्हणती देव मोठे मोठे । पूजिताती दगडगोटे ॥१॥
जीतजीवा करूनि वध । दगडा दाविती नैवेद्य ॥३॥
रांडापोरें मेळ जाला । एक म्हणती देव आला ॥४॥”

(तत्रैव, २५९२)

“प्रतिमेचा देव केला । काय जाणें ती अबला ॥१॥
नवस करिती देवासी । म्हणती पुत्र देई वो मजसी ॥२॥”

(तत्रैव, २५९४)

मंत्र, तंत्र, जादूटोणे, भूतप्रेत यांविषयीच्या अंधविश्वासावर कोरडे ओढतांना संत एकनाथ म्हणतात,

“येऊनी नर देहा भूतातें पूजिती । परमात्मा नेणती महामूर्ख ॥१॥”

(तत्रैव, २५९९)

नावाची वृत्ती आणि करणी उफराटी या विषयक दंभस्फोट करतांना नाथ महाराज म्हणतात,

“स्नान संध्या शौचाचार । स्वधर्म नावडे साचार ॥१॥”

(तत्रैव, २६०९)

“द्रव्याचिया लोभें । तीर्थांमध्ये राहती उभे ॥१॥”

(तत्रैव, २६११)

“विद्या जालिया संपूर्ण । पंडित पंडिता हेळसण ॥१॥
वृश्चिका अंगी विष थोडें । तैसा वादालागीं चढे ॥४॥”

(तत्रैव, २६१४)

“वेदे सांगितलें न करी । ब्रह्मद्वेषी दुराचारी ॥२॥”

(तत्रैव, २६१६)

“हिंडे दारोदारी म्हणे पुराणिक । पोटासाठी देख सोंग करी ॥४॥”

(तत्रैव, २६१९)

“रडती पोटासाठीं । आलों म्हणती संन्यासी ॥१॥”

(तत्रैव, २६२६)

“संन्यासी करी गृहस्थाश्रम । तेथें तया अधर्म वोढविला ॥१॥”

(तत्रैव, २६३२)

दांभिक जपीतपींचे पाखंड खंडन करतांना नाथ महाराज म्हणतात,

“वनीं जाऊनियां चिंता । रात्रंदिवस घोकिशी कांता ॥३॥”

(तत्रैव, २६३७)

“सर्पें दर्दुर धरियेला मुखीं । तोही मक्षिका शेखीं धरीतसे ॥१॥

तैसे ते अभागी नेणतीच काळ । वाऊगा सबळ किरिती धंदा ॥”

(तत्रैव, २६४०)

संत एकनाथांनी योगी, तीर्थी, महंत, मुक्त, वैराग्य, गोसावी, गुरू, मानभाव, फकीर, अर्थी, आशाबद्ध, संत, फडकरी, भजनी, पुजारी, कथेकरी आदी वृत्ती स्वीकारूनही दांभिकतेने वागणाऱ्यांच्या दांभिकतेचा स्फोट केला आहे. अभाविकांचे पाखंड खंडन करतांना नाथमहाराज म्हणतात,

“अभाविकाचें कर्म । तया न कळे कांही वर्ग । संता म्हणती भ्रम । यासी झाला ॥१॥”

(तत्रैव, २६९८)

“गर्दभाचे अंगी चंदनाची उटी । व्यर्थ शीण पोटीं लावूनियां ॥१॥

एका जनार्दनी अभाविकाचे गुण । व्यर्थ होय जाण प्राणियासी ॥४॥”

(तत्रैव, २७१६)

संसार प्रपंचात स्वार्थापोटी जवळ येतात, स्वार्थ संपला की कोणी कोणाचे नाही. महाराज म्हणतात,

“फट गाढवाच्या लेका । संसार केला फुका ॥४॥”

(तत्रैव, २९९३)

स्त्रीची सांसारिकता किती दांभिक असते त्याचा स्फोट करतांना नाथ महाराज म्हणतात,

“बाईल सांगताचि गोठी । म्हणे मातेसी करंटी ॥१॥”

(तत्रैव ३०२४)

“निर्धन पुरुषाची देखा । स्त्रीबोले अतिशय ऐका ॥१॥”

(तत्रैव, ३०२८)

संसारातील धनलोभ, विषयवासना यांच्या अतिरेकावर महाराजांनी कोरडे ओढले आहेत. नाथांनी जोशी, बाळसंतोष, वासुदेव आदी अनेक रूपकांतून तथा भारूडांतून दंभस्फोटासह प्रबोध साधला आहे. उदा. मांग सारख्या भारूडातून कूट रचनेस्वरूपात ते दंभस्फोट करतात.

“गांवचे पाटील मरून गेले । त्याचे नारीनें चुडे भरिले । त्याचे वाड्याचे बुरूज ढासळले । तें पोर चोरीत सापडले । हयात मायबाप हायात ॥२॥”

(तत्रैव, ३११०)

शब्दपांडित्यातील दांभिकतेचा स्फोट करतांना संत बहिणाबाई म्हणतात,

“बोलवती बोल फुकाचे प्रबळ । परि ते प्रेम-बोल दुर्लभ ते ॥१॥

काय त्या सांगाव्या नुसत्या ज्ञानगोष्टी । जवरी नाही भेटी स्वानुभवी ॥२॥

ज्ञान सांगवेल ब्रह्म दाखवेल । स्वानुभव-बोल दुर्लभ हे ॥३॥

नाना जपतप करिती अनुष्ठान । परि ब्रह्मज्ञान न कळे कोणा ॥४॥

षड्दर्शनाची दाखविती सोंगे । वैराग्यही आंगे बोलवेल ॥५॥

बहेणि म्हणे कळा दावेल ज्ञानाने । परि ते प्रेमखूण वेगळीच ॥६॥”

(तत्रैव, परिशिष्ट बहेणाबाईचे अभंग ३०९)

विविध पंचक रचनांमधून रामदास स्वामींनी पाखंड खंडन व दंभस्फोट केला आहे. कलियुग प्रवृत्तीविषयी सांगतांना पाखंड वृत्तीचे ते वर्णन करतात.

“नाहीं पापाचा कंटाळा । येतो हव्यास आगळा ॥१॥

जना सुबुद्धी नावडे । मन धांवे पापाकडे ॥२॥”

(तत्रैव, रामदास परिशिष्ट १९)

मूर्ख पंचक विवरण करताना ते म्हणतात,

“कपटी कुटिल आळसी । घरी मिळेना खायसी ॥१॥

उगाच धरितसे ताठा । पापी दरिद्री करंटा ॥२॥”

(तत्रैव, २९)

“एकविस स्वर्ग विस्तारला । देव संपुष्टी घातला ॥१॥

केलें देवासी बंधन । तेंचि पावला आपण ॥२॥”

(तत्रैव, ३३)

उन्मत्तपणामधील मूर्खपणावर कोरडे ओढतांना स्वामी म्हणतात,

“कामधेनु मोकलिली । घरी गाढवी बांधिली ॥”

(तत्रैव, ४३)

स्वतःच अज्ञानाने बंधनात अडवून जन्म-मृत्यू फेऱ्यात अडकतो हे स्पष्ट करतांना स्वामी म्हणतात,

“सर्वकाळ शेंडा मूळा । येत जातसे मुंगळा ॥१॥”

(तत्रैव, ५५)

उगा वितंड करणे वेडेपणा होय. हे सांगतांना रामदास म्हणतात,

“पडसादासी करी वाद । खळाळाशीं तो विवाद ॥१॥”

(तत्रैव, ९३)

‘संशयात्मा विनश्यती’ हे सांगून संशयी मनाचे पाखंड खंडन करतांना रामदास म्हणतात,

“केला काशीविश्वेश्वर । श्वेतबंध रामेश्वर ॥१॥

तरी संशय तुटेना पूर्वगुण पालटेना ॥२॥”

(तत्रैव, ३८)

शूद्र देवतांचे पूजन म्हणजे पाखंड होय हे स्पष्ट करतांना,

“सांडा मार्गे बंड पाषांड थोतांड । चितावा अखंड गुणातीत ॥”

(तत्रैव ८४)

संत तुकारामांनी अतिशय तीव्रतेने पाखंड खंडन आणि दंभस्फोट केला आहे. ‘तुका झालासे कळस’ ही उक्ती याही संदर्भाने योग्य ठरते. तुकोबारायांनी आपल्या जीवनकार्याचा

भाग म्हणूनच धर्मपालन व पाखंड खंडन हे कार्य स्वीकारले होते. ते म्हणतात,

“धर्माचें पाळण । करणें पाखांड खंडन ॥१॥

हेंचि आम्हां करणें काम । बीज वाढवावें नाम ॥२॥

तीक्ष्ण उत्तरे । हातीं घेऊनि बाण फिरे ॥३॥

नाहीं भीड भार । तुका म्हणे साना थोर ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम २०७६)

सामाजिक विषमतेवर, जातियतेवर प्रहार करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“याती मतिहीन रूपें लीन दीन । आणीक अवगुण जाणोनियां ॥१॥

केला त्या विद्वलें माझा अंगीकार । ऐसा हा विचार जाणोनियां ॥२॥”

(तत्रैव, ८३३)

धर्मपालन आणि भक्तिमार्ग यात जातीभेदच असत नाही. व्यवहारात जातीपाती दांभिकतेने पाळल्या जातात यांविषयी दंभस्फोट करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“आली सिंहस्थ पर्वणी । न्हाव्या भटा झाली धणी ॥१॥

अंतरीं पापाच्या कोडी । वरि वरी बोडी डोई दाढी ॥२॥”

(तत्रैव, ११८४)

“बरे देवा कुणबी केलों । नाहीं तरि दंभे असतों मेलों ॥१॥”

(तत्रैव, १७८)

जात वर्ण श्रेष्ठत्वाच्या दुराभिमान्यांवर तुकोबाराय प्रहार करतात,

“महारासी शिवे । कोपे ब्राह्मण तो नव्हे ॥१॥

तया प्रायश्चित्त कांही । देहत्याग करिता नाहीं ॥२॥

नातळे चांडाळ । त्याचा अंतरीं विटाळ ॥३॥

ज्याचा संग चित्तीं । तुका म्हणे तो ते यार्तीं ॥४॥”

(तत्रैव, ३०)

केवळ हरिभक्तीने जातीपातींचा निसास होऊन सामाजिक विषमता नष्ट होते हे सांगतांना महाराजांचा प्रसिद्ध अभंग प्रकटतो,

“पवित्र तें कुळ पावन तो देश । जेथें हरिचे दास जन्म घेती ॥१॥

कर्मधर्म त्याचा झाला नारायण । त्याचेनि पावन तिन्ही लोक ॥२॥

वर्णअभिमानें कोण झाले पावन । एसें द्या सांगून मजपाशीं ॥३॥

अंत्यजादि योनि तरल्या हरिभजनें । तयाचीं पुराणे भाट झालीं ॥४॥

वैश्य तुळाधर गोरा तो कुंभार । धागा हा चांभार रोहिदास ॥५॥

कबीर मोमीन लतिफ मुसलमान । सेना न्हावी जाण विष्णुदास ॥६॥

कान्होपात्रा खोदु पिंजारी तो दादु । भजनीं अभेदू हरिचे पार्थी ॥७॥

चोखामेळा बंका जातीचे महार । त्यासी सर्वेश्वर ऐक्य करी ॥८॥

नामयाची जनी कोण तिचा भाव । जेवे पंढरीराव तिथेसर्वे ॥९॥

मैराळ जनक कोण कुळ त्याचें । महिमान त्याचें काय सांगों ॥१०॥
यातायातीधर्म नाहीं विष्णुदासा । निर्णय हा ऐसा वेदशास्त्रीं ॥११॥
तुका म्हणे तुम्हीं विचारावे ग्रंथ । तारिले पतित नेणों कितीं ॥१२॥”
पाखंड खंडन करतांना संत तुकारामांची अभंगवाणी कठोर बनते. ते म्हणतात,
“दुर्जनाची जोडी । सज्जनांचे खेंटर तोंडी ॥१॥”
(तत्रैव, २१५७)

गाजराची पुंगी । तैसे नवे झाले जोगी ॥१॥
काय करोनि पठन । केली अहंता जतन ॥२॥
अल्प असे ज्ञान । अंगी ताठा अभिमान ॥३॥
तुका म्हणे लंड । त्याचे म्हणोनि फोडा तोंड ॥४॥
(तत्रैव, ११६८)

“साधूंच्या दर्शना लाजसी गव्हारा । वेश्येचिया घरा पुष्पेनेसी ॥१॥”
(तत्रैव, १११६)

“भुके नाही अन्न । मेल्यावरी पिंडदान ॥१॥”
(तत्रैव, १५०३)

“कलियुगीं कवित्व करती पाषांड । कुशल ते भांड झाले बहु ॥१॥
द्रव्यदारा चित्ती प्रजाची आवडी । मुखे बडबडी कोरडेचि ॥२॥”
(तत्रैव, ४३९)

“ऐसे संत झाले कळीं । तोंडी तामाखूची नळी ॥१॥
भांग भूकी हे साधन । पर्चीं पडे मद्यपान ॥३॥”
(तत्रैव, ११७१)

“फटकळ देव्हारा, फटकळ अंगारा । फटकळ विचारा चालविले ॥१॥
फटकळ तो देव, फटकळ तो भक्त । करितों घात आणिकां जीवा ॥२॥”
(तत्रैव, ४२३)

“ऐसे नानावेश घेऊनी हिंडती । पोटासाठी घेती प्रतिग्रह ॥१॥
परमार्थासी कोण त्यजी संसार । सांग पां साचार नांव त्याचे ॥२॥”
(तत्रैव, ३०७८)

“वैष्णव चोरटीं । आली घरासी करंटी ॥१॥
आजि आपुलें जतन । करा भांडे पांघरूण ॥२॥
ज्याचे घरीं खावे । त्याचे सर्वस्वही न्यावें ॥३॥
तुका म्हणे माग । नाही लागो देत लाग ॥४॥”
(तत्रैव, १४६५)

तांत्रिक, मांत्रिक, देवलसी, घुमारे यांचे पाखंड खंडन करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“अंगी घेऊनिया वारे दया देती । त्या भक्ता हाती चोट आहे ॥१॥

देव्हारा बैसवोनी हालविती सुपे । ऐसी पापी पापें लिंपताती ॥२॥
एकी बेकी न्याये होतसे प्रचित । तेणे लोक समस्त भुलताती ॥३॥
त्याचे स्वाधीन दैवतें असती । तरी कां मरती त्यांची परें ॥४॥
तुका म्हणे पाणी अंगारा जयाचा । भक्त कान्होबांचा तोही नव्हे ॥५॥”
(तत्रैव, ३२६०)

क्षुद्र देवता, जत्रायत्रा, नवससायास, व्रते इ. यांचे पाखंड खंडन करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“नव्हे जाखाई जोखाई । मायराणी मेसाबाई ॥१॥
बळिया माझा पंढरीराव । जो ह्या देवांचाही देव ॥२॥
रंडी चंडी शक्ती । मद्यमांस ते भक्षिती ॥३॥
बहिरव खंडेराव । रोटी सुटी साठी देव ॥४॥
गणोबा विक्राळ । लाडू-मोदकांचा काळ ॥५॥
मुंजा म्हैसा सुरे । हे तो कोण लेखी पोरे ॥६॥
वेताळ फेताळे । जळो त्यांचे तोंड काळे ॥७॥
तुका म्हणे चित्ती । धरा रखुमाईचा पती ॥८॥”

(तत्रैव, २२६५)

मध्ययुगीन संतांनी दंभस्फोट करतांना आणि पाखंड खंडन करतांना सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय, पारमार्थिक, व्यावहारिक, नैतिक, गावगाडाविषयक अशा सर्व अंगोपांगांतील दंभस्फोट आणि पाखंड खंडन केले आहे.

४.४ मध्ययुगीन संतांनी राजकीय स्थितिगतीविषयक विचारही केला आहे. पारमार्थिक जीवन जगणाऱ्यांनाही स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष राजकीय आणि सामाजिक चौकटीतच जीवन कंठावे लागते. प्राप्त परिस्थितीशी सामना करीतच आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार साधावयाचा असतो. ‘बुडती हे जन न देखवे डोळा’ ही सहानुभूती जीवनाच्या सर्वांगी प्रकट होत असते. म्हणूनच राजकीय स्थितिगतीचा विचार करून प्रबोध करण्याचे कार्य संतांनी केले. यात संत रामदास आणि संत तुकाराम हे स्पष्ट आणि ठळकपणे याविषयी बोलतांना दिसतात. तेवढ्या ठळकपणे संत ज्ञानेश्वर व संत नामदेवकालीन संत बोलतांना आढळत नाहीत. मात्र संत शेख महंमद महाराज आणि संत एकनाथ यांनीही या कडे थोड्याफार प्रमाणात लक्ष वेधले आहे.

श्री संत तुकोबारायांच्या संदर्भात द्वाराचार्य, महामंडलेश्वर श्री महंत डॉ. रामकृष्णदास महाराज लहवितकर यांनी ‘संत तुकोबारायांचा लोकसंवाद’ लहवितकर ट्रस्ट, नाशिकने प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथात सोदाहरण चर्चा केली आहे. ते लिहितात, “एकनाथ-तुकोबारायांच्या कालखंडात तर परकीय सत्तेचा संघर्ष तीव्र झाला आहे. मराठी मुलुख चार मुस्लिम शासकांमध्ये वाटला गेला असून, सत्तास्पर्धा विकोपाला गेली होती. मराठी सरदार आपापसात भांडून, या सत्तांना उलट बळकटी देत होते. अशा परिस्थितीत शिवरायांनी राज्यस्थापनेचा

संकल्प सोडला.” ते पुढे लिहितात, ‘तुकोबाराय व छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा संबंध अत्यंत घनिष्ट होता असा इतिहास आहे.” ते आणखी लिहितात, “श्री तुकोबारायांनी आपल्या सहकाऱ्यांत सर्व वर्गातील व्यक्तींना स्थान देवून, वर्णबंधने व जातीबंधने तोडण्यासाठी निकराने प्रयत्न केले. बहुजन समाजामध्ये सलोखा वाढवून, इस्लामीकरणाची उसळलेली लाट थोपवून धरली. शिवाजीराजांनी मुसलमान झालेल्यास पुन्हा हिंदू बनवून शुद्धीकरण सुरू केले.” ते म्हणतात, “त्यामुळे तुकोबारायांच्या अभंगवाणीतून राष्ट्रजागृतीचे पडसाद उमटलेले दिसतात.” ते प्रमाण देतात,

“न देखवे डोळा ऐसा हा आकांत । परपीडे चित्त दुःखी होते ॥१॥
काय तुम्ही येथे नसालसे जाले । आम्ही न देखिले पाहिजे ते ॥२॥
परचक्र कोठे हरिदासांच्या वासे । न देखिजे तद्देशे राहातीया ॥३॥
तुका म्हणे माझी लाजवीली सेवा । हीनपणे देवा जीणे जाले ॥४॥५५७॥”
(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, तुकाराम २७४)

तुकाराम महाराज परचक्राविषयी उद्वेगाने म्हणतात,

“काय म्यां मानावे हरिकथेचे फळ । तरि जे सकळ जनी ऐसे ॥१॥
उच्छेद तो असे हा गे आरंभला । रोकडे विट्टला परचक्र ॥२॥
पापाविण नाही पाप येत पुढे । साक्षीसी रोकडे साक्ष आले ॥३॥
तुका म्हणे जेथे वसतील दास । तेथे तुझा वास कैसा आता ॥४॥”
(तत्रैव २७५)

संत तुकाराम थेट शिवरायांनाच जणू उपदेश करित आहेत.

“पाईक तो प्रजा राखोनिया मूळ । पारखीया मूळ छेदी दृष्टा ॥१॥
तो एका पाईका पाईका नाईक । भावसकळीक स्वामीकाजी ॥२॥
तृणवत तनु सोने ज्या पाषाण । पाईका त्या भिन्न नाही स्वामी ॥३॥
विश्वासा वाचूनी पाईकासी मोल । नाही मिथ्या बोल बोललीया ॥४॥
तुका म्हणे नये स्वामी उणे पणे । पाईक जतन करी त्यासी ॥५॥”
(तत्रैव, ३६३३)

तुकोबाराय सांगतात,

“शूरा साजती हातवारे । गांढ्या हासतील पोरे ॥१॥
काय केली विटंबण । मोती नासिका वाचून ॥२॥
पतिव्रते रूप साजे । सिंदळ काजळ लेता लाजे ॥३॥
दास पत्नी सूता । नव्हे सरी एक पिता ॥४॥
मान बुद्धीमंता । थोर न मानीती पिता ॥५॥
तुका म्हणे तरी । अतिशुद्ध दंडे करी ॥५॥”

(तत्रैव, १७३८)

तुकोबारायांनी अनुषंगाने राजकर्तव्य निरूपिले आहे,

“राजा करी तैसे दाम । तेही चाम चालती ॥१॥
कारण ते सत्ता शिरी । कोण करी अन्हेर ॥२॥
वाटिले ते सुने खांदी । चाली पदे बैसविले ॥३॥
तुका म्हणे विश्वंभरे । करुणाकरे रक्षिले ॥४॥”

(तत्रैव, १३७७)

“राजा चाले तेथे वैभव सांगाते । हे काय लागते सांगावे त्या ॥१॥”

(तत्रैव, ४५८)

राजा आणि प्रजा हे दोन्ही घटक जेथे अवगुणी असतील ते राज्य लयालाच जाणार असा प्रबोध करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“राजा प्रजा देश द्राड । शाक्त वास करिती तो ॥१॥
अधर्माचें उघड पीक । धर्म रंक ते गावी ॥२॥
न पिके भूमि कापे भारें । मेघ वारें पीतील ॥३॥
तुका म्हणे अवधीं दुःखें । येती सुखें वस्तीशी ॥४॥”

(तत्रैव, ३६६०)

तुकोबारायांनी राजप्रबोध करतांना रामराज्याची कल्पना प्रबोधित केली आहे. ते म्हणतात,

“रामराज्य राम प्रजालोकपाल । एकचि सकळ दुजे नाही ॥१॥
मंगळावाचूनि उमटेना वाणी । अखंडची खाणी एकी रासी ॥२॥
मोडले हे स्वामी ठाया ठावसे वा । वाढवावा हेवा कोणां अंगे ॥३॥
तुका म्हणे अवघे दुमदुमले देवे । उरले ते गावें हेचि आंता ॥४॥”

(तत्रैव, ७६०)

तुकोबारायांनी अनेक अभंगातून लोककल्याणकारी राज्याची कल्पना प्रबोधित केली आहे. मात्र राज्य सूझाहाती व राजधर्म अवगत असलेल्याच्या हाती असावे हे सांगण्यासही तुकोबाराय विसरले नाहीत. ते प्रमाण देतात,

“जरी आलें राज्य मोळविक्या हाती । तरी तो मागुता व्यवसायी ॥१॥
तृष्णेची मजुरें नेणती विसांवा । वाढे हांव हांवां काम कार्मी ॥२॥
वैभवांची सुखें नातळतां अंगा । चिंता करी भोगा विघ्न जाळी ॥३॥
तुका म्हणे वाहे मरणाचें भय । रक्षण उपाय करुनि असे ॥४॥”

(तत्रैव, १४०२)

छत्रपती शिवराय आणि संत तुकाराम यांचे संबंध शिष्य-सद्गुरू, राजा-संत अशा दोन स्तरावर होते. या दोन्ही भूमिकांतून तुकोबारायांनी शिवरायांना प्रबोध केला आहे. हे करतांना तुकारामांचे परहंसत्व आणि ज्ञानोत्तर कल्याणकारी निरपेक्ष सेवावृत्ती किंवा लोकहित वृत्ती प्रसंगाने स्पष्ट झाली आहे. गुरुदक्षिणा किंवा मदत म्हणून शिवरायांनी जे संत तुकारामांना देऊ केले ते तुकोबारायांनी नाकारले. त्या प्रसंगाने अभंगरूपात त्यांचा झालेला पत्रव्यवहार; तुकोबारायांच्या विभूतिमत्त्वाच्या वैशिष्ट्यावर प्रकाश टाकणारा आहे. त्यांची निःस्पृहता,

निरपेक्षता आणि संतत्व त्यातून अधिकच उजळून निघाले आहे. त्यातून शिवरायांना परमार्थ प्रबोधही घडला आहे. ते म्हणतात,

“नावडे जे चित्ता । तेंचि होसी पुरविता ॥१॥

कां रे पुरविली पाठी । माझी केली जीवे साठी ॥२॥

न करावा संग । वाटे दूरवावे जग ॥३॥

सेवावा एकांत । वाटे न बोलावी मात ॥४॥

जन तन धन । वाटे लेखावे वमन ॥५॥

तुका म्हणे सत्ता । हाती तुझ्या पंढरीनाथा ॥६॥”

(तत्रैव, ३४१४)

ते म्हणतात,

“आम्ही तेणे सुखी । म्हणा विठ्ठल विठ्ठल मुखी ॥१॥”

(तत्रैव, ३४२१)

“तिन्ही त्रिभुवनी । आम्ही वैभवाचे धनी ॥१॥”

(तत्रैव, ३४१९)

“काय दिला ठेवा । आम्ही विठ्ठलची व्हावा ॥१॥”

(तत्रैव, ३४२०)

“सोन्याचे पर्वत करवती पाषाण । अवघे रानोरान कल्पतरू ॥”

(तत्रैव, ३४१८)

“मुंगी आणि राव । आम्हा सारिखाच जीव ॥१॥”

(तत्रैव, ३४१७)

“नाही विचारीत । मेघ हागणदारी शेत ॥१॥”

(तत्रैव, ३४१६)

“दिवट्या छत्री घोडे । हे तो बऱ्यांत न घडे ॥१॥”

(तत्रैव, ३४१३)

“जाणोनी अंतर । टाळीसील करकर ॥१॥”

(तत्रैव ३४१५)

तुकोबाराय परोपरीने शिवरायांची समजूत घालतात.

संत रामदासांनी राजकारण हा मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग असल्याचा प्रबोध केला आहे. श्रीमत् दासबोधाच्या अकराव्या दशकातील पाचवा समास आणि एकोणीसाव्या दशकातील नवव्या समासात त्यांनी हा बोध केला आहे. ११.५ मध्ये ते म्हणतात,

“मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें ते राजकारण । तिसरें तें सावधपण । सर्व विषई ॥४॥

संकेते लोक वेधावा । येकून येक बोधावा । प्रपंचहि सावरावा । येयान शक्त्या ॥७॥

उपाधीसी विस्तारावें । उपाधींत न संपडावे । नीचत्व पहिलेंच घ्यावें । आणि मूर्खपण ॥९॥

दोष देखोन झांकावे । अवगुण अखंड न बोलावें । दुर्जन सांपडोन सोडावे । परोपकार करूनी ॥१०॥

फड नासोचि नेदावा । पहिला प्रसंग सांवरवा । अतिवाद न करावा । कोणी येकासी ॥१२॥

राजकारण बहुत करावे । परंत कळोच नेदावें । परपीडेवरी नसावें । अंतःकरण ॥१९॥

लोक पारखून सांडावे । राजकारणे अभिमान झाडावे । पुन्हा मेळऊन घ्यावें । दुरील दोरे ॥२०॥”

१९.९ मध्ये स्वामी म्हणतात,

“या अवघ्या पहिल्याच गोष्टी । प्राणी कोणी नव्हता कष्टी । राजकारणे मंडळ वेष्टी । चहुकडे ॥१०॥

कांटीने कांटी झाडावी । झाडावी परी ते कळो नेदावी । कळकटेपणाची पदवी । असो द्यावी ॥१२॥

जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला । जो आपणचि कष्टत गेला । तोचि भला ॥१६॥

दुर्जन प्राणी समजावे । परी ते प्रगट न करावे । सज्जनापरिस आळवावे । महत्त्व देउनी ॥२३॥

हे धूर्तपणाची कामें । राजकारण करावें नेंमें । ढिलेपणाच्या संभ्रमे । जाऊ नये ॥२७॥

धटासी आणावा धट । उत्थटासी पाहिजे उत्थट । खटनटासी खटनट । अगत्य करी ॥३०॥”

रामदास स्वामी अतिसूक्ष्मपणे राजकारण विषय साधकबाधक प्रबोध करतांना दिसतात.

‘आनंदवनभूवन’ या प्रकरणात कल्याणकारी राज्याची परमार्थकेंद्री कल्पना रामदासांनी मांडली आहे. परचक्राने मांडलेला आकांत राजकारण करून नष्ट करावा. संघर्ष, युद्ध अटळ असते मात्र त्याचा हेतू लोककल्याणच असला पाहिजे. ते वर्णन करतात,

“विघ्नांच्या उठिल्या फौजा । भीम त्यावरि लोटला । धर्डिली, चिर्डिली रागे । रडविली बडविली बळे ॥१०॥

त्रैलोक्य चालिल्या फौजा । सौख्य बंद-विमोचने । माहीम मांडली मोठी । आनंदवनभूवनी ॥१८॥

कल्पांत मांडिला मोठा । म्लेंच्छ, दैत्य बुडावया । कैपक्ष घेतला देवी । आनंदवनभूवनी ॥२७॥

बुडाले सर्वही पापी । हिंदुस्थान बळावले । अभक्तांच्या क्षयोजाला । आनंदवनभूवनी

॥२८॥
 बुडाले भेदवही ते । नष्ट चांडाळ पातकी । ताडिले पाडिले देवे । आनंदवनभूवनी
 ॥३४॥
 आरोग्य जाहली काया । वैभवे सांडिली सीमा । सारसर्वस्व देवांचे ।
 आनंदवनभूवनी ॥४४॥
 मनासी प्रचिती आली । शब्दी विश्वास वाटला । कामना पुरती सर्वे । आनंदवनभूवनी
 ॥५३॥
 सर्व सद्या, कळा, विद्या । न भूतो न भविष्यति । वैराग्य जाहले सर्वे । आनंदवनभूवनी
 ॥५९॥”

वरवर पाहता शिवछत्रपतींनी संघर्ष करून हिंदवी स्वराज्य कसे स्थापन केले, ह्याचे स्वरूप काय होते, असा इतिहास मांडल्यासारखे वाटते. मात्र राजकारणातील साधकबाधका आणि आदर्शभूतता येथे मांडली आहे.

शके १९३५ मध्ये श्री रामदास स्वामी संस्थान, सज्जनगड यांनी प्रसिद्ध केलेल्या “श्री शिवछत्रपती-समर्थ योग” अर्थात ‘हिंदवी स्वराज्य योग’ या ग्रंथात पाचव्या विभागात, लिप्यांतरासह शिवछत्रपतींना स्वामी रामदासांनी लिहिलेली ओवीबद्ध पत्रे सादर केली आहेत. स्वामी रामदासांचे, शिवछत्रपतींच्या प्रत्यक्ष राजकारणातील योगदान त्यातून अधोरेखित झाले आहे. त्यात

“निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनांसी आधारू । अखंड स्थितीचा निर्धारू ।
 श्रीमंत योगी ॥१॥
 राजकारण उदंड दाटलें । तेणें चित्त विभागलें । प्रसंग नस्तां लिहिले । क्षमा केलें
 पाहिजे ॥१९॥”

यातून छत्रपतींचा गुणगौरव करून; ह्यात आपण स्वतः लिप्त असता कामा नये हे स्पष्ट करून क्षमायाचना केली आहे. अनुग्रहानंतर लिहिलेले पत्र छत्रपतींना ‘राजधर्म’ निवेदित करणारे आहे. स्वामी लिहितात,

“आधीं मनुष्य वोळखावें । योग्य पाहुनि काम सांगावें । निकामी तरी ठेवावें ।
 येकीकडे ॥४॥
 अमर्याद फितवेखोर । त्यांचा करावा संव्हार । शोधिला पाहिजे विचार । यथातथ्य
 ॥७॥
 न्यायसीमा उल्लंघू नये । उल्लंघितां होतो अपायें । न्याय नसतां उपायें । होईल केंचा
 ॥१०॥
 धुरेनें युद्धासी जाणें । अशीं नव्हेत की राजकारणें । धुराच करोनि सोडणें ।
 कित्येक लोक ॥१४॥
 रायांनीं करावे राजधर्म । क्षत्रीं करावे क्षात्रधर्म । ब्राह्मणी करावे स्वधर्म । नाना
 प्रकारें ॥१८॥”

स्वामींनी ‘क्षात्रधर्म’ही स्वतंत्रपणे सांगितला आहे. ते म्हणतात,
 “जयास जीवाचें वाटें भय । तेणें क्षात्रधर्म करूं नये । कांहीतरी करोनि उपाये ।
 पोटभरावे ॥२॥
 मारितां मारितां मरावें । तेणें गतीस पावावें । फिरोनि येतां भोगावें । महद्भाग्य
 ॥४॥
 मर्दे तकवा सोडूं नये । म्हणजे प्राप्त होतो जये । कार्यप्रसंग समये । वोळखावा
 ॥९॥
 मराठा तितुका मेळवावा । आपुला महाराष्ट्रधर्म वाढवावा । ये विषयीं न करितां
 तकवा । पूर्वज हांसती ॥१३॥
 देव मस्तकीं धरावा । अवघा हलकळोळ करावा । मुलुख बडवा का बुडवावा
 । धर्मसंस्थापनेसाठी ॥१८॥
 विवेक विचार सावधपणे । दीर्घ प्रयत्न केलाचि करणे । तुळजावराचेनि गुणें ।
 रामें रावण मारिला ॥१९॥”

पुढील एका पत्रात अखंड सावधानतेचा संदेश स्वामींनी दिला आहे. ते म्हणतात,
 “कोणाचा भरवसा न धरावा । आपला आपण विचार पाहावा । तकवा उदंड
 धरावा । कांहीं येकविषयी ॥१॥
 येकांती चाळणा करावी । धारणा उदंड धरावी । नाना विचारणा करावी ।
 अरिमित्रांची ॥३॥
 कार्यकर्ते दुरी करावे । प्रसंगीं सर्वेचि हातीं धरावे । परंतु शोधूनि पाहावे ।
 कपटविषयी ॥८॥
 पाहिलें चि पाहावें । केलें चि करावे । शोधिलें चि शोधावें । राजकारण ॥११॥
 इशारतीचे बोलों नये । बोलायाचे लिहों नये । लिहायचे सांगों नये । जबाबीनें
 ॥१२॥”

रामदास स्वामी शत्रूच्या आक्रमणाविषयी, हालचालींविषयी शोधपूर्वक, खुबीने सूचना देत असत. अफजलखान निघाला असल्याची सूचना देणारे पत्र याची साक्ष देते.

“विवेके करावे कार्य साधन । जाणार नरतनू हे जाणोन । पुढील भविष्यार्थी मन
 । रहाटोंचि नये ॥१॥
 चालू नये असन्मार्गी । सत्यता बाणल्या आंगी । रघुवीरकृपा ते प्रसंगी । दासमहात्म्य
 वाढवी ॥२॥
 रजनीनाथ आणि दिनकर । नित्य करिती संचार ॥ घालिताती येरझार । लाविले
 भ्रमण जगदिशे ॥३॥
 आदिमाया मूळभवानी । हे सकल ब्रह्मांडाची स्वामिनी । येकान्ती विवेक करोनि
 । इष्ट योजना करावी ॥४॥”

या पत्रातील पत्राच्या प्रत्येक आविचरणाचे आद्याक्षर घेतल्यास ‘विजापूरचा सरदार निघाला

आहे' अशा प्रकारे संदेश मिळतो.

श्री समर्थ रामदास स्वामी यांच्याप्रमाणे संत तुकारामांचा अपवाद वगळता कोणाही संतांनी थेट राजकारण किंवा राजकीय स्वरूपात प्रबोध केला नाही. यादृष्टीने या दोघाही संतांचे वाङ्मय विशेष महत्त्वाचे ठरते.

संत एकनाथांनी रूपकांतून आणि भारूडांतून थेट राजकरणविषयक प्रबोध केला नसला तरी सूचकपणे अनेक गोष्टी सांगितल्या आहेत. राजकीय व्यवहारातून अध्यात्मप्रबोधही केला आहे. रूपकांतून राज्यव्यवहार, गावगाडा मांडून अध्यात्मबोध करतांना नाथमहाराज म्हणतात,

“एका एका पाटील बोवाजी । गांव बरा राका राजी । उद्या येतील यमाजी बाजी । फटफज्जिती होईल की मायबाप ॥१॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, एकनाथ ३८७१)

“जोहार जीवाजीपंत ठाणेदार । तुमचे गांवची वस्ती खबरदार । पहावया वागणुक साचार । मज धन्यांनीं रवाना केले की जी मायबाप ॥१॥”

(तत्रैव, ३८७८)

अध्यात्मिक संदेश देतांनाही सामाजिक राजकीय स्थितिगतीचे रूपक साधून स्थितिगती आणि अध्यात्म संत एकनाथ एकाचवेळी प्रबोध करतात,

“जोहार मायबाप जोहार । देशमुख देसाई ठाणेदार । जिवाजीपंत हुद्देदार । करती कारभार गांवाचा की मायबाप ॥१॥

गांव वसविला धन्यानें । दहा रस्ते पंचवीस ठाणे । सात खिडक्या गांव कोश पेणे । तेथे आहेत की ॥२॥

गांवची पांढर परिपूर्ण । नांदती शेते आणि महाजन । जिवाजीस अभय देऊन । पाठविलें धन्यानें की ॥३॥”

(तत्रैव, ३८८५)

“जोहार मायबाप जोहार । पाटील पांडे जोहार । देसाई देशमुख जोहार । कीजीये सरदार ॥ कोंडून राखिले मायबाप ॥१॥

खडी फरज धर्मराज खरा । तेणें कलुषा मारून गेला चुरा । माझें धन्याचे घरा । कधी मधीं येत जा की ॥३॥”

मुस्लिम राजवटीतील प्रदेश व्यवस्थापनाची चौकट गाव आणि प्रदेश यांचे राज्य कसे चालवित आहेत, त्यांनी प्रजेला कोंडून घेतले आहे अशा रूपकांतून प्रपंचात कोंडलेल्या जीवाला मुक्त होण्याचा प्रबोध नाथ करतात. राजकीय स्थितिगतीने धर्मसंस्कृतीविषयक वितंड होऊ लागले त्याचे बोलके चित्र नाथ महाराजांनी ‘हिंदुतुर्क संवाद’ या प्रकरणात रूपकात्मकतेने उभे केले आहे.

“तुर्कः सुन रे बहान मेरी बात । तेरा शास्तर सबकु फरात । खुदाकु कहते पाऊ हात । ऐशी जात नवाजे ॥३॥

हिंदुः एक तुर्का परम मुख्वा । सर्वा भूतीं देवो देखा । हा सिद्ध सांडूनि आवाकां शून्यवादका झालासी ॥४॥”

(तत्रैव, ३९७०)

हिंदुतुर्कसंवाद मुस्लिम राजवटीतील धर्मसंघर्षावर प्रकाश टाकतो. कारण मुस्लिम धर्म प्रचाराची लाट सर्वत्र पसरली होती. तलवारीच्या आणि सत्तेच्या जोरावर हिंदूना दडपून धर्मांतर चालविले जात होते. त्याला प्रतिबंध घालण्याचे काम मोठ्या खुबीने संतांना करावे लागत होते. नाथ महाराजांनी हा संवाद त्यासाठीच लिहिला आहे. ते म्हणतात,

“प्राप्ती एक भजन विरुद्ध । दोहींचा संवाद परिसावा ॥१॥

हिंदुकु तुर्क कहे काफर । तो म्हणे विटाळ होईल परता सर । दोहींशी लागली करकर । विवाद थोर मांडला ॥२॥”

(तत्रैव, ३९७०)

हापशी, फकीर, दरवेशी अशी काही रूपके यामुळेच लिहिली गेली आहेत. धर्माधर्म विवेक आणि ब्राह्मण कर्म यांविषयी प्रबोध करतांना नाथ महाराजांनी परचक्र धर्मविध्वंस करते आहे याकडे लक्ष वेधले आहे.

“अधर्मे अदृष्टाचें चिन्ह । विपरीत वचन तें एका ॥१॥

भांडारी ठेविला कापूर उडे । समुद्रामार्जी तारू बुडे ॥२॥

ठक येवोनि एकान्तीं । मुलाम्याचें नाणें देती ॥३॥

परचक्र विरोध धाडी । खणीत लावुनी तळघरें फोडी ॥४॥

पाणी भरे पेवां आंत । तेणें धान्य नासे समस्त ॥५॥

गोठण शेळ्या रोग पडे । निमती गाई-म्हशींचे वाडे ॥६॥

भूमीनिक्षेप करू जाती । ते आपुल्याकडे धुळी वोढीती ॥७॥

बुद्धि सांगे वाडोवाड । तेथोनी तोंडी घाला दगड ॥८॥

ऐशी कर्माची अधर्मस्थिती । एका जनार्दनीं सोशी फज्जिती ॥९॥”

मोठ्या खुबीने आणि सूचकतेने परचक्र आक्रमणाने होणाऱ्या धर्मराज्य विध्वंसनाचे चित्र प्रबोधित करून नाथांनी सावध केले आहे. एकनाथांनी रामायण लिहिले ते याच सूचकतेने. भावार्थ रामायणाबरोबर त्यांनी अभंगावलीतूनही श्री रामायण रूपकांतून प्रबोध केला आहे. कंसवधाख्यानेही त्याच खुबीने मांडले आहे. संत शेख महंमद महाराज स्वतः मुस्लिम असून, स्थितिगतीचे वर्णन करून ‘योगसंग्रामात’ दुर्गा-संग्राम रूपक मांडून मोठ्या सूचकतेने राजकीय प्रबोधही करतात. संत राजकारणापासून अलिप्त नव्हते. मात्र त्यांना लोकांचे प्रबोधन करून; भौतिक संघर्षात लोकमानसाची स्थिरता राखण्याचे आव्हान पेलायचे होते. थेट राजकीय हस्तक्षेप करणे शक्य आणि योग्यही नव्हते. अशाही परिस्थितीत संत तुकाराम आणि संत रामदास स्पष्टपणाने राजधर्म प्रबोध करतात. मात्र अध्यात्मकेंद्रितता कोणत्याही परिस्थितीत ढळू देत नाहीत. आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार करण्यासाठी सामाजिक आणि राजकीय वातावरणही अनुकूल असणे आवश्यक असते; हे त्यांच्या प्रबोधनातून लक्षात

येते.

४.५ मध्ययुगात श्री संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ आणि संत तुकाराम यांच्या मार्गाची मराठी छंद सरिता, ओवी, अभंग, रूपके, भारूडे, गौळणी, पदे, गीते, आरत्या, कूटरचना या प्रकारच्या खास मराठी युगशैलीच्या स्वरूपात अप्रतिहतपणे प्रवाहित झालेली दिसते. या सर्व संतमंडळींनी आत्मोद्धार आणि लोकोद्धारचे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून; वेदप्रामाण्याने तरी भक्तियोग मार्ग अद्वैताचे ध्येय गाठलेले दिसते. व्यष्टी आणि समष्टीच्या अस्तित्वातील अभेद पाहात सर्वाभूती परमेश्वर अनुभूत व्हावा यासाठी ज्ञानोत्तर भक्तीची साधना केली. जनी जनार्दन पाहिला. जनीजनार्दनाची सेवा सत्संगयोगाने प्रबोधन करून करण्याचा अथक प्रयत्न केला. हा प्रबोध पूर्णतः अद्वैत अनुभूती साधने अंतर्गत, अध्यात्मकेंद्री होता हे खरे. मध्ययुगीन संतांनी समाधीयोग किंवा हटयोग किंवा राजयोग साधण्यासाठी विजनवासाऐवजी जनवास स्वीकारला आणि जनताजनार्दन जागविण्याची साधना केली. जनताजनार्दनाचे जीवन ऐहिक स्वरूपात भौतिक व्यवहाराशी निगडित असते. जीव, जगत आणि जीवात्मे यांचा हा व्यवहार ब्रह्मांडांतील सर्व अंगोपांगांशी अनुबंधित असतो. मानव आणि मानवेतर प्राणीमात्रांशी संबंध, मानव आणि पंचमहाभूतात्मक अस्तित्वे यांचा संबंध, मानव अर्जित सांस्कृतिक आणि व्यावहारिक व्यवस्था संबंध व त्यातील धर्मकारण, समाजकारण, राजकारण, न्यायव्यवस्था, अर्थकारण आणि कृषी व्यवस्थापनासह सर्व प्रकारची साधनसामग्री, कलाजीवन या सर्वांशी अन्य संबंधासह संबंध, कौटुंबिक जीवन, गावगाडा, जातीपाती यांतील व्यामिश्र संबंध जीवन; अध्यात्म आणि दैवतशास्त्र, समाज आणि राष्ट्र व राज्य यांशी अनुबंधितच नव्हे तर बंदिस्त जीवन; अशा सर्व अंगोपांगांनी मानवी जीवन व्यापलेले असते. या सर्व अंगोपांगांसह मानवाला आत्मरूपसंवेदनेसह जगण्याचा प्रबोध करण्याचे आव्हान संतांनी स्वीकारलेले दिसते. हे आव्हान संतांनी 'बुडति हे जन । न देखवे डोळा' या मातेच्या ममतेने आणि 'ऐसि कळवळ्याची जाती । करी लाभावीण प्रिती' या जाणिवेने स्वीकारले होते. त्यामुळे संतांच्या अमृतवाणीतून मानवी जीवनाचे एकही अंग उपेक्षित किंवा अलक्षित राहिले नाही. संतांची प्रमाण सृष्टी आणि संतांची प्रतिमासृष्टी सर्व मानवी जीवनांगांना केवळ स्पर्शच करते असे नाही तर प्रबोधित करते. अविद्या निरसन हेच तर अमृतवाणीचे लक्ष्य आहे.

पंचमहाभूतात्मक पर्यावरण, अन्नोत्पादक कृषीजीवन, आरोग्यदायक आयुर्वेददर्शक निसर्गजीवन, गावगाड्यातील व्यवस्थापना, मानव-मानव, मानव-प्राणीमात्र, मानव-सृष्टी, मानव-मानवी देह, मानवाच्या कौटुंबिक जीवनातील पुरुष-स्त्री यांच्या विविध भूमिका आणि त्यांचे परस्पर संबंध, मानव आणि धर्मनीती तत्त्वज्ञानविषयक व्यवहार, मानवी जीवन प्रवासात या सर्व गोष्टींतून प्रगट झालेली परंपरा आणि रूढीग्रस्तता, यातील अध्यात्मलक्ष्यी युक्तायुक्तता, पुरुषार्थप्रवणता, आश्रम अनुसारता, कामजीवन, अर्थजीवन अशा जीवनाच्या सर्वच अंगाविषयीचा प्रबोधात्मक उपदेश संतांनी केलेला आहे. मध्ययुगीन संतांच्या लक्षावधी ओवी, अभंग, गीत रचनांमधून अर्थात वाङ्मयाविष्कारातून या प्रबोधाची प्रमाणे देता

येतील. याच दृष्टीने यांतील काही संदर्भातील प्रबोधनांची घटकांची चर्चा केली आहे. केवळ पंथप्रचार आणि पंथप्रसार असे उद्दिष्ट संतांच्या ठिकाणी दिसत नाही, तर लोकजीवनाचा सर्वांगी विकास व्हावा आणि 'पसायदान' आणि 'आनंदवनभूवन' स्वरूपात उन्नत विकसित, मानव्यपूर्ण समाज निर्माण व्हावा म्हणून संतांनी प्रबोध केला हे खरेच आहे. तरीदेखील संतविभूतिमत्त्वे निर्गुण, निराकार, निरपेक्ष, अविनाशी सच्चिदानंदस्वरूप सद्गुरूंचे कार्य करीत होती. ते सामाजिक किंवा राजकीय पुढारी नव्हते हे ध्यानात ठेवावेच लागते. संत हे सद्गुरूस्वरूप अध्यात्मिक धुरिण होते हे विसरता कामा नये. म्हणूनच त्यांच्या प्रबोधनाला निश्चित ध्येय आणि दिशा व मार्ग आहे हेही लक्षात ठेवावेच लागते.

४.६ मध्ययुगीन भागवत संतांची सद्गुरू परंपरा पाहिली तर, परंपरेप्रमाणे हे सर्व संत; नाथसंप्रदायाशी, ध्यानयोगाशी किंवा समाधीयोगाशी अथवा राजयोगाशी, हटयोगाशी जोडलेले होते. म्हणजेच योगमार्गाशी जोडलेले होते हे स्पष्ट. हे सर्व संत आस्तिक मताशी जोडलेले होते अर्थात वेदप्रामाण्य मानणारे; म्हणजेच वेदांत किंवा अद्वैत मानणारे होते. वेद, उपनिषदे, श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीमद्भागवत, ब्रह्मसूत्रे, योगशास्त्र, न्यायशास्त्र यांशी गुरूपरंपरेने जोडले गेले होते. ही गुरूपरंपरा प्रत्यक्ष किंवा साक्षात्कारातून निर्माण झालेली होती तरी 'न गुरूः अधिकम!' हे सूत्र मानणारी होती. उपनिषदांतील महावाक्याचे योग मार्ग, अनुभव घेणारी, परंपरा या संतांची दिसते. मात्र सद्गुरूपरंपरेप्रमाणे एकांतवास पत्करून समाधी साधना करण्याऐवजी लौकिकात, समाजात राहून; अद्वैत तत्त्वज्ञानातील 'सम'दृष्टीचा प्रसार लोकांतात करून; अध्यात्मकेंद्री, भेदरहित समाज उभा राहिल आणि समाज जीवनातील, सामाजिक, राजकीय विद्वेष, स्पर्धा, आक्रमणे, प्रतिआक्रमणे, हेवेदावे, सूडचक्रे, खलप्रवृत्ती नाहिशी होऊन, जगा आणि जगू द्या, सर्वांना सुप्रतिष्ठा द्या, अशा मनोभूमिकेचा समाज निर्माण करण्याची कांक्षा, प्राचीनतम द्रष्ट्या ऋषींप्रमाणे या संतांचे ठायी होती. दुःख, हरण आणि प्रेमभयता प्रस्थापन; हे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून समाज पुरुषार्थपूर्ण व्हावा असे प्रबोधन करण्याचा मानस संतांच्या ठायी स्पष्टपणे जाणवतो. यांसाठी सर्वांना सुलभ असा प्रेमरूपा, राधाभावयुक्त, भक्तिमार्ग संतांनी अनुसरला. सगुण रूपात एकरूप होऊन; निर्गुणाचा अनुभव घेण्याचा मार्ग संतांनी प्रस्थापित केला. त्यासाठी वैष्णवांचा मार्ग अनुसरणे क्रमप्राप्त होते. लोकधारक असे दैवत, सगुणरूपात स्वीकारतांना, त्रिदेवांतील, शिवशासन मानणारे विष्णू हे दैवत सर्वासमोर, सगुण प्रतिकाच्या समोर ठेवून; भक्तिमार्गाचा अनुसार केला. ध्येय अद्वैताचे मार्ग भक्तियोगाचा असे हे सूत्र होते. द्वैतातून अद्वैताचा अनुभव घडविणारा हा मार्ग लोकसमुदायाला प्रपंचात राहून सहज अनुसरता येणारा होता. या मार्गाची मुहूर्तमेढ नाथसंप्रदायाचे परिवर्तन घडवीत श्री निवृत्तीनाथांनी रोवली. संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव या मार्गाचे 'धुरेचे बैसणे' झाले आणि श्री संत एकनाथोत्तर काळात संत तुकोबारायांनी हा मार्ग कळसाला नेला. या परंपरेचे स्पष्ट वर्णन संत तुकाराम महाराजांच्या शिष्या संत बहिणाबाई यांनी केले आहे. त्या म्हणतात,

“संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥१॥

ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिलें देवालया ॥२॥
नामा तथाचा किंकर । तेणे रचिलें तें आवार ॥३॥
जनार्दन एकनाथ । खांब दिधला भागवत ॥४॥
तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥५॥
बहिणी म्हणे फडकती ध्वजा । निरुपणा केलें वोजा ॥६॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, बहिणा, ३२)

प्रपंची राहून पुरुषार्थपूर्णतेतूनच मोक्षसाधना करता येते व जीवन पूर्णत्वास नेता येते हे स्पष्ट करून “याचि देही याचि डोळा । परब्रह्म सुखसोहळा” अनुभवता येतो हे स्पष्टपणे सांगितले गेले. सगुण स्वरूपाची अनेकविधा भक्ती करीत प्रपंचात राहून अद्वैत साधना करण्याची शिकवण सर्व संतांनी दिली. संतांनी केलेला भक्तिबोध हा अद्वैतानुभूती केंद्रित भक्तियोगाचा आहे हे ध्यानात घ्यायला हवे.

श्री संत माऊली ज्ञानेश्वरांनी ‘अमृतानुभव’ या तत्त्वज्ञान सांगणाऱ्या ग्रंथात शिवाद्वैत, शिवशासन स्पष्ट करून राजयोगाचा मार्ग प्रशस्त केला. त्याचबरोबर योगशास्त्र अनेक प्रकाराने अद्वैतापर्यंत घेऊन जाते हे सांगणारी श्रीमद्भगवद् गीता टीकेसह सर्वांसाठी खुली करून वेदान्त विवेचन केले. हे करीत असतांनाच समग्र लोकांसाठी अभंग रचनेतून आणि प्रामुख्याने हरिपाठाच्या अभंगातून सगुणोपासनेतून मुक्तीचा मार्ग सांगितला. माऊली ज्ञानेश्वर हरिपाठात स्पष्टपणे म्हणतात,

“देवाचिया द्वारी उभा क्षणभरी । तेणें मुक्ति चारी साधियेल्या ॥१॥
हरि मुखें म्हणा हरि मुखें म्हणा । पुण्याची गणना कोण करी ॥२॥
असोनि संसारीं जिव्हे वेगु करी । वेदशास्त्र उभारी बाह्य सदां ॥३॥
ज्ञानदेव म्हणे व्यासाचिये खुणें । द्वारकेचे राणे पांडवां घरी ॥४॥”

(स.सं.गाथा, संपा. डॉ. र. रा. गोसावी, ज्ञानेश्वरी ७३७)

“चंहं वेदीं जाण साहिशास्त्रीं कारण । अठराही पुराणें । हरिसी गाती ॥१॥
मंथुनिं नवनीता तैसें घे अनंता । वायां व्यर्थ कथा सांडी मार्गु ॥२॥
एक हरि आत्मा जीवशिवसमा । वाया तूं दुर्गमा न घाली मन ॥३॥
ज्ञानदेवा पाठ हरि हा वैकुंठ । भरला घनदाट हरि दिसे ॥४॥”

(तत्रैव, ७३८)

“त्रिगुण असार निर्गुण हें सार । सारासार विचार हरिपाठ ॥१॥
सगुण निर्गुण गुणाचें अगुण । हरिवीण मन व्यर्थ जाय ॥२॥
अव्यक्त निराकार नाही त्या आकार । जेथोनि चराचर हरिसी भजे ॥३॥
ज्ञानदेवा ध्यानीं रामकृष्ण मनीं । अनंत जन्मोनी पुण्य होय ॥४॥”

(तत्रैव, ७३९)

माऊलींनी हरिपाठाच्या सुरुवातीच्याच या तीन अभंगात वारकरी संप्रदाय किंवा भागवत भक्तिसंप्रदायाची तात्त्विक आणि सारणीस्वरूप बैठक निवेदित केली आहे. भक्तियोगाचे सूत्र

स्पष्ट करतांना ज्ञानोबाराय म्हणतात,

“भावेवीण भक्ति भक्तिवीण मुक्ति । बळेंवीण शक्ति बोलूं नये ॥१॥
कैसेनि दैवत प्रसन्न त्वरीत । उगा राहे निवांत । शिणसी वाया ॥२॥
सायास करिसी प्रपंच दिननिशीं । हरीसी न भजती कोण्या गुणें ॥३॥
ज्ञानदेव म्हणे हरि जप करणें । तुटलें धरणें प्रपंचाचें ॥४॥”

(तत्रैव, ७४०)

श्री विठ्ठलभक्तीचे महत्त्व विषद करतांना नामदेव महाराज म्हणतात,

“निर्विकल्प निराकारू निःशून्य निराधारू । निर्गुण अपरंपारू । चिदानंद सांवळे ॥१॥
पुंडलिकासाठी । येऊनि उभे वाळवंटी । दोन्ही कर ठेवूनि कटीं । प्रसन्न दृष्टी पाहातसे ॥२॥
म्हणऊनि उठा घ्यारे वाट । ठाका पंढरी वैकुंठ । येर वाउगे काय कष्ट । ब्रह्मी भेट पंढरीये ॥३॥”

(तत्रैव, नामदेव ३२२)

“तीर्थ विठ्ठल क्षेत्र विठ्ठल । देव विठ्ठल देवपूजा विठ्ठल ॥१॥
माता विठ्ठल पिता विठ्ठल । बंधु विठ्ठल गोत्र विठ्ठल ॥२॥
गुरू विठ्ठल गुरुदेवता विठ्ठल । निधान विठ्ठल निरंतर विठ्ठल ॥३॥
नामा म्हणे मज विठ्ठल सांपडला । म्हणोनि कळिकाळा पाड नाही ॥४॥”

(तत्रैव, ३६२)

असे सांगून अनन्यभक्तिभावाचे महत्त्वही विषद करतात. भक्तिसाधनेतही सद्गुरूकृपेचे समाधियोगाएवढेच महत्त्व सांगतांना,

“सद्गुरूवांचूनि नाम न ये हातां । साधन साधिता कोटी गुणें ॥१॥
जैसा कांतेविण करणें संसार । तैसा हा व्यापार साधनांचा ॥२॥
जंव सद्गुरू नाही केला भ्रतार । साधन विचार व्यर्थ गेला ॥३॥
नामदेव म्हणे सद्गुरूपासोनी । नाम घ्या जाणोनी नाना कांही ॥४॥”

(तत्रैव, ८३०)

संत नामदेवांनी नवविधा भक्तीचा प्रबोध केला आहे. त्यांत स्मरण, प्रेम, आर्चन, वंदन, भेट, पादसेवन, दास्य, सख्य, कृपादानात्मक आत्मनिवेदन या सर्व प्रकारे भक्तिमार्ग विवेचन केले आहे. हरिभक्तीचे अनन्य महत्त्व प्रबोधित करतांना नामदेव महाराज म्हणतात,

“हरिभक्ती आथिलें । तेंचि उत्तम । येर ते अधम । अधमाहूनि ॥१॥
हरिभक्ती सप्रेम । तेंचि तैसे नाम । येर ते अधम । अनामिक ॥२॥
नामा म्हणे जया । नाही हसिसेवा । ते जितची केशवा । प्रेत जाण ॥३॥”

(तत्रैव, १८६०)

दृढ भक्तिभाव ठेवून भक्ती करावी असा प्रबोध करतांना नामदेव म्हणतात,

“न धरावी चाड मानसन्मानाची । आवडी भक्तीची रुढवावी ॥५॥
नामा म्हणे हेंचि रुढवावें मानसीं । क्षण एक नामासी विसंबूं नये ॥६॥”
(तत्रैव, १९२०)

सांसारिकांना ते निक्षुन सांगतात,

“भक्तीविणे जिणें जळो लाजिरवाणें । संसार भोगणें दुःखरूप ॥१॥”
(तत्रैव, १९७६)

भक्तियोगाने मोक्ष पुरुषार्थ साधावयाचा असेल तर

“हरिकथा ऐकतां अनन्य पै गोष्टी । निधान त्या दृष्टी अंतरलें ॥१॥
घडी घडी प्रेम संतरूं न द्यावें । सावधान व्हावें रामनामीं ॥२॥
यापरी स्वहितीं ठेवियलें लक्ष । ते पावती मोक्ष म्हणे नामा ॥३॥”
(तत्रैव, १९८६)

निश्चितपणे परमार्थ सफल होण्यासाठी भक्ती हाच सुपंथ होय हे स्पष्ट करतांना नामदेव म्हणतात,

“भक्तिप्रतापे पावलों मी सुपंथ । सफल निश्चित परमार्थ ॥१॥
देव सर्वाभूतीं असता प्रगट । निर्वाणी चोखट भक्ति जाण ॥२॥
धरुनियां मनीं जपसील नाम । तेणे निजधाम पावसील ॥३॥
जप तप ध्यान न लगे साधन । भक्ति ते कारण नामा म्हणे ॥४॥”
(तत्रैव, २०५६)

योगमार्गाचे भक्तियोग मार्गात रूपांतर करून भक्तीला प्राधान्य देण्याचा प्रबोध करतांना नामदेव म्हणतात,

“अंतःकरणीं विष्णु तोचीं आत्मा असे । चंद्रमा भासे मन तैची ॥१॥
बुद्धि ब्रह्मदेव चित्त नारायण । अहंकार जाण रूद्ररूप ॥२॥
ज्ञान आत्मे पांच ज्ञानीं ओळखावे । पांच ते पाहावे कर्मस्थानीं ॥३॥
नामा म्हणे कैसैं दाखवूं उघडें । वाटतसे कोडें मज आतां ॥४॥”
(तत्रैव, २०९३)

भक्तिमार्गाचा गौरव करतांना नामदेव महाराज सांगतात,

“प्रेमामृत सरिता पवित्र हरिकथा । त्रिभुवनींच्या तीर्था मुगुटमणि ॥१॥”
(तत्रैव, २०६९)

भक्तियोगाने द्वैतातून अद्वैत उपभोगता येते हे स्वानुभवातून सांगतांना संत मुक्ताबाई म्हणतात,

“नामाबळें देहीं असोनि मुक्त । शांति क्षमा चित्त हरिभजनें ॥१॥”
(तत्रैव, मुक्ताबाई २६)

अद्वैत अनुभूतीविषयी त्या म्हणतात,

“मुक्ताई अद्वैत द्वैतीं द्वैतातीत । अवघाचि अनंत दिसे देहीं ॥४॥”

७६ । संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा

(तत्रैव, २४)

नामभक्तीने सर्वांचा उद्धार होतो हे स्पष्ट करतांना संत जनाबाई म्हणतात,
“नाम विठोबाचें थोर । तरला कोळी आणि कुंभार ॥”

(तत्रैव, जनाबाई ११)

भक्तीने देव वश होतो हे सांगतांना त्या म्हणतात,

“देव भावाचा लंपट । सोडुनी आला आला हो वैकुंठ ॥१॥”

(तत्रैव, ९१)

त्या स्पष्ट करतात,

“भक्तीसाठी याति नाही । नाहीं तयासी ते साई ॥१॥”

(तत्रैव, १०७)

“ऐसी कीर्तनाची गोडी । वैकुंठीहूनी घाली उडी ॥१॥
आपण वैकुंठीच नसे । भक्तापासीं जाण वसे ॥२॥
जनी म्हणे कृपानिधी । भक्तभावाची मांदी शोधी ॥३॥”

(तत्रैव, १४०)

संत जनाबाई सांसारिकांना प्रबोध करतात,

“सुखें संसार करावा । मार्जी विठ्ठल आठवावा ॥१॥
आसोनियां देहीं । छाया पुरुष जैसा पाहीं ॥२॥
जैसा सूर्य घटकाशीं । तैसी देहीं जनी दासी ॥३॥”

(तत्रैव, २३८)

संत कबीर म्हणतात,

“राम नामसे फत्तर तरे । तूं क्यौं जपता नहीं बाबा ॥धृ॥”

(तत्रैव, कबीर ८७)

“भक्तिरसायन बडाजी होवे । भवरोगनका झाडा । धृ॥”

(तत्रैव, १२९)

आपला देह भक्तिमार्गे सार्थकी लावावा हे सांगतांना कबीर म्हणतात,

“हरी भजनकूं मानरे मतकर मोहे तूं रे ॥धृ॥
नयन दिये दरसनकूं । स्रवण दिये सुन ग्यान रे ॥१॥
चरन दिये तीरथ करनेकूं ॥ हात दिये कर दान दे ॥२॥”

(तत्रैव, १७९)

संत कान्होपात्रा म्हणतात,

“घ्यारे घारे मुखी नाम । अंतरी धरोनियां प्रेम ॥१॥
माझा आहे भोळा बाप । घेतो ताप हरोनी ॥२॥
आपुलिया नामासाठीं धावे संकटी लवलाहे ॥३॥
घ्यारे घ्यारे अनुभव । कान्होपात्रेचा माधव ॥४॥”

संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा । ७७

(तत्रैव, कान्होपात्रा १४)

संत गोरा कुंभार म्हणतात,

“श्रवणें नयन जिह्वा शुद्ध करीं । हरीनामें सोहंकरी सर्व काम ॥१॥”

(तत्रैव, गोरा १८)

संत सावता म्हणतात,

“नामाचिया बळें न भीऊं सर्वथा । कळिकाळाच्या माथा सोटे मारूं ॥१॥”

(तत्रैव, सावता ११)

संत सेना म्हणतात,

“रामकृष्ण नामें । ऐसी उच्चारवीं प्रेमें ॥१॥

तेणें काळ दुरी पळे । जाती दोष ते सकळे ॥२॥

ऐसा नामाचा प्रताप । मार्गें निवारिला ताप ॥३॥

मुखीं रामनाम उच्चारि । सेना म्हणे निरंतरी ॥४॥”

(तत्रैव, सेना २७)

संत चोखामेळा म्हणतात,

“न करी न करी आणिक साधन । नामयानें खूण सांगितली ॥१॥

संसार सागर भरला दुस्तर दुस्तर । तारक निर्धार विठ्ठलु हा ॥२॥”

(तत्रैव, चोखामेळा ९१)

“नारायण नाम सुलभ है सोपें । अखंड तू जपें सदाकाळीं ॥१॥

नका धरूं आशा मनशा कल्पना । नाम नारायण सुखें जपें ॥२॥

अकाळ हे काळी नारायण टाळी । जपतां होय होळी पातकांची ॥३॥

चोखा म्हणे नाही आणिक साधन । नाम नारायण हेंचि पुरें ॥४॥”

(तत्रैव, चोखामेळा १५४)

नामभक्तीचा प्रबोध करतांना भक्तीने मुक्ती सहज आहे, असे सोयराबाई स्पष्ट करतात,

“सुखाचें हे नाम आवडीनें गावें । वाचें आळवावें विठोबासी ॥१॥

संसार सुखाचा होईल निर्धार । नामाचा गजर सर्वकाळ ॥२॥

कामक्रोधाचे न चळेचि कांही । आशा मनशा पाहीं भूर होती ॥३॥

आवडी धरोनी वाचें म्हणे हरि हरि । म्हणतसे महारी चोखियाची ॥४॥”

(तत्रैव, सोयरा ४३)

संत कर्ममेळा म्हणतात,

“साधनाच्या कांहीं न पडे कचाटीं । जावोनी कपाटीं का पाहूं ॥१॥

सुंदर श्रीमुख विटे जे शोभले । कर मिरविले कटावरी ॥२॥

तो हा श्रीहरि उभा भिवरेतीरीं । भक्ता अभयकरीं पालवितो ॥३॥

कर्ममेळा म्हणे सर्व सुखाचें आगर । तो हा विटेवर उभा असे ॥४॥”

(तत्रैव, कर्ममेळा २७)

भागवताचा खांब देऊन भागवत संतांच्या वहिवाटीला भक्कमपणा आणणारे संत एकनाथ, योगमार्गाची परोपरीने चर्चा करतातच; तथापि अवघ्या समाजाला बरोबर घेऊन भक्तियोगाद्वारे मुक्तिसाधना करता येईल; किंबहुना भक्ती हाच प्रपंचात राहून चौपुरुषार्थ सिद्ध करीत अद्वैतानुभूती अनुभव्याचा मार्ग आहे हे आपल्या आख्यानात्मक, तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथातून आणि अभंगवाणीतून परोपरीने सांगतात. नाथांनी वर्णिलेले श्रीकृष्ण चरित्र सगुण भक्तिसाधनामार्गाची मळवाट आहे. पंढरी महात्म्य गाऊन त्यांनी भक्तिमार्गाची अनन्यता पटवून दिली. सामान्य सांसारिकांना भक्तिमार्ग सहज मोक्षदायक आहे हे पटवून देतांना संत एकनाथ म्हणतात,

“ज्या सुखा कारणें योगाभ्यास । शरीर दंड काया क्लेश । ते उभें आहे अपैस ।

भीमातीरीं वाळुवंटी ॥१॥

न लगे दंडन मुंडनीं आटी । योगायोगाची कसवटी । मोकळी राहाटी । कुंथाकुंथी नाहीं येथें ॥२॥

न लगे अष्टांग धूम्रपान । वायु आहार पंचाग्नि साधन । नग्न मौन एकांत स्थान । आटाआटी न करणें ॥३॥

धरूनियां संतसंग । पाहें पाहें पांडुरंग । देईल सुख अच्यंग । एका जनार्दनीं निर्धारें ॥४॥”

(तत्रैव, ३७६)

नाम भक्तिमार्गाची प्रबोधित करतांना एकनाथ म्हणतात,

“बरे वा वाईट नाम कोणी घोका । तो होय सखा विठोबाचा ॥१॥

कोणत्या सहवासें जाय पंढरीसी । मुक्ति दारापाशीं तिष्ठे सदा ॥२॥

विनोदें सहज एके कीर्तन । तथा नाहीं पतन जन्मोजन्मीं ॥३॥

एका जनार्दनीं ऐशीं माझी भाष । धरावा विश्वास विठ्ठल नामीं ॥४॥”

(तत्रैव, ६९९)

नामभक्तीची अनन्यता स्पष्ट करतांना नाथमहाराज म्हणतात,

“रामनाम उच्चार होटीं । संसाराची होये तुटी ॥१॥

संसार तो समूळ जाये । राम उच्चारूनी पाहे ॥२॥

मार्गें अनुभवा आलें । गजेंद्रादि उद्धरिले ॥३॥

शिव ध्यातो मानसीं । रामनाम अहर्निशी ॥४॥

एका जनार्दनीं राम । पूर्ण परब्रह्म निष्काम ॥५॥”

(तत्रैव, ७३१)

सुखाने प्रपंच करायचा तर रामनामानेच तो आपसुख सिद्ध होतो. वेगळी साधना करण्याची आवश्यकता नाही हे स्पष्ट करतांना नाथमहाराज म्हणतात,

“आनंदे करूनी संसारी असावें । नाम आठवावें श्रीरामाचें ॥१॥

नामाचियां योगे संसार तो चांग । येरव्हीं तें अंग व्यथा जाय ॥२॥

ऋषी मुनी सिद्ध संत महानुभाव । रामनामें भव सुखें केला ॥३॥
नामें होय सुख नामें निरसें दुःख । रामनाम एक हृदयीं धरा ॥४॥
एका जनार्दनी नामाचा आठव । सुखदुःख भाव दुराविला ॥५॥”

(तत्रैव, १०१)

कलियुगामध्ये नामभक्तीची अनन्यता स्पष्ट करतांना नाथ महाराज प्रबोध करतात,
“नाम पवित्र आणि परिकर । नामें तरले दोषी अपार । नाम हेंचि निजसार ।
आधार वेधशाखांचे ॥१॥
तारक कलिमाजी नाम । भोळ्या भाविकां सुगम । ज्ञाते पंडित सकाम । नामें
तरती श्रीहरीच्या ॥२॥
मनीं माझ्या ऐक गोष्टी । नाम जपें तूं सदा कंठीं । एका जनार्दनी परिपाठीं । नाहीं
गोष्टी दुसरी ॥३॥”

(तत्रैव, ११६५)

मानवी जन्मातील भक्तीची अपरिहार्यता प्रबोधित करतांना नाथमहाराज म्हणतात,
“भक्तिहीन जन्मला पशु । केला नाशु आयुष्याचा ॥१॥”

(तत्रैव, २७२८)

“अभक्ता दुर्जना यमदूत यातना । नानापरी जाणा करताती ॥१॥
नाम नाहीं मुखीं दूत तया ताडिती । नेऊन घालिती कुंभपाकीं ॥२॥”

(तत्रैव, २७३७)

नाथ महाराजांनी भक्तिविषयक प्रबोध करतांना प्रपंचात गुंतलेले, स्वार्थलोलुप, वासनाधीन लोक जसे डोळ्यासमोर ठेवले आहेत; तसेच मुमुक्षूनाही त्यांनी भक्तिप्रबोध केला आहे.

संत तुकोबारायांनी ज्ञानप्राप्ती, अध्यात्मसाधना, उपासना, भक्तिसाधना या सर्वच गोष्टींची स्वानुभवातून परमावधी गाठली होती आणि ज्ञानोत्तर भक्ती अर्थात जनीजनार्दन मानून जनप्रबोधन स्वरूपात; जनसेवेचे व्रत घेतलेले दिसते. तुकोबारायही अद्वैतकेंद्री भक्तिप्रबोध करतात. ‘याचि देही याची डोळा’ परब्रह्मस्वरूप सोहळा अनुभवता येतो. निखळ आनंद उपभोगता येतो. त्यासाठी योगमार्ग स्वीकारणे अपरिहार्य नाही. प्रपंचसाधना हाच योगमार्ग आहे. प्रपंची परमार्थ अनुभवता येतो. मात्र त्यासाठी कर्म श्रद्धावान झाले पाहिजे. सर्वाभूती परमेश्वर पाहात माणसाचे वर्तन घडले की आपल्या स्वस्वरूपाची अनुभूती आपसूकच होते. त्यासाठी,

“विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेदभ्रम अमंगळ ॥१॥

आइका जी तुम्ही भक्त भागवत । कराल तें हित सत्य करा ॥२॥

कोणाही जीवाचा न घडावा मत्सर । वर्म सर्वेश्वर पूजनाचें ॥३॥

तुका म्हणे एका देहाचे अवयव । सुखदुःख जीव भोग पावे ॥४॥”

(तत्रैव, तुकाराम २१)

ही धारणा दृढ असली पाहिजे. सगुण भक्तीतून निर्गुण भक्ती साधता येते. भक्ती प्रेमरूपा

आहे. निःस्सीम, अनन्य, उत्कट भक्तिभावाने अद्वैतानुभूती घेता येते. या प्रेममयतेने प्रपंच परमार्थरूप होतो. सगुण भक्तीसाठी त्यांनी पंढरीचे विठ्ठलाय हे लोकदैवत स्वीकारले आणि अनन्यभक्तीचे मार्गदर्शन केले. “सुंदर ते ध्यान उभें विटेवरी ।”, “सदा माझे डोळा जडो तुझे मूर्ती ।”, “राजस सुकुमार मदनाचा पुतळा ।”, “कर कटावरी तुळसीच्या माळा ।”, “गरुडाचे वारिकें कासें पितांबर ।” असे सगुण रूपाची प्रेमपूर्ण अनुभूती घेऊन (तत्रैव, १४, १५, १६, १७, १८); “जन विजन झाले आम्हा ।”, “आलिंगन घडे । मोक्ष सायुज्या जोडे ॥” (तत्रैव, २४, २६) असे अनुभव अनुभवले. भक्तिमार्गाने अद्वैत पावण्याचा आणि जीव कृतार्थ करण्याचा मार्ग तुकोबारायांनी प्रशस्त केला. भक्तिमार्गातील नामभक्तीची महती स्पष्ट करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतुलाचि शोधिला ॥१॥

विठोबासी शरण जावे । निजनिष्ठा नाम गावें ॥२॥

सकळ शाखांचा विचार । अंतीं इतुलाचि निर्धार ॥३॥

अठरापुराणीं सिद्धांत । तुका म्हणे हाचि हेत ॥४॥”

(तत्रैव, ३१५३)

भक्तीने वृत्ती पालटते आणि अवधी सृष्टी हरिरूप होते हे स्पष्ट करतांना तुकोबाराय म्हणतात,
“ध्यानी घ्यातां पंढरीराया । मनासहित पालटे काया ॥१॥
तेथें बोला केंची उरी । माझे मीपण झाला हरि ॥२॥
चित्तचैतन्य पडतां मिठी । दिसे हरिरूप अवधी सृष्टी ॥३॥
तुका म्हणे सांगो काय । एकाएकीं वृत्ति हरिमय ॥४॥”

(तत्रैव, ३१५७)

भक्तियोगाने सर्वप्रकारे योगसाधना आपसुकच घडते याविषयी प्रबोध करतांना, तुकोबाराय म्हणतात,

“भक्तीचे तें वर्म जयाचिये हातीं । तया घरीं शांति क्षमा दया ॥१॥

अष्ट महा सिद्धी वोळगती द्वारीं । नवजती दुरी दडवितां ॥२॥

तेथे दुष्ट गुण न मिळे निःशेष । चैतन्याचा वास झाला मार्जी ॥३॥

संतुष्ट हें चित्त सदा सर्वकाळ । तुटली हळहळ त्रिगुणाची ॥४॥

तुका म्हणे त्याचा देव सर्व भार । चालवी कामार होउनीयां ॥५॥”

(तत्रैव, ३१९३)

भक्तीचे महत्त्व सांगून भक्तिमार्गाकडे लोक लागावेत म्हणून तुकोबाराय खडबडून जागे करतात. ते म्हणतात,

“भक्ति ज्याची थोडी । पूर्ण विषयाची गोडी ॥१॥

तो नरचि नव्हे पाहीं । खर जाणावा तो देही ॥२॥”

(तत्रैव, ३१९९)

भक्तिमार्ग स्वीकारला की शांती आपसुकच मिळते हे सांगतांना तुकोबाराय स्वानुभवाने

सांगतात,

“भक्ति आम्हीं केली सांडूनी उद्रेग । पावलो अंग सुख याचें ॥१॥
सुख आम्हां झालें धरितां याचा संग । पळाले उद्रेग सांडूनिया ॥२॥
तुका म्हणे सुख बहु झाले जीवा । घडलीया सेवा विठोबाची ॥३॥”

(तत्रैव, ३२०५)

भक्ती हीच मुक्ती वाटू लागते एवढे सामर्थ्य भक्तीत आहे हे स्पष्ट करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“भक्तीच्या उत्कर्षे । नाहीं मुक्तीचें तें पिसें ॥
तुका म्हणे बळ । अंगीं आमुच्या सकळ ॥४॥”

(तत्रैव, ३४१०)

भक्तियोगे सिद्ध होण्यासाठी निःसंग होऊन भक्तियोग साधावा लागतो हे स्वानुभवातून सांगतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“गाऊं वाहू टाळी रंगी नाचो उदास । सांडोनी भय लज्जा शंका आस निरास ॥१॥
बळियाचा बळी तो कैवारी अमुचा । भुक्तिमुक्तिदाता सकळांही सिद्धींचा ॥२॥
मारूं शब्दशस्त्रें बाण निःशंक अनिवार । कंटकांचा चूर शिर फोडूं काळाचें ॥३॥
म्हणे तुक्या बंधु जीवाची जाड । आपुलिया तें काय आणिकांची भीड ॥४॥”

(तत्रैव, ३९८९)

भक्त कसे असावेत याविषयी प्रबोध करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“भक्त ऐसे जाणा जे देहीं उदास । गेलें आशापाश निवारुनि ॥१॥
विषय तो त्यांचा जाला नारायण । नावडे जन धन माता पिता ॥२॥
निर्वाणीं गोविंद असे मार्गेंपुढें । कांहींच सांकडे पडों नेदी ॥३॥
तुका म्हणे सत्य कर्मा व्हावें साह्य । घातलिया भय नर्का जाणें ॥४॥”

(तत्रैव, ७४८)

भक्तियोग सहज सुलभ वाटला तरी प्रत्यक्षात तो ही तेवढाच कठीण मार्ग आहे हे सांगतांना महाराज म्हणतात,

“भक्ति तो कठिण शुळावरील पोळी । निवडे तो बळी विरला शूर ॥१॥
जेथें पाहें तें देखीचा पर्वत । पायाविण भिंत तांतडीची ॥२॥
कामावले तरि पाका ओज घडे । रुचि आणि जोडे श्लाघ्यता हे ॥३॥
तुका म्हणे मना पाहिजे अंकुश । नित्य नवा दिस जागृतीचा ॥४॥”

(तत्रैव, १०४५)

भक्तियोगाचा महिमा प्रबोधित करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“भक्तिचियां पोटीं रत्नाचिया खाणी । ब्रह्मींची ठेवणी सकळ वस्तु ॥१॥
सेवेचिया सत्ते धनीच सेवक । आपुलें तें एक न वंची कांही ॥४॥

आदि अंत ठाव असे मध्यभाग । भोंवते भासे जग उच्चासनी ॥५॥
भावारूढ तुका जाला एकाएकीं । देवचि लौकिकीं अवघा केला ॥६॥”
(तत्रैव, ७६३)

भक्तिसाधनेविषयी मार्गदर्शन करतांना महाराज सांगतात,

“भक्तिभावे करी बैसोनि निश्चित । नको गोवू चित्त प्रपंचासी ॥१॥
एक वृढ करीं पंढरीचा राव । मग तुज उपाव पुढिल सुचे ॥२॥
नको करूं कांही देवतापूजन । जप तप ध्यान तेंही नको ॥३॥
सोय धरीं आतां होय पां सावध । अनुभव आनंद आहे कैसा ॥६॥
सहज कैसे आहे तेथींचें तें गुज । अनुभवे निज पाहे तुकीं ॥७॥
तुका म्हणे आतां होई तूं सावध । तोडीं भवबंध एका जन्में ॥८॥”

(तत्रैव, ३०३०)

भक्तियोगामध्ये भक्ती, ज्ञान, वैराग्य या क्रमाने देही विदेही होऊन ब्रह्मस्वरूप भोगता येते असे स्पष्ट राजयोगिक मार्गदर्शन करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“भक्ति ते नमन वैराग्य तो त्याग । ज्ञान ब्रह्मीं भोग ब्रह्मतनु ॥१॥
देहाच्या निरसनें पाविजे या ठाया । माझी ऐसी काया जंव नव्हे ॥२॥
उदक अग्नि धान्य जाल्या घडे पाक । एका विण एक कामा नये ॥३॥
तुका म्हणे मज कळते चांचणी । बडबडीची वाणी अथवा सत्य ॥४॥”

(तत्रैव, २१२८)

भक्तियोग सिद्ध झाला तर मोक्षसिद्धी आपसुकच आहे हे प्रबोधित करतांना तुकोबाराय म्हणतात,

“भक्तिसुखें जे मातले । ते कळिकाळा शूर जाले ॥१॥
हातीं बाण हरिनामाचे । वीर गर्जती विठ्ठलाचे ॥२॥
महा दोषां आला त्रास । जन्ममरणां केला नास ॥३॥
सहस्रनामाची आरोळी । एक एकाहून बळी ॥४॥
नाहीं आणिकांचा गुमान । ज्याचे अंकित त्या वांचून ॥५॥
तुका म्हणे त्यांच्या घरी । मोक्षसिद्धी या कामारी ॥६॥”

(तत्रैव, २०४९)

नामभक्तीमहात्म्य प्रबोधित करतांना संत निळोबाराय म्हणतात,

“उच्चारितां नाम वाचे । झालें त्याचें स्वरूपचि ॥१॥
नाहीं तया उरलें दुजें । आत्मतेजें जग भासे ॥२॥
ब्रह्मानंदीं निमग्नवृत्ति । विराजती स्वानंदे ॥३॥
निळा म्हणे गुणातीत । अखंडित निजबोधे ॥४॥”

(तत्रैव, निळोबा ४७२)

कीर्तन महिमा स्पष्ट करतांना निळोबाराय म्हणतात,

“श्रीहरिच्या संकीर्तनें । तुटली बंधनें बहुतांची ॥१॥”

(तत्रैव, ४९६)

“कीर्तन रंगे रंगले जे जे । ते ते सहजें हरिप्रिय ॥१॥

येर मुमुक्षू जे जे होती । कीर्तनें पावती ते लाभा ॥२॥

महा अनुष्ठान हरिची कथा । नित्य जोडतां सुखप्राप्ती ॥३॥

निळा म्हणे कैवल्यपद । पावती अभेद हरि कीर्ति ॥४॥”

(तत्रैव, ५०१)

संत निळोबारायांनी तुकोबारायांप्रमाणेच भक्तिमार्गानेही सायुज्य मुक्ती प्राप्त होते याचा निर्वाळा दिला आहे.

संत बहिणाबाई भक्तिप्रबोध करतांना म्हणतात,

“भक्ति हे कारण साध वरिष्ठ । रोकडे वैकुंठ हाती वसे ॥१॥

स्थिर करी चित्त प्रेम अखंडित । पावसी अच्युतपद पाहे ॥२॥

भक्तीपासी ज्ञान वैराग्य आंदणे । सर्वही साधने लया जाती ॥३॥

बहेणि म्हणे भक्ति विरक्तीचे मूळ । चित्त हे निश्चळ करी का रे ॥४॥”

(तत्रैव, परिशिष्ट बहिणा ५५)

भक्तीमुळे समाधीयोगाचे ध्येयही आपसुकच गाठले जाते. प्रपंची राहून परमार्थ सफल करता येतो हे सांगतांना त्या म्हणतात,

“चित्तशुद्धि होय भक्तिचेनि योगे । होईल वाउगे दृश्यजात ॥१॥

वैराग्य संचरे मनामाजी जाण । जैसे हे वामन सर्व तैसे ॥२॥

विषय असत्य रोहिणीचे जळ । वाटते सकळ भ्रंतिरूप ॥३॥

बहेणि म्हणे जंव शुद्धचित्त नाही । प्रपंच तो काही न सुटचे ॥४॥”

(तत्रैव, ६०)

संत रामदासांनी ‘भक्तिपंचक’ या रचनेद्वारे भक्तिप्रबोध केला आहे. संसाराची आस सोडावी आणि दुःख मुक्तीसाठी भक्तिमार्ग स्वीकारावा. रामभक्तीचा आग्रह रामदासांनी धरला असला; तरी पंढरीमहात्म्य निवेदित करित भक्तिसाधनेची महती त्यांनी गायिली आहे. भक्तीने योगमार्ग सिद्ध होतो हे सांगतांना रामदास सांगतात,

“भक्ती रामाची करावी । वंशावळी उद्धरावी ॥१॥

तन मन आणि धन । सर्व लौकिक सोडून ॥२॥

पांचा पंचकाचे भरे । सर्वकाळ अत्यातरे ॥३॥

रामीरामदास म्हणे । दृढ भक्तिचेनि गुणे ॥४॥”

(तत्रैव, परिशिष्ट रामदास ५७)

भक्तीने रिद्धिसिद्धी आदि अधिकार प्राप्त होऊन इंद्रपदही हाती आले तरी भक्ती हे मूळ साधन सोडू नये तरच भक्तिमार्गही अद्वैत अनुभूती घेता येते. संत रामदासांनी दासबोधामध्ये चवथ्या दशकामध्ये नवविधा भक्तीचा प्रबोध केला असून; श्रवण, कीर्तन, नामस्मरण,

पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य, आत्मनिवेदन अशा भक्तिप्रकारांचा विचार स्पष्ट करून शेवटच्या समासात, मुक्तिचतुष्टय सांगता विशाल बद्रिधाम या भवकुंठाचे वर्णन करून; भक्तीने स्वलोकता, समीपता, स्वरूपता आणि सायुज्यता या चारही मुक्ती प्राप्त होऊ शकतात याचे विवेचन केले आहे. संत रामदास श्रोत्यांच्या इच्छेनुसार भक्तिप्रबोध करतात. ते म्हणतात,

“श्रोतेन पुसिलें बरवें । भगवद्भजन कैसे करावें । म्हणौनि बोलिलें स्वभावें । ग्रंथान्तरी ॥४॥

सावध होऊन श्रोतेजन । ऐका नवविधा भजन । सत्यास्त्रीं बोलिलें पावन । होईजे येणें ॥५॥”

(दासबोध द. ४)

सकल संतांनी भक्तिमार्गाचे महत्त्व विशद करून; प्रपंचात राहूनही परमार्थ साधता येतो आणि वैयक्तिक आणि सामूहिक जीवन आनंदमय करता येते हे स्पष्ट केले आहे. कलियुगात भक्तियोग हाच राजयोग किंवा समाधीयोगाचे कार्य साधू शकेल याकडे लक्ष वेधले. अवघा समाज परमार्थप्रवण होऊन; समाजाचा भवदुःख निरास व्हावा अशी अपेक्षा ठेवून संतांनी भक्ती, ज्ञान, वैराग्य असा मार्गक्रम प्रबोधित केला. भक्तिमार्ग हा द्वैतानुभूती मार्ग आहे हे निश्चितच. मात्र या मार्गाचे ध्येय मात्र पूर्ण मुक्ती अथवा अद्वैत हेच आहे हे सांगायला संत विसरले नाहीत. किंबहुना वेदप्रामाण्यपूर्वक दृष्टीने त्यांना अद्वैतबोधच करावयाचा होता. त्यासाठी स्वानुभवातून प्रबोध करण्याचा मार्ग त्यांनी स्वीकारला. भक्तिमार्गाने प्रापंचिकांनाही सहज सुलभतेने मुक्तीचतुष्टय प्राप्त करता येईल. सगुणभक्ती ही ईहजीवनाला सहज आहे. ईह जीवन गुणात्मक व्यवहार करते तोच व्यवहार सगुणभक्तीमार्गे देवाच्या संबंधाने करून; सगुणाशी एकरूप होत निर्गुणापर्यंत जाता येते हे संतांनी स्पष्ट केले. संसार टाका असे कोणाही संताने सांगितले नाही. मात्र संसारातील क्षणभंगुरता, असारता, भ्रंती, वासनामयता या गोष्टी कशा दुःखदायक व अशाश्वताला कवटाळणाऱ्या आहेत हे स्पष्ट करून भक्तीच्या अनन्यतेमुळे परमार्थाला प्राधान्यक्रम प्राप्त होऊन प्रपंच कैवल्य कर्तव्यकर्म स्वरूप होते हा निष्काम कर्मयोग साधला की चित्तशुद्धी होऊन; देही विदेही होता येते. आत्मस्वरूप आणि परमात्मस्वरूपाचे अद्वैत अनुभवण्याची पात्रता केवळ नरदेहाच्या ठिकाणी आहे. त्यासाठी ज्ञानयोग अर्थात समाधीयोग किंवा राजयोग, हटयोग या मार्गांचे काठिण्य विचारात घेता सर्वसामान्य प्रापंचिकांना विजनवास पत्करून समाधीयोग साध्य करणे अति कठीण. संन्यासदीक्षा घेणेही कठीण. वर्णाश्रमव्यवस्थेत प्राप्त कर्म, निष्काम कर्मयोग साधन करणे ही श्रद्धा आणि ज्ञानाशिवाय केवळ अशक्य होय. ज्ञानविज्ञान योग समजून घेऊन; ज्ञानवान कर्म करणे दुरापास्त होय. या सर्व गोष्टी विचारात घेऊन नारदमुनींनी भक्तिमार्ग सुचविला. कृत, त्रेता, द्वापार या तीनही युगात भक्तिमार्गाचा अनुसार होतच होता. तथापि अनेक प्रकारच्या इप्सित साध्यांसाठी समाधीयोग, हटयोग, तंत्रशास्त्र, यज्ञयागादि मार्गही अनुसरले जात होते. कलियुगातील देव, दानव वृत्ती मानवातच एकवटल्या असून,

आसूरी संपत्ती आणि दैवी संपत्ती मानवाच्याच ठिकाणी आहेत. वासनादेह आसक्तीपूर्ण असल्याने मनाची वासनाधिनता आणि चंचलताही अपरिहार्य आहे. त्यासाठी ईहजीवनातून सहज मार्गक्रमण करून; मोक्ष या पुरुषार्थ चतुष्टयातील अंतिम ध्येयाप्रत जाण्यासाठी नारदमुनींनी नवविधा, एकादशविधा भक्तीचा मार्ग प्रस्थापित केला. प्राचीनतम काळात सर्वांगी जीवन व्यवस्थापन करून पुरुषार्थ चतुष्टय साधण्यासाठी मानव, देव आणि दानव यांना मार्गदर्शनपूर्वक प्रेरित करणाऱ्या, ऋषींचा मार्ग मध्ययुगीन संतांनी स्वीकारला आणि स्वानुभवपूर्वक तो सर्वांसाठी खुला करण्यासाठी भक्तिमार्गाचा प्रबोध केला. भक्तिमार्गाने मुक्तिचतुष्टय साध्य होतो आणि प्रपंचाबरोबरच परमार्थही साध्य होतो. भक्तिमार्ग हा प्रामुख्याने सगुणभक्तीचा पुरस्कार करणारा मार्ग आहे. सगुणभक्ती ईहजीवनाशी जोडलेली असते. प्रपंचाचे पाश, प्रपंचातील यातायात, प्रपंचातील त्रिताप, प्रपंचातील सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, न्यायविषयक, शिक्षणविषयक, कामधंदा उद्योग निगडित कर्मविषयक, राजकीय, प्रादेशिक, राष्ट्रीय, भाषिक, पर्यावरणविषयक, सृष्टीविषयक, निसर्गमानव, जीवनमात्र-मानव, वस्तुमात्र-मानव, मानवी निर्मिती आणि मानव, आरोग्यविषयक अशा सर्व घटकांशी ईहजीवन जोडलेले असते. या प्रापंचिक, सांसारिक जीवनात या सर्व गोष्टींच्या मुळाशी असलेले कारण आकलित करून त्या अध्यात्म कारणाशी असलेला मानवी संबंध लक्षात घेऊन, त्या कारणाची केवळता आणि अपरिहार्यता लक्षात घेऊन, त्या कारणाचे स्वतःतील आणि सर्वात्मक अस्तित्व लक्षात घेऊन; त्या कारणाविषयीची शाश्वत श्रद्धा जागृत करण्याचा अभ्यास सगुणभक्तीत अपेक्षित असतो. संत स्वतःबरोबरच सर्वांचा उद्धार होण्याची सहानुभूती उराशी बाळगून प्रेमपूर्वक निरपेक्षपणे मानवी जीवनाला प्रबोधित करण्याचा, उपदेशित करण्याचा प्रयत्न, व्रतस्थतेने आणि धुरिणत्वाने करतात. या त्यांच्या 'ऐशी कळवळ्याची जाती, करी लाभावीण प्रीती' अशा ज्ञानात्मक कर्मदृष्टीमुळे, जीवनाच्या सर्व अंगोपांगांविषयीचा प्रबोध संत करीत असतात. जीवनातील कोणतेही अंग त्यांच्या प्रबोधनातून उपेक्षित राहात नाही. हे लक्षात घेऊनच संतांच्या भक्तिप्रबोधाचाही विचार करावा लागतो. समाजजीवनातील स्वार्थपरता, पाखंड, विद्वेष, उच्चनीचता, संकुचित अशा अवस्थेविषयीही अभिनिवेश आणि अहंकार यांचा बीमोड करून पारमार्थिक केवळ आनंद किंवा सुखप्राप्तीसाठीच्या संपूर्ण परिवर्तनाच्या दिशेने त्यांचा हा आटापिटा असतो. अभेदात्मक, प्रेमपूर्ण समाजजीवन घडविण्यासाठीच हा प्रबोध असतो हे सतत लक्षात घेऊनच प्रबोधनाचे आकलन अपेक्षित असते.

संत द्वंद्वक्रीडेचे पंच

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात श्री भगवंताच्या मुखाने अर्जुनाला उपदेश करतांना एक मोठा गमतीशीर श्लोक आला आहे तो असा,

त्रैगुण्यविषया वेदा निर्रैगुण्यो भवाजुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान ॥

(गी.अ. २-४५)

अर्थात, 'हे अर्जुना! वेद वर सांगितल्याप्रमाणे तिन्ही गुणांची कार्ये असणारे सर्व भोग आणि त्यांची साधने सांगणारे आहेत. म्हणून तू ते भोग आणि त्यांच्या साधनांच्या बाबतीत आसक्ती बाळगू नकोस. तसेच सुख-दुःखादी द्वन्द्वांनी रहित, नित्यवस्तू असणाऱ्या परमात्म्यात स्थित, योगक्षेमाची इच्छा न बाळगणारा आणि अन्तःकरणाला ताब्यात ठेवणारा हो.

गमतीशीर श्लोक यासाठी म्हटले की, श्लोकाच्या पहिल्या भागात वेदज्ञान आणि जगरहाटी याविषयी निश्चित विधान केले आहे. या विधानाप्रमाणे सगुण सृष्टीतील जीवमात्र सत्त्व, रज आणि तम गुणांनी युक्त आहेत. या तीनही गुणांची कार्ये असणारे भोग आणि साधने वेद सांगतात म्हणून अर्जुना ते भोग तू भोग. अर्थात जीव मात्राला ते भोग भोगणे अपरिहार्य आहेत. त्या भोगांच्या साधनांच्या बाबतीतच तर आसक्ती निर्माण होते. तेच तर सुखदुःखात्मक द्वन्द्वाचे मूळ आहे. मात्र ज्याने हे वस्तुमात्र किंवा भूतमात्र किंवा जीवमात्र निर्माण केले; तो परमात्मा सुखदुःखरहित आहे. म्हणजेच द्वन्द्वरहित आहे. याचा सामान्य जीवनाच्या दृष्टीने अर्थ सरळ आहे की; सामान्य जीवमात्र द्वन्द्वात्मक जीवन जगतात. त्यामुळे सुखदुःखाच्या लाटांवर स्वार होऊनच त्यांना जगावे लागते. त्यातही जीवन आहे तोवर आसक्ती आहे. अर्थातच तोवर दुःख निवारण्याची धडपड घडविणारे द्वन्द्व अटळ आहे. हे द्वन्द्व परमात्म्याच्या अवस्थेत नाही! जर जगताची निर्मिती आणि विलय त्या एकाच परमात्म्याचे ठिकाणी आहे; तर द्वन्द्व नसलेले परमात्मस्वरूप हेच जीवनाचे अटळ लक्ष्य ठरते. अवघे सुखदुःखात्मक द्वन्द्व भ्रामक ठरते! मायावादही हेच सांगतो. जग भ्रामक आहे. ते संमोहन आहे. पाण्यावरच्या बुडबुड्यासारखे आहे. सुखदुःखात्मक धडपड भ्रामकच

ठरते. म्हणजे द्वन्द्वही भ्रामक ठरते. यासाठीच श्लोकाच्या दुसऱ्या भागात भ्रामकतेत अडकून सुखदुःख, पापपुण्य याविषयी विचार करणाऱ्या अर्जुनाला 'निर्द्वन्द्व' स्वरूप जो परमेश्वर आहे; त्याशी एकरूप व्हावयास सांगतात. असे परमात्मस्वरूप होणे, म्हणजेच निर्गुण होणे होय. श्रीकृष्णभगवंताचा हा उपदेश अगदी सहजसोपा वाटला; तरी अर्जुनासारख्याच सर्वसामान्य माणसाला 'निर्द्वन्द्व' होणे शक्य नाही. सामान्य जीवनाला न दिसणाऱ्या परमात्म्याकडे धाव घेण्यासारखेच ते आहे. 'निर्द्वन्द्व' होत नाही तोपर्यंत भवसागरात अर्थात सामान्य प्रपंचात गटांगळ्या खाणे ओघानेच आले. सामान्य माणूस द्वन्द्वयुक्ततेनेच जगत राहतो. एवढेच काय द्वन्द्व हेच त्याचे श्रेय ठरते.

'निर्द्वन्द्व' होण्याचा उपदेश सातत्याने केला आहे. भगवद्गीतेच्या चवथ्या अध्यायात मत्सरमुक्त होणे म्हणजे 'निर्द्वन्द्व' होणे असे म्हणतांना 'यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वतीतो विमत्सरः ।' (अ.४-२२) असे स्वभावसूत्र सांगितले आहे. तर अध्यायमध्ये संसारबंधनातून मुक्त होण्याचा उपाय म्हणजे रागद्वेषादी द्वन्द्वापासून मुक्तता साधणे हे सांगतांना; 'निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥' (अ.५-३) असे सूत्र सांगितले आहे. मोहमुक्त होणे, द्वन्द्वमुक्तता साधणे असे सांगून द्वन्द्वमुक्त भक्तच मला भजतात असा निर्वाळा श्रीकृष्णांनीच दिला आहे. अविनाशी परमपदाला अर्थात परमात्म्याशी अद्वैत होण्याचे सूत्र स्पष्ट करतांना, द्वन्द्वमुक्तता अनिवार्य असल्याचे म्हटले आहे. पंधराव्या अध्यायात श्रीकृष्ण हे सूत्र स्पष्ट करतात-

'निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वैतैविमुक्ताः सुखदुःखसज्जैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

(अ.१५, श्लोक ५)

अर्थात ज्यांचे मान व मोह नष्ट झाले, ज्यांनी आसक्तीरूप दोष जिंकला, ज्यांची परमात्म्याच्या स्वरूपात नित्य स्थिती असते आणि ज्यांच्या कामना पूर्णपणे नाहीशा झाल्या, ते सुख-दुःख नावाच्या द्वन्द्वापासून मुक्त झालेले ज्ञानीजन त्या अविनाशी परमपदाला पोचतात.

या सगळ्याचा मतितार्थ असा की, परमतत्त्वाशी अद्वैत हे अंतिम लक्ष्य असले पाहिजे आणि ते लक्ष्य निश्चित केले तर द्वन्द्वमुक्तता अटळ होय. मात्र भौतिक जीवनात परमात्मतत्त्वाशी अद्वैत अवस्था भोगण्याचे लक्ष्य निश्चित केले की द्वन्द्वमुक्त होण्यासाठीचे द्वन्द्व सुरू होते, हे लक्षात येते. या संदर्भातील संपूर्ण विवेचन हा श्रीमद्भगवद्गीतेचा विषय. म्हणूनच भगवद्गीतेचे एका शब्दात सार सांगायचे तर 'द्वन्द्व' हेच सांगावे लागते.

'द्वन्द्व' म्हणजे संघर्ष, कुस्ती, लढाई, युद्ध होय. श्रीमद्भगवद्गीता संघर्षाचा पाठ देते; एवढेच नव्हे तर मरेपर्यंत संघर्ष करण्याविषयीचा निश्चय करायला सांगते. संघर्ष करीत राहणे हाच पुरुषार्थ होय असे सांगते. म्हणूनच श्रीकृष्ण भगवंत द्वन्द्वाची यशस्विता स्पष्ट करतांना सूत्र सांगून अर्जुनाला युद्धास प्रवृत्त करतात -

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वां वा भोक्ष्यसे महीम ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥

८८ । संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा

(अ.२, श्लोक ३७)

या निष्कर्षामुळेच तर श्रीमद्भगवद्गीतेला युद्धखोर ठरवून आतंकवादी म्हणण्यापर्यंत मजल गेली.

भगवंतांनी सुचविलेले अनिवार्य 'द्वन्द्व' नेमके कोणत्या वृत्ती-प्रवृत्तीने करावयाचे हे ओळखले नाही तर असा नकारात्मक आणि विवक्षित स्वरूपाचा समज होतो. वेदवर्णित कार्ये आणि साधने हे पंचभूतात्मक भौतिक जगतातील भूतमात्रांविषयी आहेत आणि हे सारेच पंचभौतिक माणसाला वास्तव वाटले तरी भ्रामक, क्षणभंगूर, संमोहक आहे. म्हणून त्याविषयी मोह आसक्ती न ठेवता 'द्वन्द्व' करणे म्हणजे द्वन्द्व ही केवळ क्रीडा ठरते. खेळ ठरतो. म्हणूनच भारतीय परंपरेत युद्ध खेळणे, कुस्ती खेळणे, राजकारण खेळणे असे सहज म्हटले जाते. भ्रामक विश्वातील संघर्षही भ्रामकच होय. याचेच उदाहरण म्हणून भगवंत म्हणतात,

'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम ॥'

(अ. २, श्लोक १२)

अर्थात 'मी कोणत्याही काळी नव्हतो, तू नव्हतास किंवा हे राजे नव्हते असेही नाही आणि यापुढे आम्ही सर्वजण असणार नाही असेही नाही.' भगवंत पुढे म्हणतात,

'अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरीणः ।

अनाशिनोऽ प्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥'

(अ. २, श्लोक १८)

अर्थात, या नाशरहित, मोजता न येणाऱ्या, नित्यस्वरूप जीवात्म्यांची ही शारीरे नाशिवंत आहेत, असे म्हटले गेले आहे. म्हणूनच हे भरतवंशी अर्जुना! तू युद्ध कर. भगवंत पुढे म्हणतात,

'य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥'

(अ. २, श्लोक १९)

अर्थात, जो या आत्म्याला मारणारा असे समजतो, तसेच हो 'हा मेला' असे मानतो, ते दोघेही अज्ञानी आहेत. कारण हा आत्मा वास्तविक पाहता कोणाला मारीत नाही आणि कोणाकडून मारला जात नाही. श्रीकृष्ण भगवंतांचे हे भाष्य ऐकले की संघर्षदेखील क्रीडाच होऊन बसतो.

श्रुतींचे सार स्वरूप सांगतांना, ऋषींनी सांगितलेला जीवनसाफल्याचा मार्ग श्रीकृष्णांनी श्रीमद्भगवद्गीतेत अधिक स्पष्ट केला. वेदप्रामाण्य मानणाऱ्या भागवत संतांनी भगवद्गीतेला प्रस्थानत्रयीमध्ये सर्वात महत्त्वाचे स्थान दिले. श्री संत ज्ञानेश्वर माऊलींनी तर 'भावार्थदीपिका' स्वरूपात श्री ज्ञानेश्वरी मांडून द्वन्द्वाची क्रीडात्मकता लोकजीवनात उलगाडून सांगितली. माऊलींचे हे कार्य शीरोधार्य ठेवून महाराष्ट्रातील संतपरंपरेने जीवनातील 'द्वन्द्व'चे परमार्थलक्ष्यी

संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा । ८९

स्थान परोपरीने स्पष्ट केले. हे करत असतांना वैयक्तिक स्वजीवनात 'द्वन्द्व' केले आणि क्रीडा स्वरूपात द्वन्द्व स्वीकारण्याची परंपरा प्रशस्त करून परमार्थनिष्ठ पुरुषार्थाची शिकवण लोकांना दिली.

संतांची 'द्वन्द्वदृष्टी' भक्तिमार्गातील अनन्यसाधारण अनुभूती आहे. जीवन ही कैवल्याची लीला (क्रीडा) आहे. ही लीला भोगणे माणसाचीच नव्हे तर भूतमात्राची अपरिहार्यता आहे. तरीही लीला ही भ्रामक, अशाश्वत, अंत होणारी अशीच मांडली आहे. या लीलेचा खेळिया परात्परपरमेश्वर शाश्वत अविनाशी आहे. भूतमात्रांचे तेच अंतिम आणि एकमेव निधान आहे. म्हणूनच भगवंताची लीला लीलया खेळत सुखदुःखाची क्रीडा, साधनांची आसक्ती न ठेवता खेळण्याचा पुरुषार्थ करून; परमार्थ साधायचा या मार्गाने जीवन सफल होईल. ही श्रद्धा आस्तिकतेने सांभाळायची या ध्येयाने जीवनातील सुखदुःखात्मक 'द्वन्द्व' खेळायचे. हे द्वन्द्व मानसिक, शारीरिक अशा दोन्ही पातळीवर, भौतिक आणि अतिभौतिक अवस्थासंदर्भात खेळायचे; अशी सांगी संतांनी सांगितली.

अवघे लोकजीवन द्वन्द्वविमुक्त व्हावे म्हणून संतांची धडपड स्पष्ट करतांना संत तुकाराम महाराज घोषणा करतात-

'आम्ही वैकुंठवासी । आलो याच कारणासी । बोलिले जे ऋषी । साचा भावे वर्ताया ॥१॥

झाडूं संतांचे मारग । आडरानें भरलें जग । उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला ते सेवूं ॥२॥

अर्थ लोपलीं पुराणें । नाश केला शब्दज्ञानें । विषय लोभी मन । साधन हे बुडविलें ॥३॥

पिटूं भक्तीचा डांगोरा । कळिकाळासी दरारा । तुका म्हणे करा । जयजयकार आनंद ॥४॥'

(स.सं.गा. तु. २३६)

पुराणांतील कथांचा अन्वयार्थ लावतांना लोकजीवनात घेतला गेलेला अन्वर्थ आणि शब्दज्ञानाने घडविलेला अर्थाचा अनर्थ यामुळे आसक्तीच्या योगाने अर्थात विषयलोभाने आडरानात भटकलेल्या लोकजीवनात निर्माण झालेले सुखदुःखात्मक भीषण द्वन्द्व निवारण्यासाठी मुळात वैकुंठवासी, परात्पराचा अनुभव असलेले सत्चिदानंदस्वरूप संत लोकजीवनात अवतरले आहेत. साधनांच्या आसक्तीतून मुक्त करून परमार्थलक्ष्यी पुरुषार्थ साधण्याचा प्रबोध करण्यासाठी भक्तीमार्गाचा प्रसार करून मनातील विषयमोह नष्ट करण्याचे द्वन्द्वसाधना करण्याची धडपड ते करीत आहेत. कळिकाळाला दरारा वाटेल असे भक्तीमार्ग शस्त्र वापरून युद्ध करू असा आत्मविश्वास संत तुकाराम महाराज घोषित करतात.

संतांचे द्वन्द्व स्वनिष्ठ आणि लोकनिष्ठ दोन्ही स्तरांवर मानसिक आणि शारीरिक दोन्ही प्रकारांनी अखंड सुरू आहे. संतांची द्वन्द्वदृष्टी स्वतःबरोबर सर्वांची पारमार्थिक उन्नती साधून अवघे लोकजीवन आनंदमय करावे अशी आहे. आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार हे लक्ष्य

असल्याने या दोन्ही स्तरावर हे द्वन्द्व सुरू आहे. द्वन्द्वाला युद्धाचे स्वरूप देऊन, निकराने आमरण हे द्वन्द्व सुरू आहे. संत तुकोबाराय म्हणतात,

'रात्री दिवस आम्हां युद्धा प्रसंगा । अंतर्बाह्य जग आणि मन ॥१॥

जीवाही आगोज पडती आघात । येऊनियां नित्य नित्य वारू ॥२॥

तुका म्हणे तुझ्या नामाचिया बळें । अवघीयांचे काळें केलें तोंड ॥३॥'

(स.सं.गा.तु. ३१६६)

जगात अर्थात लोकांत आणि शरीराच्या ठिकाणी आणि मनात असा आतबाहेर सतत युद्धप्रसंग सुरू आहे. शरीर विषयांचे आधीन असते तसेच लोकव्यवहार म्हणजेच जह हेही आसक्तीपूर्ण अथवा स्वार्थपूर्ण अशा स्वरूपात रागलोभमोहमदमत्सरादी भोगनिष्ठ वृत्तीप्रवृत्तींनी वैयक्तिक व सामूहिक पातळीवर द्वन्द्वाधीन असते. ते निरासक्त करण्यासाठीचा प्रवृत्ती विरुद्ध निवृत्ती असा झगडा; आहारविहार, परस्परसंबंध, आयव्यय, धर्माधर्म, नीतीअनीती, स्वार्थपरमार्थ, स्वार्थ-त्याग, न्यायअन्याय, भेदाभेद अशा अनेकानेक पातळींवर अनेक प्रकारे सुरू असतो. त्यावर मात करण्यासाठी आसक्तीपूर्ण व्यवहार आणि निरासक्त भक्तिभाव यांच्यातील द्वन्द्व शिखेला पोहचते. आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार साधतांना या सर्व गोष्टीसंदर्भात द्वन्द्व उभारून निरद्वन्द्व अवस्था आणण्याची धडपड संतांची असते. द्वन्द्वातीत होण्यासाठीही द्वन्द्व अशी हा द्वन्द्व भूमिका असते. ही द्वन्द्वदृष्टी, स्नेहाळमायेची, लेकराला प्रेमपान्हा देण्याची करुणापूर्ण दृष्टी असते. लोकोद्दाराचे व्रत घेऊन ज्ञानोत्तर भक्तीस्वरूपात जनांत वावरतांना संतांची ही माऊलीची भूमिका द्वन्द्वातीत होण्यासाठी निकराचे द्वन्द्व करण्याची असते.

मानसिक द्वन्द्वचे सुंदर विश्लेषण संत एकनाथ महाराज करतात.

'संकल्प विकल्प जाण । हेंचि मनाचें लक्षण ॥१॥

सुख दुःखें उभी । मन वर्ते धर्माधर्मी ॥२॥

स्वर्ग नर्क बंध मोक्ष । मन जाणते प्रत्यक्ष ॥३॥

शुभ अशुभ कर्म । मनालागीं कळे वर्म ॥४॥

करा निःसंकल्प मन । म्हणे एका जनार्दनी ॥५॥'

(स.सं.गा.ए. १६६४)

आसक्तीतून संकल्प व त्यापोटी द्वन्द्व ही मालिका छेदली तरच द्वन्द्वरहितता येईल.

भौतिक, मानसिक, शारीरिक आणि अध्यात्मिक साधनेतील द्वन्द्वाची मांडणी संत एकनाथांनी त्यांच्या प्रसिद्ध भारूडांतून केली आहे. त्यातील 'विंचू चावला' हे भारूड म्हणजे या द्वन्द्वाचे प्रतिमात्परंजक विश्लेषण होय.

'विंचू चावला वृश्चिक चावला । कामक्रोध विंचू चावला । तम घाम अंगासी आला ॥६॥

पंचप्राण व्याकुळ झाला । त्याने माझा प्राण चालिला । सर्वांगाचा दाह झाला ॥१॥

मनुष्य इंगळी अतिदारुण । मज नांगा मारिला तिनें । सर्वांगी वेदना जाण । त्या

इंगळीची ॥२॥

ह्या विंचवाला उतारा । तमोगुण मार्गे सारा । सत्वगुण लावा अंगारा । विंचू
इंगळी उतरे झरझरां ॥३॥

सत्व उतारा देऊन । अवघा सारिला तमोगुण । किंचित् राहिली फुणफुण । शांत
केली जनार्दन ॥४॥

(स.सं.गा.ए. ३७९०)

भौतिक (व्यावहारिक) द्वन्द्वातून अध्यात्मिक आणि मानसिक द्वन्द्वक्रीडेचे सूचक
वर्णन 'जोहार' अभंगातून श्री संत एकनाथ महाराज करतात.

'ध्या जोहार ध्या जोहार । मी निराकारीचा महार । संत सभेचा कारभार । मीच
कारितों की जी मायबाप ॥१॥

मी धन्याचा आवडतां फार । धन्याचा विश्वास मजवर । धन्याचे चाकरीवर रुजू
मी की ॥२॥

चार वेदां झाडितों । सहा शस्त्रांचा फेर भरितों । पुराणें सर्व जमा करितों । संत
पेठे आणितों की ॥३॥

ऐशी करितां खटपट । संत सभेची सांपडेलवाट । तेणें मार्ग नीट सांपडेल की
॥४॥

मार्ग धरा पंढरीचा । एक विनवी जनार्दनाचा । राम राम बोला वाचा । सावध
होऊन की जी मायबाप ॥५॥

(स.सं.गा.ए. ३८६६)

भौतिक, सामाजिक, शारीरिक, मानसिक आणि अध्यात्मिक स्वरूपात निकराची
द्वन्द्वक्रीडा करणारी संत जनाबाई आपल्या द्वन्द्वक्रीडेची घोषणा मोठ्या ओजस्वीपणे करते.

'डोईचा पदर आला खांद्यावरी । भरल्या बाजारीं जाईन मी ॥१॥

हातीं घेईन टाळ खांद्यावरी वीणा । आतां मज मना कोण करी ॥२॥

पंढरीच्या पेठें मांडियेलें पाल । मनगटावर तेल घाला तुम्ही ॥३॥

जनी म्हणे देवा मी झालें येसवा । निघालें केशवा घर तुझे ॥४॥

(स.सं.गा.ज. २२४)

समाजव्यवहारात निःसंग बनून अध्यात्मानुभूतीसाठी झुंजणारी संत जनाबाई स्त्रीमनातील
कोंडमारा करणारे द्वन्द्व उघड करून दंभस्फोट करते.

आपला उद्धार आपणच करू शकतो. कारण ज्या प्रतिकात्म मूर्तीत देव पाहून आपण
विसंबतो तो देव म्हणजे आत्मारामच होय. सोऽहम्चे असे ज्ञान झालेली जनी भक्तियोगाने
निकराचे द्वन्द्व खेळू लागते. ती विटेवरल्या विठ्ठलाला म्हणते-

'तुझा लोभ नाही देवा । तुझी करिना मी सेवा ॥१॥

नाहीं अंगी थोरपण । मिथ्या नरिसी गुमान ॥२॥

रागा येउनी काय करिशी । तुझे बळ आम्हापांशी ॥३॥

नाहीं सामर्थ्य तुज हरी । जनी म्हणे धरिली चोरी ॥४॥

(स.सं.गा.ज. २०७)

विठ्ठलाच्या सगुण मूर्तीचे गुमान उभे राहणे केवळ मिथ्या (खोटेपणा) आहे. त्याला राग
येऊनही काही करू शकणार नाही. कारण मुळात त्याचा मोठेपणाच आमच्यामुळे आहे. ते
सर्व सामर्थ्य आमच्याजवळ आहे. सगुण भक्तीच्या मार्गे सगुण भक्तीपलीकडे घेऊन जाणारी
ही द्वन्द्वक्रीडा संत जनाबाईप्रमाणे सर्वच संतांनी केली आहे.

संत जनाबाई समाजातील द्वन्द्वात्मक पाखंड तीक्ष्ण अशा शब्दशस्त्रांनी खंडन करतात.

'बांधोनियां हात गयावळ मारिती । दंड ते करिती मोक्षासाठीं ॥१॥

गेले ते पितर मोक्षालागीं तुझे । आतां देईं माझे दक्षिणेसी ॥२॥

बापुडें केंश बोडिती मिशी दाढी । मग दक्षणा हिरडी खातसे हे ॥३॥

फार काय सांगूं मेल्याविण मुक्ती । नाहीं ते वांछिती स्वप्न सुख ॥४॥

अनंत जन्म मृत्यु होतां जैसें दुःख । त्याहुनि अशेष आहे तेथें ॥५॥

भांबावले जन धांवे आटाआटीं । सोडूनियां कोटि अनंत पद ॥६॥

नलगे गाळावें नलगे तळावें । नलगे मरावे मुक्तीसाठीं ॥७॥

मुक्ती लागे पायां जाऊनियां पाहे । जीव जातां देह जनी नाहीं ॥८॥

(स.सं.गा.ज. २२९)

गयावळ (पिंडदान) विधीतील पाखंड खंडन आणि दंभस्फोट करित देह आहे तोवर
भक्तिभावाने विठ्ठलचरणी लीन व्हावे. त्यातच मुक्ती मिळते असा स्पष्ट संकेत भांबावून द्विधा
मनःस्थितीत पाखंडशरण होणाऱ्या लोकांना संत जनाबाई देतात.

संत मुक्ताबाई अध्यात्मसाधनेवरील द्वन्द्वक्रीडेचे अनुभव कथन करतांना म्हणतात,

'करणें जंव कांहीं करू जाये शेवट । तंव पडे आडवाटे द्वैतभावे ॥१॥

राहिलें करणें नचलें पै कर्म । हरिविण देहधर्म चुकताहे ॥२॥

मोक्षालागीं उपाय करितोसि नाना । तंव साधनीं परता पडो पाहे ॥३॥

मुक्ताई करि हरि श्रवण पाठ । तेणें मोक्षमार्ग नीट सकल साधे ॥४॥

(स.सं.गा.मु. २७)

द्वैतभाव हा अध्यात्ममार्गातील सर्वात मोठा अडसर होय. साठी नाना उपाय करतात परंतु
साधनांमध्येच अडकतात. जनमानसात द्वैतभावामुळे असे अखंड द्वन्द्व सुरू असते. हरीची
अनन्यभक्ती हाच त्यावरील एकमेव उपाय होय, असे संत मुक्ताई सुचवितात.

द्विजवृत्तीतील पाखंडपण हेच अध्यात्ममार्गावरील द्वन्द्वाला कारण आहे. त्यासाठी
पाखांड खंडन करतांना संत मुक्ताई म्हणतात,

'मुक्तपणें ब्रीद बांधोनियां द्विज । नेणती ते बीज केशव हरी ॥१॥

ज्याचेनि मुक्ता सर्वही पै मुक्त । करूनियां रत न सविती ॥२॥

वेदीं बोलियेले ब्रह्मार्पणाभावे । सदा मुक्त व्हावें अरे जना ॥३॥

मुक्ताई मुक्त हरिनाम सेवित । अवघेचि मुक्त सेवितां हरी ॥४॥

(स.सं.गा.मु. २८)

ज्याच्या मुक्त स्वभावामुळे सर्व मुक्त असल्याचा अनुभव करता येतो ते मूळबीज लक्षात न घेता धर्मकर्मकांडात द्विज स्वतःसह सर्वांना गुंतवतात व त्यातूनच जीवनातील सुखदुःखात्मक द्वन्द्व प्रवाही होते. केवळ हरिसेवनाने सर्व मुक्त होतील, हा खरा जीवनातील द्वन्द्ववरील उपाय होय.

सोऽहम् तत्त्वाचे आकलन झाल्यावर ब्रह्मांडातील सर्व द्वन्द्वे नाहिशी होतात आणि निर्द्वन्द्व अवस्था प्राप्त होते त्यांचे सुंदर वर्णन संत मुक्ताबाई कूट रचनेच्या स्वरूपातील त्यांच्या सुप्रसिद्ध अभंगात करतात,

‘मुंगी उडाली आकाशीं । तिणें गिळिलें सूर्याशी ॥१॥

थोर नवलाव जाहला । वांझे पुत्र प्रसवला ॥२॥

विंचु पाताळाशी जाय । शेष माथा बंदी पाय ॥३॥

माशी व्याली घार झाली । देखोनि मुक्ताई हांसली ॥४॥’

(स.सं.गा.मु. ४२)

अंतरात्म्याचे अनंतव्यापकत्व कळत नाही तोवर ब्रह्मांडाविषयी सर्वप्रकारे विकल्प मनात निर्माण होतात आणि माणूस द्वन्द्वबध होतो. ज्ञान झाले की द्वन्द्व नाहिसे होते.

संत सोयराबाईंच्या मनात रूढीग्रस्त लोकजीवनांतून अनेक प्रकारची द्वन्द्वे मनात निर्माण होतात. मनाचा मनाशी वाद सुरू होतो. रूढीग्रस्त समाजजीवनातील विषमता खरी की अनंत ब्रह्मांड निर्माण करणाऱ्या परब्रह्म्याचे ठिकाणचा समत्व भाव खरा. ज्ञानमय अवस्थेत अवघे द्वन्द्व हरपते हे सोयराबाईंला उमगते म्हणूनच ती मनाला आणि समाजाला द्वन्द्वात्मक प्रश्न विचारते,

‘देहासी विटाळ म्हणती सकळ । आत्मा तो निर्मळ शुद्धबुद्ध ॥१॥

देहींचा विटाळ देहींच जन्मला । सोवळा तो झाला कवण धर्म ॥२॥

विटाळावांचोनी उत्पत्तीचें स्थान । कोण देह निर्माण नाही जर्गी ॥३॥

म्हणुनी पांडुरंगा वानितसे थोरी । विटाळ देहांतरी वसतसे ॥४॥

देहाचा विटाळ देहींच निर्धारी । म्हणतसे महारी चोखियाची ॥५॥’

(स.सं.गा.सो. ६)

संत सोयराबाईं आत्मोद्धारासाठी श्री विठ्ठलाशी भक्तिलडिवाळ द्वन्द्व मांडते,

‘उपाधी भक्तांसाठीं । कां जगजेठी लाविली ॥१॥

तोडा तोडा मायाजाळें । कृपाबळें आपुलिया ॥२॥

नका पाहूं गुणदोष । पूर्वीची भाष सांभाळा ॥३॥

जर्गी असुनी तूं बा हरी । म्हणे चोख्याची महारी ॥४॥’

(स.सं.गा.सो. २)

पतीत पावन भक्तोधारक असे ब्रीद मिरविणाऱ्या जगजेठीने आपल्या भक्तांना जगरहाटीच्या उपाधीत अडकविले हे बरे नव्हे. त्याने आपल्या कृपाबळाने मायाजाल तोडून ‘भक्तोद्धारक’

असा पूर्वी दिलेला शब्द पाळावा असे सोयराचे देवाशी भांडण आहे. द्वन्द्व हा खेळ असतो, ब्रह्मांडातील, भगवंताने मांडलेली लीला खेळतच सर्वांना जगावे लागते म्हणजे उपाधीचा अनुसार करावाच लागतो. त्यातून आत्मारामाचे ज्ञान झालेल्यांचा उद्धार करणे हे देवाचे काम त्याने करावे. किंबहुना करून लीलेचा नियम त्या खेळियाने पाळलाच पाहिजे, असे सोयरांचे म्हणणे आहे.

मनुष्यमात्र भवजीवनातील धर्मकर्म उपाधीमध्ये अर्थात मायाबाजारात गुरफटलेला असतो. त्यामुळे सुखदुःख स्वरूपातील द्वन्द्वाधीन स्वरूपातील मायेत त्याचा आत्मसंघर्ष सुरू असतो. जीवनातील घरदार, संसार, खाणेपिणे, यातायात, बायकामुले, असलेपणातील नीतीअनीती, सत्तास्पर्धा अशाप्रकारच्या कितीतरी उपाधी त्याला जखडून टाकतात. सुटल्यासारखे वाटते ना वाटते तोच पुन्हा जखडलेपणाची जाणीव होते. अशा उपाधीग्रस्त द्वन्द्वाधीनतेतून सुटका केवळ ज्ञानात्मकतेने होते. भक्तीने ज्ञान आणि ज्ञानामुळे उपाधीविषयी वैराग्य प्राप्त झाले की सारी दुरिते, सारे भेद नाहिसे होतात. अद्वैतानुभूती येऊन सच्चिदानंद स्थिती प्राप्त होते. ‘निर्द्वन्द्व’ अवस्था प्राप्त होते. या ‘निर्द्वन्द्व’ अवस्थेचे वर्णन संत सोयरांच्या सुप्रसिद्ध अभंगात केले आहे. हे वर्णन अनुभवतांना क्षणभर वाचकाला किंवा अभंगगायकालाही ‘निर्द्वन्द्व’ अवस्थेची स्थिती घडते;

‘अवघा रंग एक झाला । रंगी रंगला श्रीरंग ॥१॥

मी तूपण गेलें वायां । पाहता पंढरीच्या राया ॥२॥

नाहीं भेदाचें तें काम । पळोन गेले क्रोध काम ॥३॥

देहीं असुनी तू विदेही । सदा समाधिस्थ पाहीं ॥४॥

पाहते पाहणे गेले दुरी । म्हणे चोख्याची महारी ॥५॥’

(स.सं.गा.सो. ५)

पंढरीरायांच्या अनन्यभक्तीभावे दर्शनाने ज्ञान झाले आणि भेदपूर्ण दृश्ये पाहाणेच संपले अशी स्थिती झाली. वेदनिरूपित कार्ये आणि साधने अविलंबित असता आत्मज्ञानाने साधनांची आसक्तीच गळून पडते आणि आत्मा-परमात्मा, जीव-आत्मा, भक्त आणि देव यांचे भिन्नत्वच राहात नाही. त्यामुळे भौतिक जीवनातील भेदमूलक कार्ये आणि उपाधी यांचा निरास होऊन द्वन्द्व नाहिसे होते.

संत तुकाराम अनुग्रहित संत बहिणाबाईंनी जगरहाटीतील द्वन्द्व मुखर केले आहे. स्त्रीजीवनातील द्वन्द्वाचा तो प्रातिनिधिक नमुना म्हणता येईल. जातपात, उच्चनीच, सासूरवास, गृहिणीपदातील सर्व द्वन्द्वे यांसह अध्यात्म मार्गावरील मानसिक तात्त्विक आणि स्त्री म्हणून वाट्यास येणारे भौतिक संघर्ष तिने निकराने केले आणि तेवढ्याच तीव्रतेने आणि उत्कटतेने जगापुढे अभंगातून मांडले. श्रीगुरू स्वीकार आणि कृपा यांविषयीचा अभंग दंभस्फोट तर करतो, अहंकार, भेदमूलकता यातून निर्माण झालेली द्वन्द्वे मोठ्या टोकदारपणे मांडतो,

‘मंबाजी गोसावी भ्रतारासी म्हणे । तुम्ही शिष्य होणे स्त्रियायुक्त ॥१॥

माझा हेतू आहे तुम्हीही हरिभक्त । दिसतां विरक्त उभय वर्गें ॥२॥

ऐकोनी ते गोष्टी दोनचार वेळां । मग त्या प्रांजळा सांगितले ॥३॥
 आम्ही अनुग्रही आहे जी पूर्वीच । न वाटे सत्य गोष्टी कांहीं ॥४॥
 भ्रतारे त्याप्रती सांगितलें सर्व । कोल्हापुरीं पूर्व वर्तलें जे ॥५॥
 ऐकोनिया द्वेष संचरला मनीं । म्हणे काय स्वप्नी समाधान ॥६॥
 नाही गुरुसेवा घडवी जोंवरी । हस्तक हा शिरीं सदगुरूचा ॥७॥
 तोंवरी तो गुरू कासयाचा खरा । शूद्राचिया अंतरा ज्ञान कैसें ॥८॥
 स्वप्नींचा अनुग्रह गुरू केला शूद्र । तोही बळीभद्र ज्ञानहीन ॥९॥
 तुम्हांसी वाळीस ब्राह्मणाचे पंक्तीं । तुम्ही गुरूभक्ती नका सांगूं ॥१०॥
 बहिणी म्हणे ऐसें मंबाजी बोलिला । द्वेषही मांडिला तेच क्षणी ॥११॥'

(स.सं.गा.बहि. १९)

सामाजिक द्वन्द्वाने अध्यात्ममार्गात निर्माण होणाऱ्या अडसरांचा मोठ्या उद्वेगाने बहिणाबाई उल्लेख करतात,

‘आपाजी गोसावी वाचोनीया पत्र । क्रोधें फार नेत्र भोवंडीत ॥१॥
 शुद्र होवोनिया नमस्कार घेत । पापहे अद्भुत होत असे ॥२॥
 सोनाराच्या जाती म्हणविती ब्राह्मण । तयाचें दर्शन घेऊं नये ॥३॥
 शूद्राचा अनुग्रह घेताती ब्राह्मण । भ्रष्टाकार पूर्ण होत असे ॥४॥
 त्यासी शिक्षा द्यावी । दोष नाही यासी । ऐसा निश्चयेसी नेम केला ॥५॥
 बहिणी म्हणे याचें प्रत्युत्तर लिहिलें । होय यथाकाले कार्यसिद्धी ॥६॥’

(स.सं.गा.बहि. २१)

चरित्रात्मक अभंगातून अशी भौतिक द्वन्द्वे अधिक प्रकट होतात. संत बहिणाबाईंना श्रीगुरू म्हणून श्री संत तुकोबारायांना स्वीकारतांना केवढे दिव्य करावे लागले असेल याची कल्पना येते.

गृहिणीपद सांभाळून परमार्थ साधतांना करावी लागणारी मानसिक आणि भौतिक द्वन्द्व क्रीडा बहिणाबाई स्पष्ट करतात,

‘तुटके संचित जालें शुद्ध चित्त । अंतरींचा हेत ओळखिला ॥१॥
 कृपा केली देवे इंद्रायणींतीरीं । देहुग्रामीं थोर भक्तिपंथ ॥२॥
 तेथे पांडुरंग देवाचें देऊळ । राहावया स्थळ प्राप्त झालें ॥३॥
 तुकाराम संत संतांचें कीर्तन । तिन्ही काळ तीन दृष्टिपुढें ॥४॥
 नमस्कार तथा न घडे पतिभयें । परि चित्त राहे सदा पार्यीं ॥५॥
 बहिणी म्हणे ऐसे मास झाले सात । अवघेंची संचित सरो आलें ॥६॥’

(स.सं.गा.बहि. २४)

स्वतःचे चित्त शुद्ध झाले तरी जगाचे चित्त शुद्ध असते असे नाही. त्यातून मानसिक आणि भौतिक स्तरावर होणारा संघर्ष संत बहिणाबाईंनी चितारला आहे.

श्री संत नामदेवांची वृत्ती कीर्तनकाराची होती. स्वाभाविकपणे भक्तमेळ्याच्या समवेत

कीर्तनरंगात रंगणे आलचे. त्यांची अभंगरचना प्रामुख्याने चरित्रात्मक आख्यानात्मक स्वरूपाची आहे. असे असले तरी नामदेवांच्या मनातील, तत्कालीन समाजजीवनातील, भक्तिमार्गातील आणि तत्त्वज्ञानात्मक स्वरूपाची द्वन्द्वे त्यानिमित्ताने स्फुट झाली आहेत. पुराणातील अनेक द्वन्द्वंची रसाळ वर्णने कथाकथनाच्या रंजक पद्धतीने नामदेवांनी मांडली आहेत. धर्मग्लानीसंबंधी ब्रह्मादि देवांचे क्षीराब्धींशी गमन, नारदांचे कंसासी भाषण, कंसाचे कारागृही आगमन, पुतनाप्राणशोषण, शकाटासूर, तृणावर्त इ.चा नाश, उखळीबधन, गोपवसनलीला, वत्सासूर, बकासूर, आधासूर, धेनकासूर, कालिया यांच्या वधकथा अशा कृष्णलीलेतील असंख्य कथा संत नामदेवांनी लिहिल्या आहेत. श्रीकृष्ण चाणूर व बलराम मुष्टिक मल्लयुद्ध, कंसवध अशी अनेक उदाहरणे देता येतील.

नामदेवांनी प्रामुख्याने आख्यानाच्या माध्यमातून भौतिक द्वन्द्वे चितारली असली तरी त्यांना अध्यात्मिक किंवा तात्त्विक द्वन्द्व्याचा बाज आहे. महाबळभट वितंबनेच्या निमित्ताने कपटयुक्त द्वन्द्व आणि श्रीकृष्ण स्वरूप चितशक्ती यांचे भौतिक जीवनातील द्वन्द्व मोठ्या रंजकतेने नामदेव वर्णन करतात. चार अभंगात आलेली ही कथा रंजक तेवढीच उद्बोधक आहे.

‘श्रीकृष्ण जन्मला वार्ता ही ऐकोनि । चिंता कंसा मनी प्रवर्तली ॥१॥
 उद्विग्न मानसीं कंस तो बैसला । सन्मुख देखिला महाबळ ॥२॥
 गौरवोनि त्यासी सांगे वर्तमान । शत्रूशी जाऊनि कोण मारी ॥३॥
 महाबळदैत्य प्रतिज्ञा बोलत । शत्रुसी त्वरीत मारीन मी ॥४॥
 नामा म्हणे ऐसा बोलूनि निघाला । वेष धरियेला कपटाचा ॥५॥’

‘विप्र वेष तेव्हां घेऊनि निघाला । गोकुळासी आला लागवेगें ॥१॥
 पुत्रोत्सव कोठें लोकांस पुसत । भाविक सांगत नंदाघरी ॥२॥
 ऐकोनियां ऐसें आला आकस्मात । यशोदा देखत सन्मुख त्या ॥३॥
 श्रीकृष्णासी तेव्हां वोसंगी घेतलें । दंडवत केले ब्राह्मणासी ॥४॥
 सन्मुख वैसोनी वर्तमान पुसे । बाळाचें या कैसे चिन्ह सांगा ॥५॥
 पंचांग त्यावेळीं काढिलें कपटानें । मान तुकवोनि पाहातसे ॥६॥
 नामा म्हणे मैदें पंचांग पाहून । यशोदे लागून बोलतसे ॥७॥’

‘तुझिया पुत्रासी लागलेसें मूळ । करील निर्मूळ सर्वत्रांचे ॥१॥
 बालकाचें अंगी अवचिन्हें बहुत । नेऊनि गर्तेत टाका यासी ॥२॥
 लोभ धरूनियां ठेवाल बालकासी । ग्रासील सर्वांसी एकदांची ॥३॥
 ऐकोनि यशोदा गर्हिवरोनि बोले । गर्गांनी कथियेलें उत्तम गुण ॥४॥
 अमंगळवाणी पुनरपि बोलिला । गर्ग तो चुकला गणितासी ॥५॥
 स्तनपान करीत असतां श्रीकृष्ण । मांडिले विद्वान नामा म्हणे ॥६॥’

‘ठाईहुनि जाती उखडें उडताती । मस्तकी आदळाती येवोनियां ॥१॥
 पाटेवरवंटे वसुपात्रालागी । जीव त्या प्रसंगी येता झाला ॥२॥
 घाबरे दुर्जन पळाया पाहत । आडव्या ठाकत बाजा पुढें ॥३॥
 जानवे तुटलें पंचांग फाटलें । धोतरही गळाले ढुंगणाचे ॥४॥
 पृष्ठीवरी हाती बद्दबदा मार । तेथून सत्वर पळतां झाला ॥५॥
 आयुष्याची कांही बाकी उरली होती । म्हणूनी श्रीपती सोडी त्यातें ॥६॥
 नामा म्हणे जीव घेऊनि पळाला । मथुरेसि आला कंसापाशी ॥७॥’

(स.सं.गा. नामदेव, अ.क्र. ५६. ५७, ५८, ५९)

कालियामर्दन द्वन्द्व प्रसंग संत नामदेवांनी थोडक्यात तरी आवेश आणि ओज यांसह वीर, भयानक, उद्भूत आणि शांत रसांचा परिपोष करीत चितारला आहे.

‘कालिंदीचे डोही कालियाची वस्ती । ऐक परिक्षिती चरित्र हें ॥१॥
 पक्षीश्वापदांनी सोडियेलें स्थळा । निघताती ज्वाळा तया डोही ॥२॥
 विषाचिया योगें झाडें जळताती । जीवन न घेती कोणी त्याचें ॥३॥
 वैकुंठनायक तया वनी आला । गोपाळांचा मेळा बरोबरी ॥४॥
 हुतुतु हमामा लपंडाई खेळती । देवासी म्हणती लणें आतां ॥५॥
 तृषाक्रांत गाई जाहले गोपाळ । पिती तेव्हां जळ कालियाचें ॥६॥
 लहानाली मुलें नाही तया ज्ञान । झाले गतप्राण सकळांचे ॥७॥
 नामा म्हणे तेव्हां कृपादृष्टी पाहात । उठवी समस्त गाथी गडी ॥८॥’

‘जगजेठी तेव्हां क्रोधावला चिती । करीन मी शांति तुझी आंता ॥१॥
 माझिया लेकरा दिधलासे त्रास । करीन मी नाश आतां तुझा ॥२॥
 त्रैलोक्यांत कोण ऐसा हो समर्थ । शरणागत मारील जो ॥३॥
 माझिया भक्तांसी जो दुःख दायक । करीन प्रलय त्याजवरी ॥४॥
 स्फुरताती दंड कांपती अधर । उठला सत्वर जगदीश ॥५॥
 कळंबाचे वृक्षी देव चढतसे । पीतांबर गोसे खोवियले ॥६॥
 जगदगुरू तेव्हां पुष्पमाला काढी । टाकितसे उडी जळामध्यें ॥७॥
 नामा म्हणे शोकें व्यापिलें समग्र । करूनि एकाग्र मने ऐका ॥८॥’

‘घालीतसे वेढे दिसतसे जळी । आकांत सकळी मांडियेला ॥१॥
 गडी रडताती वत्स पडताती । कपाळ पिटीती सकळीक ॥२॥
 तुजवांचोनिया रक्षी कोण आम्हां । काय सांगू रामा सकळीक ॥३॥
 रुसल्या आमूचें करी समाधान । तुजवीण वन ओस वाटे ॥४॥
 आम्हांसाठी तुवां दुष्टांसी मारिलें । कोण आतां लळे पुरवील ॥५॥

तुजवांचोनिया आम्ही सर्व दीन । न जाऊं येथून गोकुळांसी ॥६॥
 वियोगानें तेव्हां पक्षी रडताती । आतां कृष्णमूर्ति कैची आम्हां ॥७॥
 बोलोनियां ऐसें निस्तेज पडती । नदी वाहत होती स्थिरावली ॥८॥
 नामा म्हणे होती दुश्चिन्हें बहुत । गोकुळी समस्त विचरिती ॥९॥’

(स.सं.गा. अ.क्र. ११३, ११४, ११५)

युद्धक्रीडेतील द्वन्द्व चितारतांना भौतिक जीवनातील दुःख आणि कृष्णावरील श्रद्धा, विश्वास व भक्ती यांतील विकल्पात्मक द्वन्द्वही जगरहाटीप्रमाणे नामदेव चितारतात.

देव नेमका कोठे शोधावा याविषयीचे जनसामान्यांच्या मनातील विकल्पात्मक द्वन्द्व वर्णितांना जनसामान्यातील एक असणारे नामदेव स्वतःच्या मनातील मानसिक व अध्यात्मिक द्वन्द्व स्फुट अभंगात प्रकट करतात.

‘देव दाखवी असा नाही गुरू । जेथें जाय तेथें दगड शेंदरू ॥१॥
 देव दगडाचा बोलेल कैचा । कोणे काळीं त्यास फुटेल वाचा ॥२॥
 देव देव करितां शिणलें माझें मन । जेथें जाय तेथें पूजा पाषाण ॥३॥
 नामा तोचि देव हृदयीं पाहे । नामा केशवाचे न सोडी पाय ॥४॥’

(स.सं.गा.ना. ४७३)

नामदेव भक्तिसाधनेसाठी पौराणिक आख्याने, रामायण-महाभारतातील कथानके यांचा कीर्तनाच्या माध्यमातून रंजकतेने साधन म्हणून उपयोग करतात. मात्र त्यांचे उद्दिष्ट सामान्य माणसातील भौतिक आसक्तीचे निराकरण करून अध्यात्मिक मार्गावरील केवळ सच्चिदानंद स्वरूपापर्यंत जाण्यास प्रवृत्त करण्यासाठीचे द्वन्द्व मांडणे. मानवाच्या पारलौकिक उन्नतीसाठी ही द्वन्द्वक्रीडा आरंभलेली असते.

विश्वात्मक माणसाला सच्चिदानंदस्वरूप करण्याच्या अट्टाहासाने श्री संत ज्ञानेश्वरांनी आपला ज्ञानात्मक आकांत मांडला आहे. चराचरात स्थित असूनही केवळ असणारे परमात्मतत्त्व जर सर्वज्ञात झाले तर अवघा समाज निरासक्त होऊन निर्द्वन्दात्मकतेने जीवन क्रीडा करेल यासाठीचा त्यांचा हा लढा आहे. अभेदमूलक विश्वाची संकल्पना हा ज्ञानेश्वरांच्या द्वन्दात्मक आविष्काराचा केंद्रबिंदू असते. म्हणूनच ज्ञानेश्वरांना पडलेले प्रश्न, ते सोडविण्यासाठीचा त्यांचा लढा हा तात्त्विक स्वरूपात घडणारी द्वन्द्वक्रीडा असते.

सगुणनिर्गुणातील विकल्प नष्ट करण्याच्या संकल्पाने त्यांचे द्वन्द्व आविष्कृत होते.

‘तुज सगुण म्हणों की निर्गुणरे । सगुण निर्गुण एकु गोविंदु रे ॥१॥
 अनुमाने ना अनुमाने ना । श्रुति नेति नेति म्हणती गोविंद रे ॥२॥
 तुज स्थूल म्हणों की सूक्ष्म रे । स्थूलसूक्ष्म एक गोविंदु रे ॥३॥
 तुज आकार म्हणों की निराकार रे । साकारू निरुकारू एकु गोविंदु रे ॥४॥
 तुज दृश्य म्हणों की अदृश्य रे । दृश्यअदृश्य एकु गोविंदु रे ॥५॥
 निवृत्तिप्रसाद ज्ञानदेव बोले । बाप रघुमादेविवरू विठ्ठलु रे ॥६॥’

(स.सं.गा.ज्ञा. ४०)

समाजजीवनात अध्यात्म मार्गावर द्वैताद्वैताविषयी, पंथोपपंथातील उपालना मार्गावरील जुंपलेल्या तुंबळ युद्धाचे, संत ज्ञानेश्वरांनी द्वन्द्वात्मक क्रीडेच्या स्वरूपातच तत्त्वद्वन्द्वक्रीडा सादर केली आहे. या द्वन्द्वाचे तात्त्विक उत्तर केवळ परब्रह्मच निर्गुण आणि सगुण स्वरूपात अनुभूत होते ते भक्तिसाधनेत 'गोविंद' अनुभूतीतून प्रतीत होते असे देऊन ते निर्द्वन्द्व मानसिकता समाजजीवनात साकारण्याचा प्रयत्न करतात.

संसारतील सुखदुःखात्मक द्वन्द्वाचे प्रत्ययकारी दर्शन संत ज्ञानेश्वर शब्दबद्ध करतात,
 'संसारयात्रा भली थोर । अहंभावे चळे हाट बाजार । कामक्रोध विवेक मद
 मत्सर । धर्मलोपे अधर्मे वेव्हार ॥१॥
 यात्रा भरली जनिं देविं विन्मुख प्राणी । विषयाची भ्रांती आडरे ॥२॥
 एकीं मीपणाच्या मांडिल्या मोटा । अहंभावाच्या गोणिया सांडिल्या चोहाटा ॥
 एकीं गाढवावरीं भरली प्रतिष्ठा । तन्हि तृप्ती नव्हे दुर्भरा पोटा ॥३॥
 एक पंडितपण मिरविती श्रेष्ठ । एक ज्ञान विकुनि भरिती पोटा । हिंसेलागी वेद
 करिताती पाठ । चौऱ्यांशी जिवाभोवतसे आट ॥४॥
 अज्ञान भ्रांतीची भरली पोती । सुवस्तु सांडुनि कुवस्तु घेती । सुखाचेनि चाडे
 सुखाचि प्रीती । अमृत सांडुनि विष सेविती ॥५॥
 शांती क्षमा दया न धरवे चित्ती । विषयावरी थोर वाढविली भक्ति । जवळी देवो
 आणि दाही दिशा धावती । स्वधर्म सांडुनि परधर्मी रति ॥६॥
 ऐसें जन विगुंतलें ठार्यी । आत्महिताचि शुद्धिचि नाही । नाशिवंत देह मानिला
 जिंही । तया तृप्ति जाली मृगजळडोंहीं रया । श्रीगुरू निवृत्तीनें नवल केलें ।
 देखणींचि अदेखणें करुनिं दाविलें । मी माजी देवो यनें विश्व व्यापिलें । बाप
 रखुमादेविवरें विट्टले रया ॥७॥'

(स.सं.गा.ज्ञा. ५२८)

मानवी शारीर वासनादेहाला देहीक वासनांच्या योगाने षड्रिपुंचा विळखा पडतो आणि त्याच्या द्वन्द्वक्रीडेचे दुःखद झगड्यात रूपांतर होते. ज्ञानात्मकता प्राप्त झाल्याखेरीज या मायावी भ्रांत झगड्यातून सुटका नाही. आत्मस्वरूप हाच निर्द्वन्द्व होण्याचा मार्ग होय, असे ज्ञानेश्वरांनी प्रतिपादले आहे. संसारात सुखदुःखात्मक द्वन्द्वांच्या कचाट्यात माणूस अडकतो आणि फसतच जातो. त्याला निर्द्वन्द्व अवस्थेपर्यंत नेण्यास सद्गुरू हा एकमेव मार्गदर्शक होऊ शकतो. या द्वन्द्वात्मकतेचे विवरण करतांना संत ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

'संसारा येऊनी लागले फांसे । गुंतला आशा माया मोहें ॥१॥
 न खंडे न तुटे कर्माची बेडी । अनुभर्वेविण तोडी योगीया ॥२॥
 कर्माची सांखळी पडली असें पायीं । गुरुमुखें खुणें उगड पाहीं ॥३॥
 ज्ञानदेवो म्हणे तुझे कृपेवीण न तुटे फांसा । निवृत्तीनें कैसा उगविला ॥४॥'

श्री संत ज्ञानेश्वर महाराजांच्या मनातील निर्द्वन्द्व मानव अवतरण्यातील असंख्य अडचणींवर मात करतांना चिंता आणि क्रोध त्यांनाही आवरता आला नाही. याचा सरळ अर्थ हाच की,

१०० । संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा

मानवाला 'द्वन्द्व' अटळ आहे आणि 'निर्द्वन्द्व' होण्याकरिताही द्वन्द्वक्रीडाच करावी लागते. म्हणूनच वेदोपनिषदांस मानणाऱ्या संतांनीही मानवी जीवनाचा काढलेला निष्कर्षही संघर्ष, युद्ध, झगडा, लढा, जीवनार्थ कलह अर्थात 'द्वन्द्व' हाच होय. मात्र द्वन्द्व हे भौतिक, मायावी, मत्त्व विश्वातील अनिवार्य भाग असला तरी तो भ्रामकच आहे हे समजावून घेऊच द्वन्द्व ही क्रीडा म्हणूनच केले पाहिजे, असा संदेश श्रीमद्भगवद्गीतेच्या मार्गाने संतही देतात असे दिसते. संत मुक्ताबाईदेखील ताटीच्या अभंगात हेच सांगते-

'शब्दशस्त्रे झाले क्लेश । संती मानावा उपदेश । विश्वपट ब्रह्म दोरा । ताटी
 उघडा ज्ञानेश्वरा ॥'
 मुक्ताबाई संतांनाही उपदेश करतांना म्हणते,
 'मुक्तपणें सांग देवो होय देवांग । मीपणे उद्रेग नेधें रया ॥१॥
 वाउगे मीपण आथिलें प्रवीण । एक नारायण तत्त्व खरें ॥२॥
 मुक्ता मुक्ती दोन्ही करी कारे शिराणी । द्वैताची काहाणी नाही तुज ॥३॥
 मुक्ताई अद्वैत द्वैती द्वैतातीत । अवघाचि अनंत दिसे देहीं ॥४॥'

श्री संत ज्ञानेश्वरांपासून श्री संत तुकारामांपर्यंत सर्व संतांना संसारप्रपंचाचे चटके सहन करावे लागले. सर्व प्रकारचे भेदमूलक आणि शोषणमूलक जीवन जगणे वाट्याला आले. परंतु भोग भ्रामक असले तरी मर्त्यजीवाला मरेपर्यंत ते भोगावे लागतात. मग ते निरासक्त होऊन भोगावेत म्हणजे भोग भोगतांनाही द्वन्द्वखेळातील क्रीडानंद जो निखळ आनंदासम असतो तसा अनुभवता येतो आणि सच्चिदानंदापर्यंत जाता येते हे श्रीमद्भगवद्गीतेतून मांडलेले 'निरासक्त निर्द्वन्द्व' विषयक तत्त्वज्ञान संतांनी स्वतः अनुभवत इतरांना बोधित केले. द्वन्द्वक्रीडेचे स्वतः खेळाडू होऊन इतरांना प्रबोधित करतांना खेळाच्या सरपंचपदाची भूमिकाही केली.

(लेखातील अभंगांची सर्व अवतरणे प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी संपादित 'सकल संतगाथा' यातून घेतली आहेत.)

● ● ●

संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा । १०१

संत नरजन्माचे वाटाडे

मानवी देह हा नरदेह या नावाने प्राचीन काळापासून ओळखला जातो. शारीरपिंड आणि मनःपिंड या दोहोंच्या संयोगाने अनोखा आणि आश्चर्यकारक असा नरपिंड तयार झाला आहे; हे सर्वांना जाणवते. जीवमात्रांनीही बहुधा हे मान्य केले आहे; असे अनादिकालाच्या अनुभवावरून जाणवते. मानवालाच नरपिंडाचे विलक्षण कुतुहल आहे. पुराणांत उल्लेखिलेल्या आणि मानवाने सनातनपणे मान्य केलेल्या अशा, त्रिदेव, त्रिशक्ती, देव, दानव, ऋषी, यक्ष, गंधर्व, किंपुरुष, भूत, प्रेत पिशाच्यादि अस्तित्त्वे अशा मानवसदृश्य योनीपेक्षा नरपिंड वेगळा आहे; हे ही वेदोपनिषदे, महाकाव्ये आणि पुराणादि ग्रंथात आवर्जून उल्लेखिले आहे. नरपिंड या सर्व योनीपेक्षा वेगळा आणि जलचर, भूचर व खेचर अशा उद्भिज, स्वेदज, अंडज आणि जारज योनींमध्ये श्रेष्ठ आहे हेही सर्वांनाच जाणवत राहिले आहे. नरपिंड हा मर्त्य लोकांतील आगळे अस्तित्त्व सिद्ध करणारा पिंड आहे. त्याने मर्त्य असूनही अमर्त्यत्त्व सिद्ध करून दाखविले आहे. किंबहुना अस्तित्त्वाच्या मूलकारणाची प्रचिती स्वतःत घडवून सोऽहम पद सिद्ध केले आहे. हे अस्तित्त्वाच्या आरंभ बिंदूपासूनच्या अनेक उदाहरणांतून सिद्ध झाले आहे. असे विश्वात सर्वमान्य झाले आहे. अवतार मिमांसेने हे स्पष्टही केले आहे. म्हणूनच नरदेहाचे हे शक्तिमान अनोखेपण समजून घेऊन; लाभलेल्या नरदेहाचा यथायोग्य अर्थात पुरुषोत्तमपणाने विनियोग करण्याचा उपदेश; सर्वच ऋषी, मुनी, तत्त्वज्ञ, शास्त्रज्ञ, संत, कवी, लेखक, कलावंत आदि धुरिणांनी आणि त्रिदेवांचे व परमात्म्याचे मानवी अवतार म्हणून प्रसिद्ध झालेल्यांनी केला आहे.

भागवत संतांनी तर परोपरीने दुर्लभ नरदेहाचा सदुपयोग करून 'साधा आपालाले हित' असा उपदेश केला आहे. भागवतांनी वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रे, भागवत महापुराणांचा अनुसार आपल्या मनोसाधना व्यवहारात केला आहे. या सर्वच ग्रंथांनी नरदेहाच्या अलौकिक शक्तिमतेचा परिचय करून देतांना; अनुभवसिद्धपणे या संधीचे सोने करून घ्यावयाचा आग्रह धरला आहे. नरदेहाला हे अलौकिकत्व का प्राप्त झाले आहे याचा इतिहास मोठा गमतीशीर वाटतो. संतांनी त्याचीच आठवण करून देऊन; नरांनो,

‘नारायण बना!’ अशी महत्त्वपूर्ण सांगी सांगितली आहे.

नरपिंडाचे प्रमुख सनातन कर्तृत्व म्हणजे वेद होत. त्यामुळे मानवाला वेदप्रामाण्य मानणे अपरिहार्य होय हे संतांनी अधोरेखित करतांना, जगद्गुरू संत तुकारामांनी आपल्या अभंगवाणीत उद्घोषणा केली.

‘वेदाचा तो अर्थ आम्हांसीच ठावा । येरांनी वाहावा भार माथां ॥१॥

खादल्याची गोडी देखिल्याची नाही । भार धन वाही मजुरीचें ॥२॥

उत्पत्तिपाळणसंहाराचे निज । जेणे नेलें बीज त्याचे हातीं ॥३॥

तुका म्हणे आम्हां सापडलें मूळ । आपणचि फळ आलें हाता ॥४॥’

(स.सं.गा.तु. २९८०)

म्हणूनच ते नरपिंडाला बजावतात वेदशास्त्र आणि पुराण, मानवार्जित असल्याने ते प्रमाणच मानले पाहिजे. जो वेदप्रामाण्य मानित नाही तो माणूसच नव्हे. ते म्हणतात,

‘वेद शास्त्र नाहीं पुराण प्रमाण । तयाचें वदन नावल्लोका ॥१॥

तार्किकाचे अंग आपणा पारिखें । माजिऱ्यासारिखे वाईचाले ॥२॥

माता निंदी तया कोण तो आधार । भंगलें खापर याच नावें ॥३॥

तुका म्हणे आडारानें ज्याची चाली । तयाची ते बोली मिठेंविण ॥४॥

(स.सं.गा.तु. २९२६)

वेदप्रामाण्य म्हणजे स्वतःचा स्वतःवर विश्वास होय. माणसाचा माणसावर विश्वास होय.

भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास या ग्रंथमालिकेतील ९ व १० खंडात ‘धर्माचे मूलाधार : वेद’ या ग्रंथात इतिहासभूषण डॉ. श्रीपाद द. कुलकर्णी, ‘हिंदू धर्म म्हणजे काय?’ या प्रकरणात ‘वेद म्हणजे काय?’ हे स्पष्ट करतांना नोंदवितात. ‘वेद हा शब्द विद् म्हणजे जाणणे या धातूपासून आला आहे. वेद याचा अर्थ विद्या किंवा ज्ञान. परंतु ती परा विद्या म्हणजे सर्वोच्च ज्ञान आहे. एकदा तुम्हाला ती प्राप्त झाली म्हणजे तिच्याहून श्रेष्ठ असे मिळवायचे उरत नाही. दुसरी दुय्यम विद्या अपरा विद्या किंवा फक्त माहिती असते.’ ते पुढे नोंदवितात, ‘वेद हे ज्ञानाचा संचय समाविष्ट असलेल्या रचना आहेत. त्या अत्यंत पवित्र व अधिकृत आहेत. त्यांचा उगम मानवीच आहे, परंतु त्या ज्ञानाचा द्रष्ट्या ऋषींना साक्षात्कार झाला. हा साक्षात्कृत ज्ञान धर्मासंबंधी म्हणजे नीतिनियमांसंबंधी आहे. त्यांनी ते आपल्या पुढच्या पिढ्यांकडे सोपविले. आपल्या शुद्ध झालेल्या मनोमध्यें या ऋषींनी जेव्हा योगसाधना केली तेव्हा त्यांना या विकाररहित अशा शुद्ध ज्ञानाचे दर्शन झालें.

या ज्ञानसंचयाला जरी अपौरुषेय म्हणजे मानव प्राण्याकडून निर्माण न झालेले असे नाव आहे तरी ते सहस्रशीर्ष पुरुषापासून (हजारो मानवांच्या अनुभूती संचितातून परंपरेने) उत्पन्न झालेले आहे.

तो ज्ञानसंग्रह मंत्रांचा व ब्राह्मणांचा (ब्रह्मविषयक चर्चा करणाऱ्या ज्ञानसूत्रांतक ग्रंथांचा) बनलेला आहे. मंत्र म्हणजे ‘मननात् त्रायते इति’ – तुम्ही त्याच्यावर मनन करता

तेव्हा तो तुमचे रक्षण करतो. ब्राह्मणांनी (ब्रह्मविषयक चर्चा करणाऱ्या ऋषींनी) लिहून काढलेली ब्राह्मणे (ब्राह्मण नावाचे ग्रंथ) ही गद्य स्वरूपात आहेत. मंत्र हे सर्व वर्णांच्या ब्राह्मणवर्णांच्या (वर्णव्यवस्थेत ब्रह्मविषयक चर्चा करणारे, यज्ञयाग आदि करणारे ऋषी) व्यक्तींनी रचलेली आहेत.'

वरील उल्लेखाचा मतितार्थ स्पष्ट आहे की, अतिप्राचीन काळापासून ज्ञान अर्जन, संपादन, ग्रथन, प्रसारण ही प्रक्रिया नरपिंड अवस्थेतील जीव अर्थात माणसे करित होती. त्यावर शक्तीच्या पुनर्संघटन व प्रकटनासाठी तंत्र, मंत्र, चर्चा या संदर्भातील प्रक्रिया माणसे करित होती. माणसांचे अर्थात नरदेहांचे हे कार्य अन्य सर्व जीवमात्रांमध्ये अगदी भिन्न आणि अपवादस्वरूप आहे. या दृष्टीने नरदेहाची अलौकिकता स्पष्ट होते. वेदोव्यासांनी, उपनिषदकारांनी किंवा ब्राह्मण ग्रंथकारांनी विदित झालेले अलौकिक ज्ञान प्रदर्शित करणाऱ्या सर्व रचना ग्रथित करून ठेवल्या; ही गोष्टही सर्व जीवमात्रांच्या तुलनेक अलौकिकच आहे. हे श्रुतिवाङ्मय केवळ ज्ञानात्मक अर्थात प्रकाशरूप असून; इतिहासपुराणे लिहिण्याचे हेतू हाच की, नरदेहा अवतीर्ण झालेल्यांनी त्यातून ज्ञानग्रहण करावे, अनुकरण करावे, संशोधन घडावे व त्या ज्ञानात अभ्यास आणि अनुभूतीपूर्वक भर पडत जावी. अलिकडील काळात मार्गदर्शक स्वरूपात 'विचारसागर' आणि 'वृत्तीप्रभाकर' सारखे ग्रंथ त्यासाठीच लिहिले गेले. नरदेहाच्या युक्त उपयोजनाचा अत्युच्च विचार त्यामागे आहे.

नरजन्माचे सार्थक व्हावी म्हणून ब्रह्मसूत्र मांडली गेली. वेदोव्यासांनी अर्थात बादरायण व्यासांनी मांडलेली ही ब्रह्मसूत्रे नरदेहाला कर्तव्यतत्पर करून पराविद्येपर्यंत पोचवितात. 'शांकरभाष्यानुसार आचार्यभक्त विष्णू वामन बापट शास्त्रीकृत सुबोध ब्रह्मसूत्र (वैयासिक न्यायमालेसह) संपादक पं. द. वा. जोग, उपनिषत्तीर्थ यांनी ग्रंथाच्या उपसंहारात दुसऱ्या भागात व्यासांचे हे कर्तृत्व नरदेहाच्या दौष्टीने केवढे उपकारक आहे ते मांडले आहे. ते लिहितात, "वेदप्रामाण्य ज्यांना मान्य आहे त्यांना 'आस्तिक' व ज्यांना ते मान्य नाही त्यांना 'नास्तिक' असे म्हणतात. 'नास्तिको वेदनिंदका' असे मनुवचन आहे. ईश्वराचे अस्तित्व मानणे किंवा न मानणे यांवर आस्तिक आणि नास्तिक हे शब्द अवलंबून नाहीत.

शैवपुराणांतील एकादशरुद्रसंहितात असे प्रमाणवचन आहे-

“स च नारायणस्यांशो भगवान्बादरायणः ।

दृष्ट्वा मंदमतीन्मर्त्यान् कृपया परयान्वितः ॥

वेदान्तर्थस्तु सर्वेषां नानाभाति न चैकधा ।

अतस्तेन कथं ब्रह्म ज्ञानात्यल्पमतिः पुमान् ॥

इति संचित्य ममिमान् पुनः कारुणि कोत्तमः ।

सूत्रयामास वेदान्तवाक्यार्थं शंकराज्ञया ॥”

अर्थ- “नारायणाचा अंश भगवान् बादरायण व्यास मनुष्ये मंदबुद्धीचे आहेत असे पाहून परमकृपेने युक्त झाला. मनुष्यांची बुद्धि मंद असल्यामुळे वेदान्ताचा - उपनिषदांचा अर्थ अनेक प्रकारचा स्फुरतो. अनेक विद्वान् उपनिषदे आपआपल्या मताप्रमाणे लावतात. तेव्हां

अशा स्थितीत सामान्य लोक परब्रह्माला कसे जाणणार? असा मनात विचार करून त्या अति बुद्धिमान व अति दयाळु अशा व्यासांनी शंकरांच्या आज्ञेने वेदान्तवाक्यांचा अर्थ सूत्ररूपाने ग्रथित केला.” अर्थात बादरायणांची ब्रह्ममीमांसा वेदान्तवाक्यांचा अर्थ संक्षेपतः प्रकट करणारी आहे.”

या उल्लेखाचा भावार्थ असा की, बादरायण व्यासांनी ब्रह्मसूत्रे मनुष्यमात्राला अर्थात नरपिंडाला वेदान्तापर्यंत नेऊन नरजन्माचे सार्थक करण्याचा मार्ग खुला केला. जगद्गुरू शंकराचार्यांपासून अनेक भाष्यकारांनी त्यावर भाष्य केले. एकूणच नरजन्माचे अलौकिकत्व लक्षात घेऊन नरपिंडाला सावध करित वेदान्तापर्यंत घेऊन जाण्याची किळी म्हणजे ब्रह्मसूत्रे होत. श्री संत ज्ञानेश्वरांनी 'अमृतानुभव' मांडून सामान्य मराठी भागवत भक्तांसाठी आणि सश्रद्ध माणसांसाठी हाच मार्ग प्रशस्त केला. संत ज्ञानेश्वरांचे भावार्थदीपिका, अमृतानुभव आणि चांगदेव पासडी हे प्राकृतातील अद्वैतशास्त्राचे प्रस्थानत्रय होत.

श्रीमद्भागवत महापुराणात देव, दानव, मानव आणि तत्सम देहनिर्मितीच्या रंजक आणि सूचक कथा येतात. श्रीमद्भागवताच्या षष्ठ स्कन्धातील षष्ठ अध्यायात दक्षप्रजापतींच्या साठ कन्यांच्या वंशाचे विवरण आहे. श्री शुक भगवानांनी ही माहिती परीक्षिताला सांगितली. ब्रह्मदेवांनी समजूत घालून दक्षप्रजापतींना कन्या उत्पन्न करण्यास सांगितले. दक्षांनी असिकनीपासून साठ कन्या उत्पन्न केल्या. दक्षांनी त्यापैकी दहा कन्यांचा धर्माशी, तेरा कन्यांचा कश्यपाशी, सत्ताविसांचा चंद्राशी, दोघींचा भूताशी, दोघींचा अंगिराशी, दोघींचा कृशाश्वशी आणि उरलेल्या चौघींचा ताक्ष्य नावाच्या कश्यपाशी विवाह करून दिला. त्यांच्यापासून निर्माण झालेले वंश ही सृष्टीची अनेक रूपे आहेत, असे दिसते. यां सर्वांतील कश्यप आणि ताक्ष्य कश्यप यांच्या वंशाचा विचार केला तर प्रचलित मानवी देहधारींचा किंवा देव, दानव आणि मानव यांचा विस्तार कश्यपांपासून झाला असे दिसते. ताक्ष्य कश्यपांच्या वंशात पक्षी आणि नाग निर्माण झाले. त्यांचा संबंध नरदेहांशी घनिष्ट प्रकारे, पुराणकालापासून जोडलेला दिसतो. नरदेहधारी देव, दानव आणि मानव हे सर्व कश्यपांचे वंशज होत असे दिसते. श्री शुकमुनींच्या माहितीप्रमाणे कश्यपपत्नींना लोकमाता म्हटले आहे. त्यांच्यापासून सर्व सृष्टी निर्माण झाल्याचे मानले आहे. कश्यपांच्या अदिती, दिती, दनू, काष्ठा, अरिष्ठा, सुरसा, इला, मुनी, क्रोधवशा, ताम्रा, सुरभी, सरमा आणि तिमि. या पत्न्यांपासून जलचर, भूचर, खेचर प्रकारातील पुराणांत महत्त्वाचे ठरलेले प्राणी तयार झाले आहेत. एकूण काय तर दक्षप्रजापतींची ही सर्व सृष्टी होय. ही सृष्टी निर्माण करण्यासाठी दक्षांना ऋषींचे सहाय्य घ्यावे लागले.

गोत्र सांगता येत नसेल तर कश्यप गोत्र सर्वांचेच असते ही परंपरा त्यातूनच निर्माण झाली आहे.

भागवताच्या तृतीय स्कन्दात विसाव्या अध्यायात ब्रह्मदेवांनी रचलेल्या अनेक प्रकारच्या सृष्टींचे वर्णन येते. या रचनाकथेतील सर्वात गमतीशीर भाग म्हणजे देव, राक्षस, गंधर्व, भूत, नाग आदि सर्व सृष्टी निर्माण करून पश्चात्तापदग्ध झालेल्या ब्रह्मदेवांनी मनुऋषी आणि

ऋषीलोक निर्माण केला आणि त्यांच्यावर संभोगातून पुनरावृत्त होणारी सृष्टी व सृष्टीव्यवस्था यांचे कार्य सोपविले. म्हणजे सर्व प्रकारच्या देहांतील अतिरेक आणि त्याज्यता लक्षात आल्यावर आदर्शभूत असा नरदेह ब्रह्मदेवांनी निर्माण केला. त्यात दक्षांची निर्मिती महत्त्वाची होय. दितीच्या गर्भधारणा प्रसंगाची कथाही सूचक आहे. दितीपासून अशुभवेळेमुळे दैत्य प्रकारचे राक्षस निर्माण झाले तर कश्यपांचीच पत्नी अदितीपासून देव निर्माण झाले.

ब्रह्मदेव आणि कश्यप यांच्या वंशविस्तार कार्याचा विचार केला तर मानवेतर सर्व योनी एकांगी, अतिरेकी, बेताल स्वरूपात वर्तन करणाऱ्या हिंस्र, शक्तिमान असूनही चांगल्या वा वाईट शक्तीविषयीच्या अहंकारी होत्या. त्यामुळे श्री विष्णूभगवंत व श्री शिव समाधानी आनंदी झाले नाही म्हणूनच ब्रह्मदेवाने अखेर मनुवंशासह ऋषीलोक निर्माण केला. याचे अधिक स्पष्टीकरण करायचे तर मानसदृश्य देवदेवता आणि राक्षसगण यांच्यात मानवाप्रमाणे मनःशक्ती असूनही वृत्ती शुभ आणि अशुभ प्रकारच्या होत्या. शिवशासनाला किंवा विष्णूतत्त्वाला या दोन्ही प्रकारांचा अतिरेक सृष्टीक्रीडेचा विनाश करणाराच वाटला. 'एकोहम्बहुस्याम प्रजायेय ।' असे होऊनही प्रत्यक्ष परमात्म तत्त्वाला जाणण्याची मनोवृत्ती या दोनही प्रकारात दिसली नाही. दोन्ही प्रकारचे पिंड अर्थात देव आणि दैत्य अहंकारी आणि परमात्मतत्त्व स्वरूप होण्यापेक्षा परमात्मतत्त्वाला जिंकण्याची ईर्ष्या बाळगणारे अज्ञानी झाले. आदर्श देह अर्थात पुरुषोत्तमस्वरूप असा शारीर आणि मनःपिंड असलेला देह निर्माण करण्यात मनुऋषींसह ऋषीलोक यांच्या कार्यातून नरदेह निर्माण झाला. ब्रह्मदेवांची ही अखेरची निर्मिती फलद्रुप झाली. या नरदेहांना ब्रह्मदेवाने आपल्या समाधी, योग, ऐश्वर्य, तप, विद्या आणि वैराग्यमय शरीराचा अंश दिला. जणू स्वतः ब्रह्मदेवानेच नरदेह धारण करून या देहापुढे स्वस्वरूप होण्याचे उद्दिष्ट ठेवले. मुळात निर्मिती मर्त्यस्वरूपात असली तरी उर्ध्वगामी होती; म्हणूनच नरदेहाचे मूल्य हे सर्वाधिक आहे.

पुराणांतरीचा इतिहास पाहिला तर देव आणि आसूर यांचाच संग्राम वर्णिलेला आहे. देव आणि मानव किंवा राक्षस आणि मानव असा संग्राम नाही. अवतार मीमांसेप्रमाणे त्रिदेवातील भगवान विष्णू व लक्ष्मी, भगवान शिव व पार्वती, ब्रह्म आणि माया अथवा सरस्वती, गणवती व सरस्वती यांनी मानवी अवतार धारण करून राक्षसांना, दैत्यांना ताळ्यावर आणले. तसेच देवांचाही अहंकार नाहिसा केला. मानवाने देवांबरोबरच दैत्यादि पशु, पक्षी, वृक्ष, वेदी आदि सर्वांचाच सन्मान केला ही गोष्ट लक्षात घेतली तर विश्वात्मक परमेश्वराचा समतोल राखण्याइतकी समन्वय आणि सहिष्णू वृत्ती नरदेहाजवळ आहे.

नरदेहाजवळ दैवी आणि दानवी दोन्ही प्रकारच्या संपत्ती अर्थात गुण आहेत. असे असूनही परमात्म तत्त्वाचाही गुण आहे. सत्व, रज आणि तम असा त्रिगुणात्मक चैतन्यपुतळा म्हणजे नरदेह म्हणूनच नरदेहालाच सोऽहम् साक्षात्कार होऊ शकतो.

एवढा खटाटोप परमेश्वराला अर्थात परमात्म्याला का करावासा वाटला याचे स्पष्ट कारण हे आहे की, आपण कोण आहोत? आपले स्वरूप नेमके आहे तरी कसे? हे आपले आपल्याला कसे अनुभवता येईल? अशी जिज्ञासा कैवल्याच्या, महाशून्याच्या

किंवा त्या परमात्म्याच्या ठिकाणी निर्माण झाली. त्या महाविष्णूमध्ये स्वतःच स्वतःला जाणून घेण्याची भावना निर्माण झाली. याचेही कारण तोच त्याच्या अस्तित्त्व मूल्याचा स्वभाव आहे. म्हणूनच अनंतअवकाशाचा, त्यांतील अनंत ब्रह्मांडांचा पसारा तो करता झाला. अनंतकाळ त्यांचा शोध सुरूच राहिला. कालगणनेने तो जाणता येणार नाही. दिशांच्या योगाने ते जाणता येणार नाही म्हणून त्या विधात्याने असंख्य प्रयोगांती नरदेह निर्माण केला. नरदेहाला स्वाभाविक कर्म बहाल केले. हे स्वाभाविक कर्म सत्चित्तआनंदस्वरूप होणे, 'सोऽहम्'चा अनुभव घेणे हेच होय. त्या विधात्याने नरदेहाच्या ठिकाणी स्वतः प्रकट होऊन त्या चित्तशक्तीची पार्षद अशी मनःशक्ती प्रकटविली. या 'मन' नावाच्या आत्मसाधनाचे स्वरूप अनंत आहे. त्यात सर्व गुण लोपले आहेत. माणसाच्या मनात देव, दानव, चराचर सृष्टी लपून आहे. तसेच परमात्मतत्त्वाचे भाव लपले आहेत. सत्याचा साक्षात्कार घडण्याची आणि घडविण्याची शक्ती केवळ मनाच्या ठिकाणी आहे. स्वस्वरूपाचा अनुभव देही घेण्याची शक्ती या मनाच्या ठिकाणी आहे. म्हणून नरदेहातील शारीरपिंड आणि मनःपिंड हे दोन्ही अलौकिक होत. नरदेहाला परमात्म्याची प्रतिकृती म्हणतात ते याच साठी. नारायणाने विभूतीयोग आणि विराटपुरुषदर्शन नराला घडवून नरदेहाच्या सामर्थ्यमत्तेचे प्रमाण दिले आहे. त्रिगुणात्मक असूनही एकात्मक स्वरूपात अनुभव घेण्याची क्षमता असलेल्या ठिकाणी दैवसंपत्ती आणि दानवी गुण तर आहेतच, पण त्यावर मात करण्याची क्षमता त्याच्यातील केवळ गुणामुळे अर्थात मानव्यामुळे आली आहे याचे विवरण श्रीमद्भगवद्गीतेच्या सोळाव्या अध्यायात म्हणजे 'दैवासुरसम्पाद्विभागयोग' यामध्ये केले आहे.

श्री भगवंत अर्थात नारायण अर्जुनाला अर्थात नराला म्हणतात,

'अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्सं मार्दवं ऱ्हीरचापलम् ॥२॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥३॥' (अ. १५ गीता)

अभय, सत्त्वसंशुद्धि, ज्ञानयोगस्थिती, दान, दमन, यज्ञ, स्वाध्याय, तप, आर्जव, अहिंसा, सत्य, अक्रोध, दया, त्याग, शान्ति, अपैशुना, अलोलुपता, मार्दव, ऱ्ही अर्थात शास्त्र व लोक यांविरुद्ध आचरणाची लज्जा, अचापलय, तेद, क्षमा, धृति, शौच, अद्रोह, नातिमानता, ही नराच्या ठिकाणी असणारी श्रेष्ठ अश दैवी संपत्ती होय. त्यामुळेच तो मानव देवस्वरूप प्रकटतो. अभिजात प्रकटतो.

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥४॥ (अ. १६ गीता)

दम्भ, दर्प, अभिमान, क्रोध, पारुष्य आणि अज्ञान ही आसूरी संपत्ती होय. हे आसूरी प्रवृत्तीचे लोक आसूरी स्वभावाने वर्तन करतांना -

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
 न शौचं नापि चाचारी न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥
 असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
 अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥८॥
 एतां दुष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धया ।
 प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिता ॥९॥
 काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
 मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥१०॥ (अ. १६ गीता)

प्रवृत्ती किंवा निवृत्ती न जाणणारे, सत्यासत्याची जाड नसलेले, नीच आचरण करणारे, केवळ कामवासनेवर विश्वास ठेवणारे, मंदबुद्धी, अपकारी, क्रूरकर्मा, जगत्शाशक, दंभ, मान, मद यांनी युक्त, खोट्या सिद्धांतावर आधारित कर्म करणारे असे तामस व दुर्गुणी असतात. स्वार्थ आणि मोहाने बेभान झालेले असतात. धन व यज्ञाने मी सर्व मिळवीन असा अहंकार त्यांच्याजवळ असतो.

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥ (अ. १६ गीता)

अहंकार, बळ, घमंड, कामना आणि क्रोधाच्या आहारी जाऊन इतरांविषयी केवळ द्वेषभाव बाळगतात. या सर्व लोकांना अर्थातच सत्गती प्राप्त होत नाही.

नराने अर्थात माणसाने काम, क्रोध आणि लोभ ही नरकाची तिन्ही त्याज्य मानून, शास्त्र प्रमाण मानले पाहिजे म्हणजे सत्य प्रमाण मानून वर्तन केले पाहिजे. सत्य कर्तव्य अकर्तव्याचा विवेक करविणारे शास्त्रनियते अर्थात सत्यवर्तन करावे.

‘तस्ताच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥’ (अ. १६ गीता)

एवढेच नव्हे तर शास्त्र अवगत होत नसेल तर श्रद्धायुक्त मनाने सत् कर्म करावे. श्रद्धा माणसाचा स्वभाव ठरविते. श्रद्धायुक्त सात्विक कर्म हे शास्त्रयुक्त असते. सत्य हेच शास्त्र तेच सात्विक म्हणूनच श्रद्धा म्हणजेच ज्ञान होय. श्रद्धा म्हणजेच सत् असल्याने, श्रद्धेशिवाय सर्व प्रकारचे कर्म व्यर्थ होय.

‘अश्रद्धा हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इहं ॥२८॥’ (अ. १७ गीता)

अश्रद्धेने घडते ते असत असल्याने ते इह व परलोकातही फलदायी ठरत नाही. श्रीकृष्णांनी अर्थात नारायणांनी नराकडून ज्ञानमय अवस्थेची अपेक्षा केली आहे. नर ज्ञानी असेल तरच त्याच्या निर्मितीचे कारण स्वरूपाचे अर्थात परमात्मअस्तित्वाची जाणीव होय. ते माणसाला आणि परमात्म्याला देखील उमगू शकेल. म्हणूनच नारायण नराला श्रद्धावान हाच ज्ञानी असतो. सत्श्रद्धा किंवा सात्विक श्रद्धा म्हणजेच ज्ञान असे स्पष्ट करतो.

‘श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानंलब्द्धा परां शान्तिमचि रेणाधिगच्छति ॥३९॥’ (अ. ४ गीता)

जितेंद्रिय, साधनतत्पर आणि श्रद्धाळू माणूस ज्ञान मिळवितो आणि ज्ञान झाल्यावर तो तात्काळ भगवत्प्राप्तिरूप परमशान्तीला प्राप्त होतो. परमशांती म्हणजे केवलज्ञानमयता हे निजरूप किंवा स्वस्वरूप होय. ते सत् चित् आनंद स्वरूप आहे. ‘ज्ञान हेच कैवल्य रूप होय’, ‘न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम् इह विद्यते’ तेच सर्वात पवित्र आहे. याचा अनुभव श्रद्धावंताला येतो.

दैवी आणि आसूरी संपत्तीच्या पलिकडे केवळ सत्य अशा गोष्टींसाठी माणसाचे कर्म असावे आणि श्रद्धा हा त्यांचा स्थायीभाव असावा.

वेदान्तप्रतिपादित, ब्रह्मसूत्रनिरूपित, श्रीमद्भागवतनिवेदित आणि श्रीमद्भद्रवद्गीता मार्गदर्शित ऋषीमार्ग भागवतसंतांनी अनुसरला आणि नरजन्माचे सार्थक करण्याचा आणि करविण्याचा जणू चंग बांधला. म्हणून जगद्गुरू तुकोबाराय म्हणतात-

‘आम्ही वैकुण्ठवासी । आलों याचि कारणासी । बोलिले जे ऋषी । साच भावे वर्ताया ॥१॥

झाडूं संतांचे मारग । आडराने भरलें जग । उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला तो सेंवू ॥२॥

अर्थ लोपलीं पुराणें । नाश केला शब्दज्ञानें । विषयलोभी मन । साधन हें बुडविलें ॥३॥

पिटूं भक्तीचा डांगोरा । कळिकासी दरारा । तुका म्हणे करा । जयजयकार आनंद ॥४॥ (स.सं.गा.तु. २३६)

मिळालेल्या दुर्लभ नरदेहाचा विनियोग, ज्या हेतूने नरदेह निर्माण झाला त्यापासून चळलेला असल्याचे लक्षात आल्याने नरजन्माचे सार्थक करायचे असेल, नारायणाची सांगी सांगून नरलोक जागृत, सावध आणि उन्मार्गी केला पाहिजे. यासाठी भूलोकीचे परमेश्वर असलेले संत बोध करित राहिले, ‘नाचुकीर्तनाचे रंगी ज्ञानदीप लावू जगी’ ह्या ध्येयाचा ध्यास घेऊन संतबोध होत गेला.

माऊली ज्ञानेश्वर ‘घोंडगी’ रूपकातून नरदेहाची महती सांगतांना म्हणतात,

‘चौऱ्यांशी लक्ष हिंडता हाट । पुंजे दाट सांपडलें ॥१॥

हित ये खेपेसी बरवें जालें । सुरंग घोंगडे हाताशी आलें ॥४॥

येणें पाडें न माये काटें । घोंगडे मोठे सांपडले ॥२॥

मनोरथ पुरलें आतां । बापरखुमादेविवरा विट्टुलाशीं ध्याता ॥४॥’ (स.सं.गा.ज्ञा. ११०)

नरदेहरूपी सुंदर घोंगडे आता लाभले असून सोऽहम अनुभूतीचे मनोर पुरविता येईल असा बोध श्री माऊली करतात. संत ज्ञानेश्वरांनी परमात्म्याने मांडलेल्या खटाटोपाचे वर्णन करून नरजन्माच्या साहाय्याने परमात्म्याने स्वस्वरूप ओळखावे, असे आवाहन स्पष्ट शब्दात केले आहे. ते म्हणतात-

‘सर्व जीव तू जालासी आपण तरी निरय आपदा भोगिता हे कवण । परमात्मया तुमचें अविनाशरूप स्वरूप तरी येवढें का साधन । तू अंतरी परब्रह्म सांवळें म्हणोनी जगत्रय व्यापिलें या ध्याने । म्हणोनी तुमचा पुत्र जालों स्वामिया जगाअधीन कां केलें माझें जिणें रया ॥१॥

तू बाप म्हणतां मी लाजिलों लाजोनी माघारा ठेलों । एकीकडे काळ एकीकडे संसार मध्येची वाटे ठेलों । एसिया संनिधी तुज जवळा येवों पाहें तव तुझीया देवपणा भ्यालों ॥२॥

नांदबिंदापासव शरीर जन्मलें असाध्य करूनी वरी साक्ष देऊनी मदमांसामाजी वाढविलें । कर्मदेह वेचुनी सत्य सुकृता लागी उपजविलें । तरी दैन्य दारिद्र्य कां भोगविलें । तुझीया बापपणा बोलु लागला तरी मज पुत्रसें वाया म्हणितलें रया ॥३॥

आयुष्याची गणना करुनिया प्रमाण वरी मनुष्यदेह ऐसें नाम ठेविलें । तें आयुष्य कां स्वामी तुम्ही दोठांयी वाटिलें । अर्ध रात्रीचे अर्ध दिवसाचे निरय सत्त्व वेचिलें । पैल समर्थाचे बालक रकें गांजिलें । त्याचें थोरपण तें काय जाले रया ॥४॥ बांधोनी जन्म आम्हांकडे भोगविसी आपणया मायबापा म्हणविसी । विश्व प्रसवला या जगासी तरी आधारू आहे ऐसे अनुवादासी । जगत्रजीव तत्र शिव हे तो नये माझीया मनासी । पैल कीटकिये भृंगिये जैसी जाले तैसें कां न कसिसी आम्हासिरे ॥५॥

अल्प दोषासाठीं आम्हांते दंडिसी येवढें कैचे मंत्रसाधन जे भक्ति करुनि निरसूं तयासी । तुज देखतां काळ शरीर फाडफाडुं भक्षिताहे कवण कां सांडिली ऐसी । जठर सीणसीण फुटतील देवा वायां कष्टविसिल आम्हांसिरे ॥६॥ दर्पणां पाहतां येकचि दिसे तेथें अनुसारिखें कांही न दिसे । रविबिंब उगवलिया किरणीं प्रकाश आस्तु जालियावरी कांहीं न दिसे । तैसे गुरुशिष्य संवादु सोहें बोध ऐक्य जालें अभ्यासें । याहूनि जाणसी तें करि वेळोवेळां आतां सांगो मी तें कैसे रया ॥७॥

यमें जाचितां कांही नुरे यालागीं मुनि सेविती वनवास । खवणीक फणीक लुंचनीक वसैत भटभराडे धाकें करिती आरामसंन्यास । योग साधावया वनवास सेविती करिती पवनअभ्यास । इंद्रियें दंडून परतोनि गृहस्थान न पवतीच खडु पान रसु रया ॥८॥

जळींचा तरंगु जळी निमाला तो अनुठायो वेगळा नाही गेला । तैसा तुजमाजी दातारा मध्ये कां हा प्रपंचवाढविला । तू देव आम्ही प्राकृत मनुष्यें हा आगमु कां गमला । मज पाहतां हें अवेधचि जैसें असेल तैसें सांग पां उगळा ॥९॥

लवण पाणीयांसी कीं पाणी लवणासीं ऐक्य जालियाविण निवडेना गुणास । लोहो लागलें परिसीं ते उठिलें कनकेंसी बापरखुमादेविवरा विट्टला परियेसी ।

आजिपासून ये तरी तुझीच आण पुढतीं न घाली न निघे गर्भवासी रया ॥१०॥’

(स.सं.गा.ज्ञा. ३६६)

प्रस्तुत अभंगात संत ज्ञानेश्वरांनी मोठ्या नाट्यमयरीत्या परमात्मतत्त्वाला प्रश्न विचारून नरदेहाची भोगपूर्ण अवस्था आणि सोहं जाणण्याची क्षमता अधोरेखित केली आहे. अभ्यास नरदेहाच्या ठिकाणी घडतो. अविनाश परमात्मस्वरूप त्यालाच उमगते. हे सर्व त्या परमात्मतत्त्वाला ठावूक होतेच तरी नरदेह जन्माचा व्याप करून त्याच्या माध्यमातून स्वस्वरूप सिद्ध केले गेले हे असे करण्याची आवश्यकता अधोरेखित करतांना ज्ञानेश्वरांनी स्वस्वरूप ज्ञान झाल्यावर पुन्हा गर्भवास असण्याचे कारण नाही एवढी नरदेहाची महती आहे की नरच नारायण अर्थात अविनाशी असल्याचे सिद्ध होते. परमेश्वराने हे जग स्वतःला जाणून घेण्यासाठी स्वतःचे अस्तित्त्व या पसान्यात विघटित करून; नरदेहाच्या माध्यमातून नराच्या योगादी साधनांच्या सकळ उपयोजनाद्वारे स्वतःचे अस्तित्त्व नरदेहाच्या माध्यमातून जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सत्चिदानंद परमात्मतत्त्व सर्व देहरूपात असते ते केवळ नरदेहालाच अवगत होते. नरदेहाची ही महती ओळखून नरदेही असतांना नामभक्तीचा मार्ग स्वीकारून स्वस्वरूप व्हावे असे ज्ञान देवांना झाले आहे. म्हणून ते सर्वांना कीर्तनातून प्रबोध करतात,

‘सर्वव्यापक सर्वदेही आहे । परि प्राणियासि सोय नकळे त्याची ॥१॥

परमार्थ तो कडु विषय तो गोडु । तया अवघडु संसार ॥२॥

नामाचें साधन जिव्हे लावी बाण । तया अनुदिनीं जवळी वसे ॥३॥

धारणा धीट जरि होय विनट । तया प्रेमैं वैकुंठ जवळी असे ॥४॥

सुलभ आणि सोपारें केलेंसे दातारें । आम्ही एकसरें उच्चारिलें ॥५॥

ज्ञानियांसि ज्ञान ज्ञानदेवि ध्यान । कलिमल छेदन नाम एक ॥६॥’ (स.सं.गा.ज्ञा. ३८९)

नरदेह दुर्लभ म्हणूनच त्याला लाभलेला संसारही दुर्लभ तो उगा दवडू नये हे सांगतांना संत ज्ञानेश्वर म्हणतात,

‘दुर्लभुरे दुर्लभुरे दुर्लभु संसारू तुम्हीं कां नेणो । आहारनिद्रेसाठीं दवडितां माणुसपणा ॥१॥

आड ना विहिरी बावि ना पोखरणी । सरिता ना सागर कल्पतरु रानोरानी ॥२॥

बा याची खूण ज्ञानदेवो जाणे । तयाचें करणें तें अधिकचि होणे ॥३॥’ (स.सं.गा.ज्ञा. ४८९)

सर्वकाळ सर्वठिकाणी योग्य पाणी किंवा कल्पतरु लाभत नाही तशी नरदेह लाभणे ही दुर्लभ संधी आहे. जे जास्तीत जास्त करता येईल ते करा. नरदेह दुर्लभ आहे एवढीच खूण ज्ञानदेव सांगत आहेत. संत ज्ञानेश्वर पुढे अधिक स्पष्ट करतात,

‘चौऱ्यासि लक्ष योनी क्रमुनि सायासी । नरदेहा ऐसें भांडवल पावलासी । जतन करीरे गव्हारा । भजे न भजे या संसारा । बीज सांडुनि असारा वायां झोंबतोसी

॥१॥' (स.सं.गा.ज्ञा. ५०२)

श्री ज्ञानेश्वर पुढे प्रबोध करतात, ते स्वस्वरूप याचिदेही याचिडोळा अनुभवता येते म्हणूनच देह नाशिवंत आहे असे मानून मृगजळात अर्थात भ्रांत विषयसुखात गुंतू नका. मिळालेल्या नरदेहाला ते कैवल्य पाहाता येते आणि आपणच विश्वव्यापक आहोत असा अनुभव घेता येतो,

‘ऐसें जन विगुंतले ठायीं आत्महिताचि शुद्धिचि नाहीं । नाशिवंत देह मानिला जिंही । तथा तृप्ति जाली मृगजळी रया । श्रीगुरू निवृत्तीनें नवल केलें । देखणेंचि अदेखणें करूनिं दाविलें । मी माजी देवो यनें विश्व व्यापिलें । बापरखुमादेविवरें विट्टले रया ॥७॥’ (स.सं.गा.ज्ञा. ५२८)

नरदेहाच्या योगाने विश्वात्मक परमेश्वरत्व कसे अनुभवास येते हे सांगतांना संत ज्ञानेश्वर म्हणतात,

‘विश्वाचे आर्त माझें मनीं प्रकाशलें । अवघेंचि जालें देहब्रह्म ॥१॥
आवडीचे वालभ माझेनी कोंदाटलें । नवल देखिलें नभाकारगें माये ॥२॥
बापरखुमादेविवरू सहज निटु जाला । हृदयीं नरावला ब्रह्माकारें ॥३॥’

नरजन्म घडविण्याचा परात्पराचा उद्देश नरदेहाच्या ठिकाणी असा सफल होतो आणि सोऽहम् स्थिती अनुभवास येते, असे स्पष्ट करून नरदेहाची अलौकिकता अधोरेखित करतात.

लाभलेला नरदेह निजरूप दाखविण्यास समर्थ आहे असे म्हणताना संत मुक्ताबाई म्हणतात,

‘शांति क्षमा वसे देहीं देव पैसे । चित्त समरसे मुक्त मेळु ॥१॥
निर्गुणें उपरमु देव पुरुषोत्तमु । प्रकृति संगमु चेतनेचा ॥२॥
सज्ञानी दिवटा अज्ञानी तो पैठा । निवृत्तिच्या तटा नेतू भक्ता ॥३॥
मुक्ताई दिवस अवघा हृषीकेश । केशवेविण वास शून्य पैसे ॥४॥’ (स.सं.गा.मु. ४०)

हे विश्वच केशवमय असल्याची जाणीव, प्रकृतिपुरुष संगमाची अनुभूती या नरदेहालाच येते आणि शांतीक्षमा प्रकट होऊन अर्थात ज्ञान प्रकट होऊन निर्गुण निराकार मुक्तमेळ्याचा अनुभव घेता येतो. म्हणूनच नरदेह अलौकिक आहे.

संत नामदेव कीर्तनात प्रबोध करतांना म्हणतात,

‘दुर्लभ नरदेह झाला तुम्हां आम्हां । येणें साधू प्रेमा राघोबाचा ॥१॥
अवघे हातोहातीं तसें भवसिंधु । आवडी गोविंदु गाऊं गीतीं ॥२॥
हिताचिया गोष्टी सांगूं एकमेकां । शोक मोह दुःखा निरसून तेणें ॥३॥
एकमेकां करूं सदा सावधान । नामीं अनुसंधान तुटों नेदूं ॥४॥
घेऊं सर्वभावें रामनाम दीक्षा । विश्वासें सकळिकां हेंचि सांगों ॥५॥
नामा म्हणे शरण रिघो पंढरीनाथा । नुपेक्षी सर्वथा दीनबंधु ॥६॥’ (स.सं.गा.ना. १९६९)

नरदेह दुर्लभ आहे, तो प्राप्त झाला आहे तर स्वस्वरूपाचा अनुभव घेऊ. भवसिंधु हा भ्रामक आणि दुःखकारक आहे. तो तरून जाण्याचे सामर्थ्य नरदेहात आहे. नरदेहाचे ज्ञानमय वर्तन अर्थात भक्तियुक्त निष्काम कर्म साधून आपण परब्रह्मस्वरूप होऊ. तेवढेच मागणे संत नामदेव देवाजवळ मागतात.

संत जनाबाई तर सर्वांना सावध होऊन नरजन्माचे सार्थक करण्याचा उपदेश सोदाहरण करते. त्या म्हणतात,

‘शरीर हें जायाचें नश्वर आणिकांचें । म्हणाल जरी त्याचें काय काज ॥१॥
आंबरसें चोखिला बिजसालें सांडिला । पुढें तेणें उभविता दुजा एकू ॥२॥
समूळ साल माया सांडूनियां जिजे । परि अहं बीज जतन करा ॥३॥
तें बीज भाजोनि करा ओंवाळणी । संतांचे चरणीं समूळ देह ॥४॥
पुढें त्या बीजांची न करावी दुराशा । न धरावी आशा पुढिलांची ॥५॥
आहे नाही देह धरीं ऐसा भाव । म्हणे जनी देव सहज होसी ॥६॥’ (स.सं.गा.ज. २५२)

शरीराला नश्वर म्हणून कमी समजू नका. नरदेहातच अहं सोऽहम् असल्याची जाणीव होते हे लक्षात घेऊन नश्वर देह संतचरणी वाहा, भक्तिमार्गाला लावा आणि त्यातील स्वस्वरूपाची जाणीव कायम ठेवा. मग याचिदेही याचिडोळा तुम्ही सहजच देव व्हाल अर्थात तुम्हाला देव भेटेल आणि तुम्ही देवस्वरूप होऊन जाल.

संत कबीर म्हणतात,

‘नरतनु जावे पस्तावेगा । फेर सुधारन बुरा है । पलख ग्याने सबही म्यावे । काहेक मुरख रोता है ॥१॥
मत भुलो रे बाबा । ये फंद दुर करोरे बाबा ॥४॥
चंडी भैरव भूत खेचर । काहेकू फत्तर पूजता है । आलख अल्ला मौजुद मौला । विट्टल बिटकर खडा है ॥२॥
एक बार जाना पग शीस धरना । जनम मरन दूर करना अच्छा है । आपने दिलमों भाव भगतसे । कबीरा कहना मानो है ॥३॥’ (स.सं.गा.क. १४)

दुर्लभ नरदेह लाभला आहे तो गमाऊ नकोस. त्याचे मूल्य न ओळखता जर काहीच केले नाहीस तर पश्चात्ताप करण्याची वेळ येईल म्हणून सावध होऊन आपले हित करून घे.

संत शेख महंमद म्हणतात,

‘नर देहि पावलास । सद्गुरू ताता ॥१॥
चहुं खणीचि दुःखे सांगता आपार । येतुसे गहिवर आठविता ॥छ॥’ (स.सं.गा. शे.म. ३)

उद्भिज, स्वेदज, अंडज, जारज या चौखणीत अनंत दुःखे भोगून तुला दुर्लभ असा नरदेह प्राप्त झाल्याने सद्गुरूतात भेटलेले आहेत. हे केवळ नरदेहाचेच भाग्य आहे. सद्गुरूतात भेटल्याने ते सद्गुरूस्वरूप झाल्याचा अनुभव घेऊन वैराग्य आणि आत्मज्ञानी होशील असा

हा नरहेद मौल्यवान आहे.

संत चोखोबांनी नरदेहाचे महत्त्व सिद्ध केले आहे. नरदेहाच्या योगाने प्रत्यक्ष देवाचा अनुभव घेता येतो. देव होता येते. जे निर्गुण आहे ते सगुणपणे अनुभवता येते. संत चोखोबा म्हणतात,

‘देहबुद्धीवेगळें जें आकारलें । निर्गुण तें सगुणपणें उभें केलें ॥१॥
देव पहा तुम्ही देव पहा तुम्हीं । देव पहा तुम्हीं आपुले देहीं ॥२॥
उघडाचि देवो जगी प्रकाशला । नागव्या भक्तानें देव ग्रासिला ॥३॥
चोखा म्हणे नागवें उघडें झालें एक । सहज मीपण देख मावळलें ॥४॥’
(स.,.गा.चो. ७४)

निसंग होऊन भ्रामक प्रपंचातून बाहेर झेपावलेल्या भक्ताने निर्गुण परमेश्वर ग्रासला जो निर्गुण (नागवा) होता तो सगुण नरदेहरूप झाला असे निर्गुण सगुण एक होऊन अवघे परब्रह्म अनुभूत झाले ते केवळ नरदेह लाभल्यामुळेच.

हाच अनुभव संत सोयराबाई अभंगातून व्यक्त करतात,

‘अवघा रंग एक झाला । रंगी रंगला श्रीरंग ॥१॥
मी तृपण गेले वायां । पाहतां पंढरीच्या राया ॥२॥
नाहीं भेदाचे तें काम । पळोनी गेले क्रोध काम ॥३॥
देहीं असून तू विदेही । सदा समाधिस्थ पाहीं ॥४॥
पाहते पाहणे गेले दुरी । म्हणे चोख्याची महारी ॥५॥’ (स.सं.गा.सो. ५)

अद्वैत अनुभूतीने पाहायची वस्तु आणि दृष्टी हेही एक झाले ही क्षमता नरदेहाच्या ठिकाणी अभ्यासपूर्वक येते.

संत एकनाथ महाराज हरिपाठात नरदेह मोठ्या पुण्याईने लाभतो, तो लाभला म्हणून सार्थक करून घ्या. नरदेहालाच स्वस्वरूपाचा अनुभव घेता येतो. नरदेह प्रत्यक्ष परमेश्वर होऊ शकतो. कारण सायुज्य मुक्तीचा अधिकारी होण्याची पात्रता केवळ नरदेहात आहे. म्हणूनच नरदेह लाभला आहे यासंधीचा उपयोग भक्तिमागे मुक्तीसाधना करा. ते म्हणतात,

‘बहुतां सुकृतीं नरदेह लाधला । भक्तीवीण गेला अधोगती ॥१॥
बाप भाग्य कैसे न सरेचि कर्म । न कळेचि वर्म अरे मूढा ॥२॥
अनेका जन्मांचे सुकृत पदरीं । त्याचे मुखा हरि पैठा होय ॥३॥
राव रंक हो का उंच नीच याती । भक्तीवीण माती मुखीं त्याच्या ॥४॥
एका जनार्दनीं हरि हरि म्हणतां । मुक्ति सायुज्यता पाठीं लागे ॥५॥’ (स.सं.गा.ए. ११२६)

नरदेहाच्या योगाने सत्चिदानंदस्वरूप झालेल्यांची नाथांनी प्राचीनतम काळापासूनची उदाहरणे दिली आहेत.

‘पिंडी देहस्थिति ब्रह्मांची पसारा । हरिविण सारा व्यर्थ भ्रम ॥१॥
शुक याज्ञवल्का दत्त कपिलमुनी । हरीसी जाणोनी हरिच झाले ॥२॥

या रे या धरूं हरिनाम तारूं । भवाचा सागरू भय नाहीं ॥३॥

साधुसंत गेले आनंदी राहिले । हरिनामं झाले कृतकृत्य ॥४॥

एका जनार्दनीं मांडिलें दुकान । देतो भोळविण सर्व वस्तु ॥५॥’ (स.सं.गा.ए. ११४१)

नरदेहाच्या ठिकाणी योगसाधना, भक्तिसाधना, कलासाधनादि साधना करण्याचे सामर्थ्य असून, साधनांच्या सहाय्याने नरदेह परमात्मा म्हणून सिद्ध होऊ शकतो असे संत एकनाथांना वाटते. नरदेहाच्या ठिकाणी असे श्रेष्ठत्व असले तरी सर्वच ऋषीमुनीसंत आदींनी नरदेह प्राप्तीबरोबर नरदेहाला सत्संग घडणे महत्त्वाचे मानले आहे. सत्संग करणेही नरदेहाधीनच आहे. सत्संग करण्याची क्षमता देखील नरदेहातच आहे. म्हणूनच संत एकनाथ महाराज म्हणतात,

‘नरदेह श्रेष्ठ परमपावन । पावोन न करी संतसेवन ॥१॥

ऐसिया नराप्रती जाण । यम यातना करितसे ॥२॥

अपरोक्ष ज्ञान कसवटी । संतावीण नये पोटी ॥३॥

जैसा अंधारी खद्योत । तैसा संतावीण नरदेह प्राप्त ॥४॥

मनी विषयाचा अभिलाष । कोण सोडवी त्यास ॥५॥

जनार्दनाचा एका म्हणे । संतांपार्यां देह ठेवणें ॥६॥’ (स.सं.गा.ए. १५६२)

नरदेहप्राप्तीचे फळ म्हणजे अद्वैतानंद अथवा सत्चिदानंदस्वरूप अनुभव. ते अनुभवल्यावर ती अनुभूती पुन्हा पुन्हा घेण्यासाठीच नरदेहाची आसक्ती निर्माण होते. संत नाथ महाराज म्हणतात,

‘वारंवार जन्म घेऊ परी पाहूं पंढरपूर ॥१॥’ (स.सं.गा.ए. १६२३)

संत एकनाथ इतरांनाही बोध करतात. मनुष्याच्या जन्माची खेप सार्थकी लावायची संधी घ्या,

‘मनुष्यखेपे हित होय । शरण तूं जाय श्रीसंता ॥१॥’ (स.सं.गा.ए. १६५०)

नरदेहांचा सोऽहम अनुभूतीसाठी विनियोग व्हावा असे वाटत असेल तर सद्गुरूला शरण जावे. कारण नरदेह याच हेतूने परमेश्वराने धारण केला आहे. नरदेहाचा स्वार्थ म्हणजे स्वरूपानुभूती, निचरूप स्वतःत अनुभवणे. श्री संत एकनाथ महाराज म्हणतात,

‘नरदेहीचा हाचि मुख्य स्वार्थ । संतसंग करी परमार्थ ॥१॥’ (स.सं.गा.ए. १६७०)

महाराज सांगतात,

‘गर्भवासा भीती ते अंधळे जन । मुक्तीसी कारण नाही आम्हां । गर्भवास झालिया संतसेवा घडती । मुक्त जालिया न कळे भगवद्भक्ती ॥२॥

आम्ही सुखे गर्भवास घेऊं देखा । मुक्तिचिया मस्तकां पाय देऊं । एका जनार्दनी गर्भवास सोसूं । संतांचा सौरसु हातीं लागें ॥४॥’ (स.सं.गा.ए. १७३६)

एकप्रकारे एकनाथ महाराज परमेश्वरस्वरूपाचा अनुभव घेतल्यानंतर पुन्हा पुन्हा हा सच्चिदानंद भोगण्यासाठी परमात्म्याच्या हेतूपेक्षाही पुढे जातात. परमात्म्याला कदाचित ‘कोऽहम्?’

जाणून घेण्याची इच्छा होती. परंतु त्या अवस्थेचे केवलानंदस्वरूप अनुभवल्यानंतर हा अनुभव केवळ नरदेहच घेऊ शकतो हे लक्षात येऊन अद्वैतापेक्षा नरदेहाचे गुणात्मक रूपच श्रेष्ठ असे वाटू लागले. नरदेहाचे ठिकाणी मुक्तीच्याही माथ्यावर पाय देऊन उभे राहण्याची क्षमता आहे. परमात्म अस्तित्त्व नित्यमुक्त असेल तर नरदेह त्या नित्यमुक्तीचा नित्य आनंद भोगण्याची अवस्था आहे. निर्गुण निराकार कैवल्यावस्थेपेक्षा सगुण नरदेह ही अवस्था कैवल्यावस्था आनंद उपभोगू शकणारी आहे. कैवल्यावस्थेच्या ठिकाणी प्रत्यक्ष आनंदमयता असूनही ती अवस्था ती आनंद अनुभवू शकत नाही. म्हणूनच नरदेह प्राप्ती ही अलौकिक संधी प्राप्त झाल्यावरही जो त्या संधीचा उपयोग करत नाही. तो करंटाच म्हणावा लागेल. संत एकनाथ महाराज म्हणतात,

‘येऊनी नरदेहा गमविलें आयुष्य । नाही हृषीकेश स्मरला मनीं ॥१॥’ (स.सं.गा.ए. १९०९)

नरदेहाचे अलौकिकत्व सोऽहम अनुभूतीत आहे हे वर्म जो जाणतो, तो याचिदेही याचिडोळा देवाचा अनुभव घेतो. संत एकनाथ महाराज म्हणतात,

‘वर्म जाणे तो विरळा । तयांची लक्षणें पै सोळा । देहीं देव पाहे डोळां । तोचि ब्रह्मज्ञानी ॥१॥
जन निंदो अथवा वंदो । या नाही भेदाभेद । विधिनिषेधांचे शब्द । अंगी न बाणती ॥२॥
कार्य कारण कर्तव्यता । हें पिसें नाही सर्वथा । उन्मनी समाधी अवस्था । न मोठे जयाची ॥३॥
कर्म अकर्माचा ताठा । न बाणेचि अंगीं वोखटा । वाउग्या त्या चेष्टा । करीना कांहीं ॥४॥
शरण एका जनार्दनीं । तोचि एक ब्रह्मज्ञानी । तयाचे दरुशनीं । प्राणियासी उद्धार ॥५॥’ (स.सं.गा.ए. २२८६)

नरदेहाचे वर्म न जाणता जो देहाच्या वासनेप्रमाणे वागतो तो नरदेह वाया घालवतो असे नाथांना वाटते. ते म्हणतात,

‘अहारे अभाग्या काय केलें । फुकट नरदेह गमाविलें ॥१॥
भजें भजें रामकृष्ण वासुदेवा । वाउगा सांडोनी देई हेवा ॥२॥
मूळ संकल्प तोडोनिया टाकीं । अहंकार ममता वासना उपाधि शेखीं ॥३॥
एका जनार्दनी टाकुनी परता होय । वाचे सदा गाय वासुदेव ॥४॥’ (स.सं.गा.ए. २३४०)

संत एकनाथ मोठ्या तळमळीने नरदेहाचे महत्त्व पटवून देत या नरदेहाचा विनियोग कसा करावा याचे मार्गदर्शन करतात. आपला नरदेह आत्माराम स्वरूप अनुभूती घेण्यास समर्थ आहे. हे सांगतांना संत एकनाथ म्हणतात,

‘पंचभूतांचे हें शरीर खरें निर्माण तें बरें केलें देवें ॥१॥
पृथ्वी आप तेज वायु हे आकाश । यांचा सौरस आत्माराम ॥२॥

एकाजनार्दनी पंचभूत आत्मा । सर्व परमात्मा नेणती ते ॥३॥’ (स.सं.गा.ए. २३६९)

याचिदेहीचा आत्माराम ओळखण्याची शक्ती या नरदेहात असल्याने नरदेह स्वस्वरूप झाला की त्याला सोऽहमचा अनुभव घडतो. या नरदेह स्थितीचे वर्णन करतांना संत एकनाथ महाराज म्हणतात,

‘आता काय पुजूं देवा । माझी मज घडे सेवा ॥१॥
तोडूं गेलों तुळशीपान तेथे पाहतां मधुसूदन ॥२॥
अआन्नगंध धूप दीप । तेही माझेंचि स्वरूप ॥३॥
एका जनार्दनी पूजा । पूजक नाही दुजा ॥४॥’ (स.सं.गा.ए. २४०२)

नरदेहाची ही कैवल्यधाम स्वरूप महती सांगून श्री संत एकनाथ महाराज आपले नरदेहस्वरूप ओळखावे असे परोपरीने सांगतात. नरदेहाचा विचार स्पष्ट करतांना संत एकनाथ स्थलदेह, सूक्ष्मदेह, कारणदेह, महाकारणदेह यांचे स्पष्टीकरण करून नरदेहाचा विनियोग कसा होतो हे अभंगातून स्पष्ट करतात ते अभंग असे-

स्थूलदेह-

‘स्थूलदेहाचा विचार हातां आलिया साचार । तेथें देहें अहंकार । विरोनी जाये ॥१॥
स्थूल ब्रह्मज्ञान नेत्रीं । स्थूलभोग जागृति वैखरी । हे नव्हे मी ऐसा अंतरीं । बोध झाला ॥२॥
मग देह मारितां तोडितां । पूजितां कां गांजितां । नसे हर्षे खेदवार्ता । तया पुरुषा ॥३॥
एका जनार्दनीं । लीन झाला संतचरणीं । दर्पणामाजी बिंबोनि । दर्पणातीत ॥४॥’ (स.सं.गा.ए. २५६७)

सूक्ष्मदेह-

‘ऐसा वाढलिया सद्वासना । तेथें जिराली मनाची कल्पना । इंद्रियें विषय प्राणा । बोध जाला ॥१॥
लिंग विष्णु स्वप्न कंठस्थान । काल्पनिक भोग जाण । वाचा मध्यमा ऐसी खूण । मिळोनी ठेली त्या पदा ॥२॥
तेथें इंद्रिया ऊर्वसी । आलीया सेजेसी । जयाचिया मानसीं काम नुठी ॥३॥
एका जनार्दनीं बोध । अवघा झाला ब्रह्मानंद । लिंग देहाचा खेद । वस्तु जाला ॥४॥’ (स.सं.गा.ए. २५६८)

कारणदेह-

‘आतां कारण जें अज्ञान । तेंही गेले वोसरोन । बोधाचे आसन । बैसलें तेथें ॥१॥
कारण रूप सुषुप्ति । आनंद भास हृदयीं प्राप्ती । या समस्ताची वस्ती । वस्तु

झाली ॥२॥

ऐसा असोन वोहोट झाला । ज्ञानरसें पै भरला । मग सर्वांठायीं देखिला । आत्मबोध ॥३॥

एका जनार्दनी आत्म्याची भेटी । तेथे उडाली त्रिगुण त्रिपुटी । मग बोधासी राहाटी । जेथें तेथें ॥४॥' (स.सं.गा. २५६९)

महाकारण देह-

'महाकारण जें देहज्ञान । त्याचाही साक्षी आत्मा आपण । जैसा शेजे ये आंबा मुरो । तैसा तो जाण ॥१॥

ऐशी मुराली तुर्या अवस्था । मग साक्षी राजा जाला परौता । तो मुरोनि वस्तुता वस्तु जाला ॥२॥

ऐशी विवेकाची रावणुक । विवेक आत्मा वोळख । एका जनार्दनीं परमसुख प्राप्त जालें ॥३॥' (स.सं.गा.ए. २५७०)

संत एकनाथ महाराज नरदेहाची महती सांगतात. त्याचबरोबर नरदेहाच्या सहाय्याने परमसुख कसे कसे प्राप्त होते त्याची प्रक्रिया सांगून नरदेहाचे अलौकिकत्व स्पष्ट करतात. म्हणूनच ते म्हणतात,

'येऊनि नरदेहीं वायां जाय । नेणें संत संग कांही उपाय ॥' (स.सं.गा.ए. २५७४)

असे करू नका असा प्रबोध करतात. जनांस उपदेश करतांना नरदेह अलौकिक असला तरी तो नाशिवंत आहे म्हणून नरदेह प्राप्ती ही अलौकिक संधी आहे. त्याचा विनियोग विवेकपूर्वक करावा असे सांगतात. यासाठी त्यांनी अर्धशतक अभंग खर्च केले आहेत. प्रपंच आणि घरदार, शेती, वित्त, मोह यातील भ्रामकता वैयर्थता ओळखून नरदेहाचे सार्थक करण्याचा उपदेश केला आहे. अनेक रूपके, भारूडे यांतूनही त्यांनी असा प्रबोध केला आहे.

संत बहिणाबाईंनी नरदेहाला सच्चिदानंदाचा अनुभव कसा होतो याचे सुंदर वर्णन केले आहे. सद्गुरूकृपेने नरदेहाचे अलौकिकत्व लक्षात येते आणि सत्संग घडतो. या सत्संगात नरदेहाची अवस्था 'घट बुडावा जैसे डोहा आंत' अशी होते. संत बहिणाबाई लिहितात,

'तें सुख सांगता वाचे पडे मौन । जाणता ते धन्य गुरूभक्त ॥१॥

झालासे आनंद इंद्रियांचे दारीं । बैसलें शेजारीं चैतन्याचे ॥२॥

घट हा बुडावा जैसा डोहा आंत । न फुटतां ओतप्रोत पाणी ॥३॥

बहिणी म्हणे तैसें झालें माझें मना । तुकाराम खुणा ओळखी त्या ॥४॥' (स.सं.गा.ब. २९)

जगद्गुरू संत तुकारामांनी तर नरदेह जन्माचा हेतू अद्वैतानुभूती असे स्पष्ट केले. स्वतःचा नरदेह अद्वैतानुभूतीने सार्थकी लावतांनाच सर्व मानवी समाज या अनुभूतीनी पावन व्हावा याचा ध्यास घेतला होता. 'आम्ही वैकुंठासी आलो याच कारणाशी' असे म्हणतांना त्यांत नरदेह विष्णूमय असल्याचे सिद्ध करणे हाच नरदेहाचा हेतू असल्याचे स्पष्ट केले

आहे. एवढेच नव्हे तर 'विष्णूमय जग' असे म्हणून त्यानेच स्वतःला अशा जगतस्वरूपात अनुभवायचे ठरविले असल्याचे घोषित केले. नरदेहाचा हेतूच सत्संगाची अनुभूती हा असल्याने ते म्हणतात,

'देह हा सादर पाहावा निश्चित । सर्व सुख एथें नाम आहे ॥१॥

ब्रह्म जें देखणें द्वैत जेव्हां गेलें । शरीर ते झाले ब्रह्मरूप ॥२॥

यजन याजन तप व्रतें करिती । विकल्पें नागविती शुद्ध पुण्या ॥३॥

तुका म्हणे सर्व सुख एथें आहे । भ्रांति दूर पाहे टाकूनियां ॥४॥' (स.सं.गा.तु. ४४३)

संसारातील सर्व देहिक सुखे केवळ भ्रांति असून हा देह परब्रह्माशी सादर आहे. केवळ नाम भक्तीने या देहाला द्वैत भाव हरपून अद्वैत अशी ब्रह्मस्थिती प्राप्त होते. म्हणूनच देहाचे देहाशी संबंध ही केवळ प्राणीवृत्ती असून, त्यापलिकडे जाऊन त्यासाठी गर्भवासाचा मोह नको हे त्यांनी स्पष्ट केले आहे,

'देह आणि देहसंबंध निंदावी । इतरें वंदावीं श्रानशूकरें ॥१॥

येणें नांवें जाला मी माझ्याचा झाडा । मोह नावें खोडा गर्भवास ॥२॥' (स.सं.गा.तु. ७२७)

ते पुढे म्हणतात, देह हे प्राणीरूप सोडले तर केवळ नरदेह ब्रह्मरूप अर्थात विट्टलच आहे याचा अनुभव येतो,

'देह नव्हे मी हें सरे । उरला उरे विट्टल ॥१॥

म्हणवूनि लाहो करा । काळ सारा चिंतने ॥२॥' (स.सं.गा.तु. ७२९)

म्हणूनच ते

'देहभाव आम्ही राहिलों ठेवूनि । निवांत चरणी विठोबाच्या ॥१॥

जालों मी निःसंग निवांत एकला । भार त्या विट्टला घालुनिया ॥२॥' (स.सं.गा.तु. ८३६)

देह हे क्षेत्र मानले तर त्या देहाविषयीच आम्ही संन्यास घेतला आहे. अर्थातच त्यामुळे देह हे केवळ परमार्थाचे साधन राहिले आहे. त्यामुळे देहनिर्मितीचा हेतू आपसुकच सफल झाला,

'आम्ही क्षेत्रींचे सन्यासी । देह भरित हृषीकेशी । नाहीं केली ऐशी आशा काम बाहेरी ॥१॥' (स.सं.गा.तु. ९८२)

देह हा नाशिवंत आहे. मात्र तो अलौकिक सामर्थ्यसंपन्न आहे म्हणूनच तात्कालिक काम मोहाच्या देहीक गोष्टी टाकून कर्म करा,

'नाशिवंत देह नासेल हा जाणा । कां रे उच्चाराना वाचें नाम ॥१॥' (स.सं.गा.तु. ९९४)

देह असेपर्यंत सच्चिदानंद भोगण्याची संधी आहे म्हणून वेळ वाया न घालविता नामस्मरण करा. जो सर्वकाळ अच्युताचे ध्यान करतो तो देह खरेच हेतू सिद्ध करणारा असा पावन

होय.

‘पवित्र तो देह वाणी पुण्यवंत । जो वदे अच्युत सर्वकाळ ॥१॥’ (स.सं.गा.तु. १०४९)

संत तुकाराम एकप्रकारे परब्रह्माला बजावतात मी तुझ्या पायी देह अर्पण करून तुझा हेतू सिद्ध केला आहे,

‘देह तुझ्या पायीं । ठेवूनि जालों उतराई ॥१॥’ (स.सं.गा.तु. १२७५)

हा परब्रह्माचा हेतू साध्य करायचा असेल अर्थात सद्चिदानंदाची अनुभूती घ्यायची असेल तर माणसाने अन्यथा देह भोगाच्या अधीन असतो हे लक्षात घेऊन निग्रहपूर्वक त्यास परब्रह्माधीन केले पाहिजे.

‘देह तव असे भोगाचे अधीन । याचें सुध क्षणभंगुर ॥१॥

अविनाश जोडी देवापायीं भाव । कल्याणाचा ठाव सकलही ॥२॥

क्षणभंगुर हा येथील पसारा । आलिया आकशारा घवघें नासे ॥३॥

तुका म्हणे येथें सकळ विश्रान्ति । आठवावा चितीं नारायण ॥४॥’ (स.सं.गा.तु. १४२०)

संत तुकाराम निश्चून सांगतात, आकारास आलेला नरदेह ज्या हेतूने अर्थात परमात्म्याला परमात्मस्वरूप अनुभवण्याच्या दृष्टीने जन्माला अथवा आकाराला आलेला देह भोगात गुंतवून नाश पावेल. म्हणून भोगाधीनतेविषयी उदासीन व्हावे असा प्रबोध संत तुकाराम करतात,

‘उदासीनाचा देह ब्रह्मरूप । नाही पुण्य पाप लागत त्या ॥१॥’ (स.सं.गा.तु. १४४२)

म्हणून स्वतःच निग्रहपूर्वक भोगाधीन देहाची बोळवण करा आणि अलौकिक नरदेहाचे सार्थक करा. ते म्हणतात,

‘बोळविला देह आपुलेनि हातें । हुताशिळी भूतें ब्रह्माग्नींसी ॥१॥’ (स.सं.गा.तु. १४५९)

नरदेह आहे तोवर संधीचा पूर्ण उपयोग करून नामस्मरण करावे.

‘देह निरसे तरी । बोलावया नुरे उरी ॥१॥

येर वाचेंचें वाग्जाळ । अलंकारापुरते बोल ॥२॥’ (स.सं.गा.तु. २११९)

जन्मभर होणारी अन्य बडबड केवळ वाचेचे वाग्जाळ होय. नरदेहाला जर परतत्त्वाची जाणीव होत नसेल तर त्या देहाचा उपयोगच नव्हे. तुकोबाराय म्हणतात,

‘देह तंव आहे प्रारब्धा अधीन । याचा मी कां सीण वाहूं भार ॥१॥

सरो माझा काळ तुझिया चिंतने । कायावाचामनें इच्छीतसें ॥२॥

लाभ तो न दिसे याहूनि दुसरा । आणीक दातारा येणें जन्म ॥३॥

तुका म्हणे आलों सोसीत संकटे । मी मागें वोखटें आहे देवा ॥४॥’ (स.सं.गा.तु. ३००४)

लळीताच्या माध्यमातून दुर्लभ नरदेहाचा योग्य उपयोग करून स्वतःचा उद्धार करून घ्यावा, सोऽहंम बोध घ्यावा, असे तुकोबारायांना वाटते. ते म्हणतात,

‘आली लळिताची वेळ । असा सावध सकळ ॥१॥

लाहो करा वेगीं स्मरा । टाळी वाउनि विश्वंभरा ॥२॥

झालिया अवसान । न संपडती चरण ॥३॥

तुकयाबंधु म्हणे थोडे । अवधि उरली आहे पुढें ॥४॥’ (स.सं.गा.तु. ३९८५)

म्हणून नरदेह आहे तोवर आनंदाची दिवाळी करून घ्यावी, असे तुकोबारायांना वाटते. ते श्री विठ्ठलापुढे नामसंकीर्तन करीत म्हणतात,

‘गाऊं नाचूं विठो तुझा करूं अनुवाद । जिकडे पाहें तिकडे सर्वमय गोविंद ॥१॥

आनंद रे विठोबा झाला माझे मनीं । देखिली लोचनीं विटेशहित पाउलें ॥२॥

न करीं तपसाधन मुक्तीचे सायास । हाचि जन्मोजन्मी गोड भक्तीचा रस ॥३॥

तुका म्हणे आम्हां प्रेमा उणें तें काई । पंढरीचा राणा सांठविला हृदयीं ॥४॥’ (स.सं.गा.तु. ४०९०)

तुकारामांनी सर्व नरदेह सोऽहम स्वानुभूतीने पावन व्हावेत म्हणून परोपरीने प्रबोध केला. परब्रह्माचे सुख, त्याचे स्वरूप केवळ नरदेहालाच जाणता येते, ते नित्य अनुभव घेत होते. संत तुकारामांचे सदेह वैकुण्ठगमन म्हणूनच अखेरीस एक ऐश्वर्ययोग झाला.

नरदेहाची अलौकिक ऋषी, मुनी, संत, योगी या सर्वांनीच जाणली होती. त्याचबरोबर नरदेहाची क्षणभंगुरताही सर्वांना ज्ञात होती. नरदेह निर्मितीचा हेतूच मुळी प्रत्यक्ष परमात्मतत्त्वाला स्वस्वरूप जाणून घेण्यासाठीचे साधन हा होता. म्हणूनच नरदेह ही परमेश्वराची आदर्श देह अस्तित्त्व निर्मिती आहे असे वेदोपनिषदांनी, पुराण महाकाव्ये यांनी अधोरेखित केली. नरदेहाचे आणखी एक अतिमहत्त्वाचे आणि भौतिक वैशिष्ट्य म्हणजे कामाधिनता आणि भोगाधिनता होय. केवळ प्रापंचिक तात्कालिक सुखदुःखातच आपले अस्तित्त्व शोधण्याची नरदेहाची प्रवृत्ती असते. राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर, कांक्षा, आकांक्षा, संशय, सूड आदि अनेक विकारांनी त्याचे मानसिक अस्तित्त्व नरदेहाशी जोडलेले आहे. त्या प्रापंचिकतेत भोगाधिनतेने जगतांना, नरदेहाच्या निर्मितीमागील उद्देशच विस्मरणात जातो आणि नरदेह क्षणभंगूर आहे म्हणून आहे तोवर भोग भोगून घ्या ही प्रवृत्ती निर्माण होते. बहुधा प्रापंचिक यालाच प्रारब्ध म्हणून भोगाच्या आधीन राहतात. चार्वाक दर्शन किंवा द्वैत दर्शन ही दर्शने यांतूनच पुढे आली आहेत. योगिक आणि कर्मठ कर्मकांडाधिन तंत्रशास्त्र, सिद्धीप्रयोग यातूनच बलिष्ठ झाले. चार्वाकाने सांगितलेले ‘ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनम् कुतः’ याच तत्त्वाप्रमाणे बहुधा सर्व मानवजात वर्तन करीत असते. देव, ऋषी आणि तत्सम शक्तींना माणसांनी आपल्या भौतिक तात्कालिक सुखदुःखांसाठी वापरले.

श्री माऊली ज्ञानेश्वर ते संत तुकाराम या संतांनी म्हणूनच नश्वर नरदेहावरच अधिक भर देऊन संमोहनाचा, भ्रामकतेचा त्याग करून सत्संग करण्याचा प्रयत्न केला. हे करतांना नरदेहाची भोगाधिनता, दुःखाधिनता, भ्रामक ऐंद्रिय सुखलोलुपता यांचे परखड दर्शन घडविण्यात

आपली बरीच शक्ती खर्च केली. नरदेह दुर्लभ आहे, तो अलौकिक आहे. सोऽहम तत्त्वमसी, पूर्णमेवा वशिष्यते, अहंब्रह्माः अस्मी ही अनुभूती नरदेहालाच प्राप्त करून घेता येते. याकडे लक्ष देणे किंवा त्याचे ज्ञान घडविणे काहीसे बाजूला गेल्यासारखे आहे. जरा, मरण, दैत्य, दुःख, भोग, विटाळ आणि नश्वरता यांतील दुःखकारक नरकयातनांची वर्णने करण्यात श्री संत माऊलींनी बरीच अभंगवाणी खर्च केली. याचे कारण नरदेहाची आसक्ती नाहिशी व्हावी हेच होते. संतांनी केलेले प्रबोधन यापोटी घडले होते. वस्तुतः दुर्लभ नरदेह प्राप्तीचा सोहळा मांडण्याच्याऐवजी भ्रामक प्रपंचातील भोगाधिनतेची, जगरहाटीतील त्याज्य वर्तनाची वर्णने अधिक झाली. त्या मानाने नरदेहाची अलौकिकता सूचकतेने सांगण्याकडेच अधिक लक्ष दिले गेले. वास्तविक वेद, उपनिषदे, ब्राह्मणे, अरण्यके, पुराणे, महाकाव्ये यां सर्वांतून अलौकिक नरदेह प्रकट केला जात होता. प्रस्थानत्रयींच्या सहाय्याने संतांनी वाटाड्याचे काम केले खरे, पण त्यांना ते काम एकप्रकारे सूचकतेने आणि खुबीने करावे लागले. काम मोठेच अवघड. तेही विपरित परिस्थिती करावयाचे होते. संत स्वतः प्रापंचिक होते हे विसरून चालणार नाही. त्यामुळे घरापासून समाजापर्यंत त्यांना प्रबोधन करून नरदेहाचे महत्त्व समजावून घ्यायचे होते. त्यांचा संघर्ष श्री संत तुकाराम महाराज म्हणतात त्याप्रमाणे 'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग, अंतरबाह्य शरीर आणि मन' असा होता. हे शरीर स्व बरोबर समूहाचे होते तसेच मनही स्व बरोबर समूहाचे होते. लोकोद्धाराचे ध्येय उराशी बाळगून सर्वांना वेत घेऊन कुरवाळत प्रसंगी भीषणतेच्या चित्रांनी भयग्रस्त करीत तर कधी नरदेहाची क्षणभंगुरता अधोरेखित करीत मिळाल्या संधीचा चार्वाकांप्रमाणे नव्हे तर श्रीकृष्णांच्या दर्शनाप्रमाणे पुरुषार्थपूर्ण उपयोग करून घ्यावा. ज्ञानवान होण्यासाठी नरजन्म आहे हे सांगायचे होते म्हणून कीर्तन, प्रवचन, भजन, भक्तियुक्त पणाने मनोरंजनाची कास धरून त्यांनी नरदेहाचा विनियोग सत्संग साधनेसाठी कसा करावा हे सांगितले. वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रे यांचे सार सुलभतेने लोकांपर्यंत पोचवित सुलभ अशा नामभक्तीचे साधन लोकांसमोर ठेवून त्यांनी लोकांना मार्गदर्शन केले. वाटाड्याच्या भूमिकेने म्हणूनच संत नरजन्माचे वाटाडे होते, असेच म्हणावे लागते. (संदर्भासाठी घेतलेले सर्व अभंग प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी संपादित 'सकलसंतगाथा', सारथी प्रकाशन, पुणे ३० या ग्रंथातून घेतले आहेत.)

धुरेचा बैसणा

वश्वाचे आर्त माझ्या मनीं प्रकाशले । अवघेंचि जालें देहब्रह्म ॥१॥

आवडीचें वालभ माझेनी कोंदाटलें । नवल देखिलें नभाकारगें माये ॥२॥

बापरखुमादेवीवरू सहज निटु जाला । हृदयीं नटावला ब्रह्माकारें ॥३॥

मनात 'विश्वाचे आर्त' प्रकाशलेल्या, श्री संत ज्ञानेश्वर महाराज 'माऊलीं'चा प्राप्त परिस्थितीत; पुन्हा पुन्हा विचार करणे भाग पडते. श्री ज्ञानेश्वरांची दृष्टी एवढी विकसित पावली होती; की त्यांना अवघी सृष्टी स्वतःत आणि स्वतः अवघ्या सृष्टीत, सहानुभूत होऊनच; सृष्टी अस्तित्वाचा भोग, भाग्य, याविषयी विचार स्फुरत असे. असा ब्रह्मांडाचा अवघा विचार; हा श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या सर्वसमावेशक जीवनदृष्टी-विचाराचा गाभा आहे. अभेदमूलक, सामरस्यपूर्ण जीवनसारणी हा, या जीवनदृष्टीचा कर्ममार्ग आहे. म्हणूनच श्री ज्ञानेश्वरांचा विचार प्रत्यही, परिवर्तन प्रक्रियेत, प्रेरक ठरतो.

१. श्री ज्ञानेश्वर 'माऊलीं'नी अध्यात्मिक लोकशाहीचा पाया घातला; असे गौरवाने आणि प्रचलित लोकशाहीसमाजवादी राज्यव्यवस्थेसंदर्भात, सोयीस्करपणे, गहिवरलेपणाने म्हटले जाते. विभूतिमत्त्वाला दिव्यत्व बहाल करून; हवे तसे वागण्याचे स्वातंत्र्य घेण्याचा, तो प्रवृत्तीपर छंद असतो. मुळात श्री ज्ञानेश्वर माऊलींना, केवळ, कैवल्याच्या करुणापूर्ण संवेदनेसह, जीवनसारणी चराचराच्या ठायी अवतरावी, असा ध्यास होता; हे लक्षात घेतले पाहिजे.

श्री ज्ञानेश्वरांच्या 'आत्म'प्रवृत्तीसह, जीवजगताच्या व्यथावेदनांच्या सहानुभूतीतून, अवघ्या 'लोक'च्या उद्धाराच्या कळवळ्याने, त्यांचे विचार आत्मनिवेदनात्मक स्वरूपात स्फुरत असत.

१.१. श्री ज्ञानेश्वरकालीन समाजव्यवस्थेत डोकावले तर; विषमतामूलक अत्यंतिक जातिव्यवस्था आणि वर्णविद्वेषाचा अतिरेक, अंधविश्वासपूर्ण रूढीग्रस्तता, आर्थिक क्षेत्रातील वतनदारी, राजव्यवस्थेतील अंधपारंपरिकता; यांही पलिकडे म्हणजे, या सर्वांवर असलेले, धर्मसंस्थांचे वर्चस्व दिसते. मुघलसत्ता आणि पाचशाह्यांत विभागलेली राजवट, या धर्म

आणि राजकीय दृष्ट्याही परकीय राजसत्तांची, समाजाच्या सर्वांगीण जीवनाला, सर्व प्रकाराने झळ पोहोचत होती. स्वार्थपरता, अनाचार, दंभाचार आणि भ्रष्टाचार यामुळे अवघा समाज नागवला जात होता. एवढेच नव्हे तर या अवस्थेत समाज स्थितिशील बनत होता. अशा स्थितिशील आणि कुंठित तथा अवगुंठित समाजाला, प्रामुख्याने मानसिक पातळीवर प्रवाहित करून; समाजाचे आंतरजीवन समृद्ध करण्यासाठी, सर्वस्पर्शी समत्व दृष्टी आणि सामरस्य निर्माण करणारी वाट दाखविणे आवश्यक होते. श्री ज्ञानेश्वरांच्या कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनाला तर जगानेही नाकारले गेले; येथपर्यंत मानव्याचा लोप झाला होता. त्यामुळे तेवढ्याच तीव्रतर आत्मसंवेदनेतून, श्री ज्ञानेश्वरांचे आत्मनिवेदन, समत्व आणि सामरस्य निर्माण करणारी वाट दाखवत होते. जनसामान्य बहुसंख्यांक, या अतिशोषित अवस्थेचे बळी ठरले होते; म्हणूनच श्री ज्ञानेश्वरांच्या आत्मनिवेदनाला जनमानसाचा प्रतिसाद मिळाला. श्री ज्ञानेश्वर 'माऊली' असल्याची जाणीव स्फुरली. या संदर्भात 'डंका' कवितेत कविवर्य 'बी'नी श्री ज्ञानेश्वर माऊलींना 'बडा बंडवाला' संबोधले आहे. सामाजिक आणि राजकीय जीवनातही 'यदा यदा ही धर्मस्य...' विचारातील 'अवतार' या श्रद्धापूर्ण आश्वासकतेपेक्षाही, भौतिक जीवनातील 'बंडवाला' अधिक वास्तव आणि मानवी कर्मनिष्ठा आणि कर्तृत्व या दृष्टीने उद्बोधकही वाटतो.

अंतरमुख होऊन 'लोकशाही, समाजवाद' राज्यघटनेत स्वीकारून राज्यशकट चालविणाऱ्या राजकीय व्यवस्थेतील सत्तामार्गी व्यक्तींची आणि भोक्त्या आणि सोसत्या प्रजेची, स्थितीगती श्री ज्ञानेश्वरकालीन स्थितीगतीशी मोठ्या प्रमाणावर मिळतीजुळती आहे. केवळ तपशील बदलले आहेत इतकेच! हे ध्यानात घेतले; तर श्री ज्ञानेश्वरांच्या प्रबोधक विचारांचा विचार पुन्हा पुन्हा करावा लागतो.

१.२.

**वेदु संपन्न होय ठाई । परी कृपणु ऐसा अनु नाही ।
जे कानीं लागला तिहीं । वर्णांच्याची ॥**

(१४५७।। ज्ञा. अ. १८)

**म्हणौनी वेदाची सुसेव्यता । ते हे मूर्त जाण श्रीगीता ।
श्रीकृष्णों पांडुसुता । उपदेशिली ॥**

(१४६६।। ज्ञा. अ. १८)

वेदपूर्व काळापासून वेदोत्तर कालौघाच्या व्यासपर्वापर्यंत, अर्थात व्यासांनी वेदांच्या परंपरांचे संपादन करेपर्यंत; वेदज्ञानविषयक, दान आणि अर्जन परंपरेतही, एवढी रूढीग्रस्तता जीवनसारणीर आली होती; की व्यासांना आर्षमहाकाव्य महाभारतात, धर्मकर्ममिमांसा करता नाकीनऊ आले. म्हणूनच व्यासांनी वेदोपनिषदांचे सार स्वरूप अशी भगवद्गीता श्रीकृष्णमुखाने श्री अर्जुनास ऐकवून वेदज्ञान सर्वगत केले. वेदोपनारायणाला जे अभेदत्वाने अद्वैत ज्ञान प्रस्तुत करावयाचे होते; त्यासाठीच्या ज्ञानप्रक्रियेलाही रूढीग्रस्ततेने बाधित केले. तेच कार्य, नारायणाने भगवद्गीतेच्या निमित्ताने 'वेदान्त' ज्ञानापर्यंत घेऊन जाणाऱ्या

सर्व मार्गांचे यथोचित विवेचन करून भगवद्गीता रूपाने केले. म्हणूनच ज्ञानेश्वरांना, 'व्यासोच्छिष्ट जगत्रय' म्हणून श्री व्यासांचा गौरव करावासा वाटला. श्रुतींचे, स्मृतिसारणीतील हे बाधितपण, कालौघात सारणीव्यवस्थेत, या ना त्या रूपाने, नेहमीच प्रकट झाले आहे. कधी या बाधितपणाचे उग्ररूप प्रकट झाले आहे. श्री पूज्यपाद शंकराचार्यांनी सर्वसमावेशक वेदान्त प्रणित सारणीचा उद्घोष करीत; सामरस्यासाठी केलेला आग्रही प्रयत्नही, श्री व्यासांसारखाच म्हणावा लागेल. संक्रमण अवस्थांच्या युगात, श्रीमद्शंकराचार्यांच्या विश्वव्यापक विचाराच्या प्रसार साधनेला एवढी बाधकता आली; की शंकराचार्य प्रणित धर्मांलाही; धर्मसिंधु अथवा तथाकथित धर्मशास्त्राचा वापर न्यायनिवाड्यासाठी करणाऱ्या तथाकथित धर्ममार्तंडांनी, लोकसारणीला मानव्यधर्मापासूनच वंचित केले. उपनिषदातील महावाक्यांनी प्रसिद्ध झालेल्या वेदान्त तत्त्वज्ञानालाही; फासांनी करकचून आवळण्याचे कर्मठपण आकारले. 'वेदु कृपणु झाला' असे म्हणण्याशिवाय पर्याय राहिला नाही. वेदान्तप्रणित समत्व व सामरस्यपूर्ण लोकजीवनसारणीचा ध्यास घेऊन लोकशिक्षकाच्या भूमिकेतून; जगद्गुरु श्रीकृष्णांनी उद्घोषित केलेले ज्ञान श्री ज्ञानेश्वरांनी तत्कालीन लोकभाषेत, विश्वव्यापक ममत्वाने आणि समत्वदृष्टीने प्रस्थापित केले आणि अध्यात्मिक लोकशाहीची घटनासंहिता स्वरूपात 'पसायदान' प्रार्थना विश्वात्मक परमेश्वरापुढे गायिली. हे ज्ञानेश्वरांचे आत्मनिवेदन जगद्वंद्व ठरले ते या भूमिकेमुळे होय.

१.३. श्री ज्ञानेश्वरांच्या काळात विविध संप्रदाय, पंथ, मते यांचे एवढे प्राबल्य होते; की अतिरेकी अभिनिवेशाने त्यांचा अनुसर होता. त्या त्या संप्रदाय, पंथ, मत परंपरेतील गुरुशिष्य परंपरा, विधिनिषेध, मंत्र, तंत्र, यंत्र, उपासनाविधी, जप, व्रते, नवसादि यांना नको एवढे महत्त्व आले होते. होम, हवन, याग, यज्ञ आदि संस्थात्मक विधी मार्ग, उत्सव यांबरोबरच यातुक्रियात्मक मंत्र, तंत्र, यंत्र, आराधी, देवऋषी, मांत्रिक आदींना दैवतांएवढे महत्त्व प्राप्त झाले होते. शुभाशुभ, करणीकवटाळ, लागीरबाधा, भूत, प्रेत, पिशाच कल्पना यांनी समाजात भयग्रस्तता वाढली होती. शैव, शाक्त, नाथ, सिद्ध, योगी, साधू, संन्यासी यांबरोबर गाणपत्य, दत्त, वैष्णव, महानुभाव या पंथांचे अनुयायी, वैदिक आणि पौराणिक धर्मकर्म करणारे पुरोहित, ज्योतिषी, पोतराज, वाघ्यामुरळी, गोंधळी, वासुदेव, पांगुळ, जोगतीण, भाडळी, नंदीबैलवाले, मसणजोगी आदि संस्था धर्मकर्म, कुलधर्म, कुलाचार नावावर जगत होत्या. त्याचवेळी विविध उपाय, तोडगे, शूद्रदेवता उपासना मार्ग सुचवित होत्या. बौद्ध, जैन, चार्वाकादि नास्तिक मतांचा प्रभावही जाणवत होता. या सर्वांना धार्मिकतेच्या नावाखाली समाजजीवनात एक वेगळे महत्त्वाचे स्थान होते. त्यासंबंधी श्रद्धा, अंधविश्वास, झपाटलेपण जाणवत होते. व्रतोपासनेचे प्राबल्य तर एवढे होते की; हेमांद्रिपंडिताच्या नावावर असलेल्या 'चतुर्वर्गचिंतामणी' या ग्रंथात वर्षाकाठी एक हजार व्रतांची संस्थामांडणी सांगितलेली आढळते. हे कमी म्हणून की काय; सूफी संप्रदायाने पाय रोवून पिर, ऊर्स, संदल, पंजा, सवारी आदि गोष्टींचे महत्त्व; नाथ, दत्त आदि संप्रदायामधील साधूशी, संन्याशी, बैराग्यांशी साम्य दर्शविणारी परंपरा सुरू केली होती. या

सर्व गोष्टींचा संबंध भौतिक जीवनातील दैनंदिन सुखदुःखे, लाभतोटा, यशापयश, प्रेम आणि वैर संबंध यांच्याशी, थेट विधिनिषेधात्मकतेने आणि वरील संस्थांच्या आदेशानुसार उपासना, नवससायास, गंडोदोरे इ.इ.शी, असल्याने पाखांड माजले होते. शाश्वत आनंद, मोक्ष मुक्ती, पारलौकिक चिरंतन सुख, आनंद यापासूनचे पारखेपण एकूणच समाजजीवनाला आले होते. स्पर्धा, असूया, सूड, संघर्ष, द्वंद्व यांच्या कचाट्यात अवघा समाज जखडला गेला होता, गुदमरला होता. नास्तिक मताचा बाजार मांडला गेला होता. मंत्र, तंत्रशास्त्र आणि यंत्र, यातुक्रिया यांच्या प्राबल्याने एकप्रकारे दैवतांचे देव्हारे माजवून; आसुरी कर्मठपणात धन्यता मानणे सुरू होते. या पाखांडाविरुद्ध सशक्तपणे कोणी उभे राहाणे आवश्यक होते. नाथ संप्रदायिक तंत्रज्ञ, शाक्त तांत्रिक, मांत्रिक यात देव्हारे माजवण्यात अप्रेसर होते. मात्र गुरु गोरक्षनाथांनी या प्रचलित मार्गांचे हळूवार प्रबोधन करून नाथसंप्रदायाला भक्तिमार्गाचे वळण देण्याचा केलेला प्रयत्न; गुरु गहिनी, निवृत्ती यांच्या परंपरेने श्री ज्ञानेश्वरांनी अलगद स्वीकारला आणि या सर्व पंथोपपंथांना सन्मानपूर्वक, स्वागतशीलतेने स्वीकारीत, आपल्या अमोघ वाणीने, पाखांडखंडण करीत मार्गदर्शन केले. विविधतेतील एकता, श्रद्धापूर्णाता, आस्तिक भाव जागृत केला. हे त्यांचे धार्मिक प्रबोधन अतिमहत्त्वाचे होते. मी 'संतांचिया संगे' या मोरया प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेल्या माझ्या पुस्तकात याचा अधिक उहापोह केला आहे; तर पद्मगंधा प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेल्या 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या ग्रंथात या गोष्टीवर प्रकाश टाकला आहे. सर्व देवतांचे पूजन, उपासना महत्त्वाचीच असते. 'हठ'योग 'राजयोग' हे मार्ग मोक्षदायकच असतात. उपरोक्त सर्व मार्गांचे, मतांचे, संप्रदायांचे, पंथांचे ध्येय लोककल्याणच असते, हे लक्षात ठेवून; या सर्वांतून शाश्वत मार्ग निवडून, संशोधित आचरण करायचे असते. तात्कालिकतेतून शाश्वततेकडे माणसाचा प्रवास असला पाहिजे, यासाठी श्री ज्ञानेश्वरांनी नाथ परंपरेने आलेला गुरु गोरक्षनाथांचा मार्ग स्वीकारून 'मार्गाधारे वर्तावे । विश्व मोहरे लावावे ॥' चा ध्यास घेतला. गुरु गोरक्षनाथांनी शिवपद प्राप्तीसाठीचे तंत्रज्ञान इतके बेमालूम शरीरपिंडाशी जोडले की पाखांडखंडन आपसूकच झाले. उदा. शाक्त तांत्रिकांच्या पंचमकारांचे त्यांनी केलेले उन्नयन असे-

मदो मद्यं मतिर्मुद्रा माया मीनं मनः पलम् ।

मूर्च्छनं मैथुनं यस्य तैनाऽसौ शाक्त उच्चते ॥

(षष्ठोपदेश 'सिद्धसिद्धान्त पद्धती' श्लोक ५१) अर्थात मद हेंच मद्य, मति (मंथन) ही मुद्रा, माया (भ्रम) हाच मीन, मन हेच मांस, मूर्च्छा (ऐक्य) हेच मैथून; असे जो मानतो तोच खरा शाक्त होय. गुरु गोरक्षनाथांचा हा मार्ग, आत्मसंयम योगासारखा सर्वांना अनुसरण्याजोगा आहे; हे श्री ज्ञानेश्वरांनी लक्षात घेऊन मांडणी केली. श्री ज्ञानेश्वरांची ही सन्मान, स्वीकार, उन्नयन अनुसार करीत पाखांडखंडन करण्याची दृष्टी; पुढे सर्व संतांनी स्वीकारलेली दिसते. श्री ज्ञानेश्वर म्हणतात,

वेद वाणी चांग स्मरतां स्मरण । नित्य नारायण हृदयी वसे ॥१॥

तेथील गव्हर जाणता विरुळा । ब्रह्मी ब्रह्मकळा साधुमुखे ॥२॥

१२६ । संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा

जाप्य, जप होम बुद्धि विधान हरि । हृदयी श्रीहरि न कळे मूढा ॥३॥

ज्ञानदेव म्हणे श्रीहरि हृदयस्थ । ऐसी आहे भाष्य वेदशास्त्री ॥४॥

(श्री. ज्ञा. अभंगगाथा)

दुसऱ्या एका अभंगात श्री ज्ञानेश्वर म्हणतात-

बोलतां बोलु मावळला तो मावळोनि उरला । तरि हा भावों केंवि गमलारे बापा ॥

कीं इंद्रियांचा भोगु खुंटला कीं समंधि याचा ठावो निमाला ।

कीं वर्णावर्णुभला विचारू नाही ॥ तैसे आपुलेंचि करणें आपुलेंचि नवल ।

खेळ्या होऊन दावी रया ॥१॥

तपे अनेक विधी करावीं हे मनाची आधी । करितां करणे सिद्धी नव्हे नाहीं ॥

म्हणोनि वाऊगाचि वळसा पडे या धाडिवसा । तैसा कल्पनेचा फासा मायाबंधु ॥२॥

ऐसी याचा पाठी कां होसी हिंपुटी ।

न लगे तुज सुखाचा स्वादु या गोष्टी येणें ऐसेचि विचारी ॥

एकुचि धीर धरी न लगे या द्वैतासाठी रया ॥३॥

म्हणोनि डोळियांचें देखणें लाघव तो देखणा जाणे ।

तेथे आपपर पिसुणें न देखें कांहीं ॥

तें शब्देंविणे बोलतां निशब्दें ये हाता । ऐसा उपावो करी कांहीं ।

जोडिलिया धना वाढी बहू असें । तेथे वेचले न दिसे कांहीं ॥

बापरखुमादेविवरु विट्टलू चिंतिता सुखाचे नि सुखें राही ।

निवृत्तिरायाचे खुणा दाऊनियां सकळ पुनरपि येणे नाहीं ॥४॥

श्री ज्ञानेश्वर माऊली अन्य मार्गांचे पाखांडपण सांगतांना शुभ लाभ तोटा यांचा व्यावहारिक विचार मांडून; लोकांना वामाचारापासून परावृत्त करतात हे विशेष. उपरोक्त सर्व संस्था परंपरा मते यांत न अडकता सर्वांना सहज सुलभ असा नामस्मरण मार्ग श्री ज्ञानेश्वर सुचवितात. येथेही त्यांची समत्वाची दृष्टी आणि सामरस्याची सारणी मार्ग मंडन, आपले लक्ष वेधते. पंथनिरपेक्ष सहज जीवन जगण्याचा सुलभमार्ग तत्कालिन पंथोपंथात मार्गात जखडलेल्यांना आवश्यक होता.

२. श्री ज्ञानेश्वरांच्या 'अमृतानुभव', 'चांगदेव पासष्टी', 'हरिपाठ', 'अभंगगाथा' आणि विशेषतः 'श्री ज्ञानेश्वरी' या वाङ्मयाचे अद्वितीय पण, विविध प्रकारे मोठ्या प्रेमाने, पांडित्यपूर्णतेने, भाविकतेने, गहिवरलेपणाने झाले आहे. संत, तत्त्वज्ञ कवी म्हणून त्यांचे कार्य जगन्मान्य आहे. 'बोले, इंद्रिया लाभे कळभा' अशा स्वरूपाचे त्यांचे बोल सर्वांनाच साहित्य, तत्त्वज्ञान आणि भाष्य या त्रिविधतेने दिव्य अनुभूती देत आले आहेत. मात्र हे त्यांचे समग्र वाङ्मय, आत्मनिवेदन आहे; हे विशेषत्वाने लक्षात घ्यावे लागते. हे आत्मनिवेदन केवळ एका 'ज्ञानेश्वर' नावाच्या व्यक्तीचे नाही, तर समग्र 'लोक'चे आत्मनिवेदन, विश्वाचे

संतवाङ्मयाच्या आशयनिष्ठ अभ्यासाची दिशा । १२७

आत्मनिवेदन होऊन प्रकटले आहे; हे समजून घेणे अधिक आवश्यक आहे. 'अनुभवामृत - रसरहस्य'कार, पु. य. देशपांडे 'आत्मनिवेदना'त लिहितात 'जो अनुभव आंतरिक आत्मवस्तूपर्यंत जाऊन पोचतो आणि स्वयंभू, स्वसंवेद्य अशा वस्तुप्रभेने उजळला जातो त्या अनुभवांचे निवेदन म्हणजे आत्म निवेदन.' श्री ज्ञानेश्वरांनी तर आत्मनिवेदन असे नाव न देता 'अनुभवामृत' असे नाव दिले आहे - "ज्ञानदेव म्हणजे श्रीमंत । हे अनुभवामृत । सेवुनि जीवनमुक्त । हेचि होतु ॥" अशा शाश्वत असामान्य अमृतरूप अनुभवाची अनुभूती समस्त 'लोक'ला घडवून 'लोक' श्रीमंत करावयाचे होते हे स्पष्ट आहे. श्री ज्ञानेश्वरांच्या या अपेक्षेविषयी पु. य. देशपांडे पुढे लिहितात, 'मानवी जीवन म्हणजे असंख्य, अनेकविध व परस्पर विरुद्ध अशा अनुभवांचा समुद्रच असतो. या समुद्रांत ज्ञानाज्ञानरूपी, सुखदुःखरूपी, सत्य-असत्यरूपी, चित्रविचित्र व संघर्षमय अनुभवांचे मंथन सतत चालू असते. या समुद्रमंथनातून अनेक रत्नांबरोबरच हलाहलही बाहेर उसळून येते. किंबहुना, हे हलाहलच इतके प्रभावी असते की, समग्र मानवी जीवन त्याच्याच आहारी गेल्यासारखे भासते. जीवनातील हे प्राणघातक व सर्वसंहारक हलाहल जे पचवू शकतात त्यांनाच या अमृतमंथनातून अमृताची प्राप्ती होते. ज्ञानदेवांची तपःश्रिया म्हणा, पुण्याई म्हणा अथवा भाग्य म्हणा, महाथोर म्हणून त्यांना हे अमृत प्राप्त झाले; आणि त्यांचे औदार्य एवढे अपार की, हे अमृत सर्वांना उपलब्ध व्हावे म्हणून त्यांनी 'अनुभवामृत' हा ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला. हे ज्ञानदेवांनी आपल्या अपार औदार्याने वरदमुक्तहस्तांनी, हा ठेवा सर्वांना उपलब्ध करून दिला. समत्वदृष्टी आणि सामरस्य हा लोक प्रबोधनाचा मार्ग ही ज्ञानेश्वरांची अध्यात्मनिष्ठा होती; हे स्पष्ट आहे.

२.१ ज्ञान-विज्ञानाच्या संभ्रमात रूढीग्रस्ततेने अंध झालेल्या; भोवतालच्या अज्ञ आणि तथाकथित पंडित, महंत, अध्वर्यू, पीठाधीश, तंत्रज्ञ इ.इ.लोकांना, त्यांना या अमृतानुभवाचा अनुभव देऊन प्रबुद्ध आस्तिक करावयाचे होते. ही प्रतिती घडविणे हे 'दिव्य' होते. श्री ज्ञानेश्वरांच्या समत्व दृष्टीचा परिचय घडवून सामरस्यपूर्णतेचा मार्ग प्रशस्त करण्यासाठी 'स्वमत्वम् योगउच्चते' आणि 'योग कर्मसुकौशलम्' ही सूत्रे पुढे ठेवून योगीराज ज्ञानेश्वरांचे चमत्कार घडले हे ध्यानात घेतले पाहिजे-

या उपाधिमाजीं गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत ।
ते तत्त्वज्ञ संत । स्वीकारिती ॥

(१२६ अ. २ ज्ञा.)

या तत्त्वाची प्रतिती, श्री ज्ञानेश्वर 'रेड्यामुखी वेद बोलवून', 'त्या जीवाला मारलेल्या आसूडाचे वळ स्वतःच्या पाठीवर प्रकटवून', 'पार्थिव भिंतीत चैतन्य अनुभूत करवून' देतात. आणि 'आस्तिक' ज्ञानाची प्रतिती योग मार्गाने सर्वगत करतात. स्वतःच्या पाठीवर मुक्ताईकडून मांडे भाजून घेतात; 'समत्वम् योग उच्चते' याचा वस्तुपाठ म्हणून या चमत्कारांकडे पाहणे आवश्यक आहे. योग हे शारीर शक्तींसह मनोविज्ञान आहे, हे यासाठी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. हा जादूटोणा नाही किंवा लोक भुलविण्यासाठीची ही 'नजरबंदी' नाही; हे

लक्षात घेतले; तर चमत्कारांचा अर्थ, 'योग वैज्ञानिक प्रयोग' स्वरूपात घेता येतो.

श्री ज्ञानेश्वरांनी याच अनुभवामृताचा अनुभव घडविण्यासाठी श्री नामदेवांची कीर्तनगम्य आणि कीर्तनरम्य अशी अभंगबंधरचना स्वीकारली आणि तत्त्वज्ञ, योगी, संत ज्ञानेश्वर, मंदिरातील भाष्यकारवृत्ती सांडून, वाळवंटात भक्त मेळ्यात आले. श्री नामदेवांच्या बोटाला धरून तीर्थावळी केल्या. श्री नामदेव, जनाबाई, सांवता, गोरा, नरहरी, चोखा, बंका, सोयरा, कर्ममेळा या व अशा कितीतरी लोकसमुदाय प्रतिनिधींच्या मेळाव्यात कीर्तनरंगात रंगून गेले. 'योग कर्मसुकौशलम्' चा हा पाठ होता. गुरुपरंपरेचा नाथ संप्रदाय आणि श्री ज्ञानेश्वरांचे हे लोकसागरातील असलेपण यात केवढे अंतर होते. 'अलौकिक नोहावे लोकांप्रती' ही 'लोक' सामरस्य वृत्ती त्यांना अनुभूत करावयाची होती. धारणातत्त्वाचे हे 'आस्तिक' तत्त्वज्ञानात्मक प्रात्यक्षिक होते, हे समजून घेतले पाहिजे. परिवर्तनासाठीचे प्रबोधन असे लोकी राहूनच करावयाचे असते.

२.२ समत्व साधनेचा, सामरस्याचा आणि शाश्वत आनंदप्रतितीचा अर्थात जीवनमुक्ततेचा सहजसुलभ मार्ग, परिवर्तन प्रक्रियेत धुरीणांने मांडणे, दाखविणे आवश्यक असते. म्हणूनच सहज सुलभ असा नामभक्तीमार्ग श्री ज्ञानेश्वरांनी सर्व प्रकारच्या कर्मठपणावर, रूढीग्रस्ततेवर, कठीण तपःसाधनेवर, पंथाश्रयी कर्मकांड, यांत्रिक, मांत्रिक, तांत्रिकाच्या मार्गावर उपाय म्हणून मांडला, सुचविला. श्री नामदेवांच्या 'नाचू कीर्तनाचे रंगी ज्ञान दीप लावू जगी' हे सूत्र हाती घेतले. स्वतःच्या घराण्यात चालत आलेली वारीची परंपरा भगवी पताका खांद्यावर घेऊन स्वीकारली. लोकांना सुलभ हरिपाठ दिला.

हरिपाठ -

(१)

देवाचिया द्वारी उभा क्षणभरी । तेणें मुक्तिचारी साधियेल्या ॥१॥
हरि मुखें म्हणा हरि मुखें म्हणा । पुण्याची गणना कोण करी ॥२॥
असोनि संसारी जिद्धे वेगु करीं । वेदशास्त्र उभारीं बाह्या सदा ॥३॥
ज्ञानदेव म्हणे व्यासांचिया खुणें । द्वारकेचे राणे पांडवा घरी ॥४॥

(२)

चहुवेदी जाण साहीशास्त्री कारण । अठराही पुराणे हरीसी गाती ॥१॥
मंथुनी नवनीता तैसे घे अनंता । वायां व्यर्थकथा सांडीं मार्गु ॥२॥
एक हरि आत्मा जीवशिव समा । वाया दुर्गमा न घालीं मन ॥३॥
ज्ञानदेव पाठ हरि हा वैकुंठ । भरला घनदाट हरि दिसे ॥४॥

श्री ज्ञानदेवांनी अन्य दुर्गम मार्गात, अर्थात मंत्र, यंत्र, तंत्र, विधिनिषेध, होम, हवन, जप, तप, याग, व्रते इ. वाया वेळ न घालविता प्रपंच करता करता, चित्तशुद्धी, पुण्यप्राप्ती, मनोस्थैर्य आणि समाधानाचा मार्ग सर्वांसाठी खुला केला.

२.३. यात सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ही नामभक्ती, ही, आपापला कुलधर्म, कुळाचार, पंथानुसार आणि जातपात यांच्या पलिकडे जाऊन; सहजतेने करता येते.

त्यामुळे परंपरेला बाधा न येता, पंथ मार्ग जातपात निरपेक्षतेने आनंदाभूती घेता येते. श्री ज्ञानेश्वर म्हणतात-

(हरिपाठ)

जप तप कर्म क्रिया नेम धर्म । सर्वां परीं राम भावशुद्ध ॥१॥

न सोडी रे भावो टाकी रे संदेहो । रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी ॥२॥

जात, वित्त, गोत, कुळ, शीळ मात । भजेका त्वरित भावनायुक्त ॥३॥

ज्ञानदेवा जिणे नामेंविण व्यर्थ । रामकृष्णीं पंथ क्रमियला ॥४॥

हा 'रामकृष्णपंथ' सर्व पंथ, मार्ग, जात, समाज, धर्म यांच्यापेक्षा वेगळा आणि समावेशक आहे.

ज्ञानेश्वरांच्या या 'सांगी'चा परिणाम एवढा झाला; की खरोखरीच अठरापगड जातीतले, पंथोपपंथातले, जातीपातीचे एवढेच नव्हे तर जैन, बुद्ध, शीख आदि मतांचे आणि मुस्लिम धर्मिय देखील या पंथनिरपेक्षतेने भारावून, रामकृष्णपंथ अर्थात भगवद्भक्तिमार्गात येऊन मिळाले. एवढेच काय महानुभावियांनाही कृष्णभक्तीची कास धरावी लागली. त्यांचे स्वरूप काही असो परंतु पंचकृष्णांमध्ये दत्तात्रेय आणि श्रीकृष्णांना स्थान देऊन एक प्रकारे महानुभावियांनीही अन्य पंथ निरपेक्ष पंथानुसरण केले.

२.४. आपल्या या 'रामकृष्णपंथ' प्रशस्तीचे श्रेय, अमृतानुभावाचे श्रेय श्री ज्ञानेश्वर श्री गुरुंना देतात-

श्री गुरुसारिखा असतां पाठिराखा । तिरांचा लेखा कोण करी ॥१॥

राजयाची कांता काय भीक मागे । मनाचियें जोगें सिद्धी पावे ॥२॥

कल्पतरुतळवटी जो कोणी बैसला । काय वाणी त्याला सांगा जी जी ॥३॥

ज्ञानदेव म्हणे तरलो तरलो । आता उद्धरलो गुरु कृपें ॥४॥

(अभंगगाथा)

यांत श्रीगुरुंचा निर्देश थेट निवृत्तीनाथांपर्यंत पंथपरंपरेने घडत असला; तरी 'व्यासोच्छिष्ट जगत्रय' म्हणत श्री व्यासांचा ऋणनिर्देश श्री ज्ञानेश्वर करतात. त्याचबरोबर गहनशास्त्रीय चर्चा करतांना योगेश्वर श्रीकृष्ण निवृत्तीदास आणि प्रामुख्याने जगद्गुरु श्रीकृष्ण यांचा निर्देश ते आवर्जून करतात. तेथेच ते थांबत नाहीत, 'भाष्याकाराते वाट पुसतु' असे म्हणत, भाष्य करताना श्रीमद् पूज्यपाद शंकराचार्यांचा थेट उल्लेख करतात. त्याचबरोबर गोरक्षनाथांनाही शिरोधार्य मानतात. या सर्व गोष्टींचा मतितार्थ असा की समग्र परिवर्तन प्रक्रियेत ते पंथनिष्ठ पंथनिरपेक्षता अनुसरतात, तसेच विभूतिमत्त्व निरपेक्षता अनुसरतात. रा. चिं. ढेरें 'सिद्ध सिद्धान्त पद्धती' या म. दा. भट संपादित ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात त्याप्रमाणे, 'परिणामतः महाराष्ट्रातला, नाथ संप्रदाय हा ज्ञानदेवांमुळे एक उदात्त आणि उन्नत स्वरूप पावला हे सत्य होय.'

३. गुरुपरंपरेला सर्वार्थाने सर्वाधिक महत्त्व देणाऱ्या श्री ज्ञानेश्वरांनी पंथपरंपरेशी बंडखोरी करून; भागवत संप्रदायाची मुहूर्तमेढ रोवली असे मात्र नव्हे. नाथ संप्रदायातच श्री गुरु

गोरक्षनाथांपासून, परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू झालेली पाहावयास मिळते, हे वर उल्लेखित केले आहेच. विविध पंथ, मार्ग, मते यांतील कर्मकांडाला आलेले महत्त्व व त्यात एकप्रकारे अंधविश्वासाने नागवला जाणारा, वाहवत जाणारा समाज; या परंपरेतील संतांना पाहावत नव्हता. तांत्रिक आणि मांत्रिक या परंपरेत मोठ्या प्रमाणावर आलेली दांभिकता आणि वैदिक परंपरेत कर्मकांड विधिनिषेधाला आलेला उत, यांतून समाज बाहेर पडावा यासाठीची ही प्रक्रिया होती. मात्र केवळ, चारी भावंडांना या प्राप्त परिस्थितीचा जो टोकाचा त्रास सोसावा लागला, त्याचीच ती केवळ प्रतिक्रिया नव्हती. म्हणूनच विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित होऊन; ही प्रबोधनाची प्रक्रिया सुरू झाली होती. त्यांनी या परंपरेला केवळ पंथांतर्गत नव्हे; तर अधिक समावेशक असा आकार दिला. श्री ज्ञानेश्वरांनी श्री निवृत्तीनाथांच्या आज्ञेने आणि श्री संत नामदेवांच्या सहाय्याने, 'श्रीमद्भगवद्गीता' प्रमाण मानून हा आकार दिला. या पायाभूत प्रयत्नांमुळे, वेदप्रामाण्यांसह भक्तिसंप्रदायाला गती मिळाली आणि सहजच अतिरेकी कर्मकांड व पाखंडपण यांना थोपविण्यात काहीसे यश मिळून; समग्र समाज, सर्व वैविध्यांसह सहज सुलभ मार्गात एकवटण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. आजच्या भाषेत, एक प्रकारे सर्वसमावेशक आस्तिक भावयुक्त अशा, अध्यात्मिक सारणीला सुरुवात झाली; म्हणजेच अध्यात्मिक लोकशाहीची स्थापना झाली!

'ज्ञान', 'आनंद' या गोष्टी, सर्वांसाठी सदैव खुल्या असतात. चराचरात सामावलेल्या चैतन्यतत्त्वाचा तो आविष्कार असतो. 'सत्चिद्आनंद' ही कोणाची मिरासदारी नसते. अध्यात्म साधना म्हणजे सत्चिदानंदस्वरूप होणे होय. व्यक्तिगत पातळीवर यासाठी साधना करून सायुज्यमुक्ति प्राप्त होते. मात्र धर्माचे उद्दिष्ट कधीही असे वैयक्तिक अशा मुक्तीचे, जीवनमुक्तीचे नसते. मानवी जीवनात तर व्यक्तिगत मुक्तीला स्थान नाहीच नाही. समूहसारणीला स्थान आहे. ही गोष्ट वैदिक परंपरेतील ऋषीगणांपासून मंडित होत आली आहे. धर्म लोकधारणेचे कार्य करतो. अध्यात्म ज्ञान धर्मतत्त्वज्ञानाच्या केंद्रस्थानी असते. धर्मतत्त्वज्ञानाचा दुसरा भाग धर्मसारणी अर्थात लोकसारणी हा असतो. या लोकसारणीचे अंतिम लक्ष, सर्व 'लोक'ला ज्ञानात्मक अवस्थेपर्यंत नेऊन सत्चिदानंद प्राप्ती घडविणे, हे असते. म्हणूनच सारणीमध्ये व्यवहारात्मक आणि कर्मात्मक भाग हा साधनात्मक असतो. पुरुषार्थ कल्पना ही यातूनच निष्पन्न झाली आहे. नुकत्याच पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या माझ्या 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या ग्रंथात याविषयी मी सविस्तर चर्चा केली आहे. मुळात कोणत्याही तत्त्वज्ञानाचे मंडन केवळ त्या एका तत्त्वज्ञांसाठी नसते, ते लोकनिष्ठेनेच प्रस्तुत होते, हे लक्षात घेतले पाहिजे. वेदोपनिषदांचे तत्त्वज्ञान, त्यातील साधनामार्ग हे लोकनिष्ठेनेच प्रकट झाले आहेत. त्यातूनच लोकधारणाबंध लोकपरंपरेत येतात आणि धर्मस्वरूप प्रकटते. या प्रवासात पंथ, मते, मार्ग, उपासनापद्धती, कर्मकांड यांचे वैविध्य प्रकट होण्याची शक्यता मानवी स्वभावतः असते. अतिप्राचीन अशा भारतीय परंपरेत हे वैविध्य अनेकदा अनेक प्रकारे प्रकट झाले आहे. आस्तिक आणि नास्तिक परंपरा हे त्याचे फलित आहे. याच प्रवासात तांत्रिक, मांत्रिक, वैदिक, अवैदिक, पौराणिक, यात्वात्मक अशा अनेक

परंपरा दैवतकल्पना, दैवतउपासना यांच्या आश्रयाने निर्माण होतात. याच प्रक्रियेत पाखांडपण, रूढीग्रस्तता, दांभिकता, भोंदूपणा, विधिविधानात्मक शोषण परंपरा, तोडगे, शुभाशुभ कल्पना अशा असंख्य गोष्टी लोकधर्मात धर्माचा सारणीचा भाग म्हणून पुढे येतात. यांचा अतिरेक अंधपणाने होऊ शकतो. हेतुपूर्वक व स्वभावतः स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने हा अतिरेक होऊ शकतो. अवघा लोक या प्रक्रियेत नागवला जातो, शोषित होतो. यातून समाजाला बाहेर काढण्याचे कार्य लोकधुरिणांना करावयाचे असते. श्री ज्ञानेश्वरांनी पायाभूततेने गतिमान केलेली भागवत परंपरा ही या प्रक्रियेचा भाग आहे, हे लक्षात घेणे जरूरीचे आहे.

३.१. भगवत् भक्तिमार्ग अर्थात वारकरी अथवा वैष्णव परंपरा सुरू करण्यामागे, राजकीय परिस्थितीचा काही परिणाम होता काय? याचा विचार करणे आवश्यक वाटते. परकियांच्या आक्रमण काळात सैरभैर झालेल्या प्रजेला जर राजकीय आधार नसेल; तर एकप्रकारे अधिक भयग्रस्तता येते. श्री ज्ञानेश्वरांच्या काळात, ही सैरभैरता आणि भयग्रस्तता यांनी उग्ररूप धारण केले होते. यादवांच्या दुर्बलतेने, आपल्याला कोणी वाली नाही, असे वाटू लागले होते. परकियांच्या आधीन जाण्याची अपरिहार्यता निर्माण झाली होती. अशा वेळी राजकीय आश्रयापेक्षाही शाश्वत वाटणारा पारमार्थिक आधार श्री ज्ञानेश्वर आणि त्यांची भावंडे यांनी समकालीन आस्तिक धुरिणांना बरोबर घेऊन निर्माण केला. समाजाचे मानसिक स्थैर्य टिकविण्याचे कार्य या संप्रदायामुळे होऊ शकले. श्री ज्ञानेश्वरांनी मांडलेल्या सर्वसमावेशक वेदान्त तत्त्वज्ञानातून आणि सुलभ भक्तिमार्गातून हे असलेपण भक्कमपणे टिकून राहिले. राजकीय सत्तानिरपेक्ष स्वरूपात भारतीय परंपरागत पुरुषार्थपूर्ण लोकजीवन भक्कमपणे उभे करण्याचे श्रेय श्री ज्ञानेश्वरांना जाते. पंथ, मार्ग, मत, जातपात, वर्णभेद या भेदात विभागलेला सनातन, आस्तिक 'लोक', भक्तिमार्गाने पुन्हा एकवटला आणि जिवटपणे टिकून राहिला. परकियांची चाकरी करावी लागली तरी; स्वत्वाचे आणि सत्त्वाचे भान विसरला नाही.

३.२ श्री ज्ञानेश्वर नामदेवोत्तर काळात श्री एकनाथांच्या रूपाने ही परंपरा परकीय राजसत्तेलाही प्रसंगी शहाणपण शिकवू लागली. श्री ज्ञानेश्वरांनी आणि नामदेवादी संत प्रभावळीने सुरू केलेली पाखांडखंडनाची परंपरा प्रखरतेने पुढे सुरू राहिली. समग्र लोक एकवटून उभे राहण्याचे आणि सर्वात्मपरमेश्वराचा अनुभव घेण्याचे महत्त्वाचे कार्य सुरू राहिले. ह्या कार्याचा कळसाध्याय जगद्गुरु श्री तुकारामांच्या रूपाने लिहिला गेला. समाजाला प्रबुद्धता येत राहिली. पाखांडखंडन होत गेले. बुसरटलेपणा नाहिसा होत राहिला. या पारमार्थिक प्रबोधक, परिवर्तनात्मक मार्गाचे, एक प्रकारे चळवळीत रूपांतर झाले. श्री संत तुकोबारायांच्या काळात शिवशाहीच्या रूपाने भारतीय राजकीय स्वत्वाचे पुनर्जागरण आणि भारतीय लोकधर्माची आस्तिक्य भावाने पुनःउभारणी झाली; हे श्री ज्ञानेश्वरांनी केलेल्या पायाभूत कार्याचे फलित होते, हे नाकारता येत नाही. पारंपरिक वर्णाश्रम पद्धतीतही, समत्व दृष्टीने, अभेदमूलक सामरस्याने जगण्याची पात्रता या भागवत चळवळीतून झाली. 'आम्ही वैकुंठ वासी । आलो याच कारणासी ॥ बोलले जे ऋषी साच भावे वर्ताया ॥' या संत तुकारामांच्या घोषणेने वैदिक आस्तिक मताला, लोकधर्मीय परिमाण प्राप्त होण्याची,

पुनरुत्थान प्रक्रिया घडली, हे नाकारता येत नाही.

श्री ज्ञानेश्वरांनी सुरू केलेली आस्तिक, परिवर्तनवादी चळवळ; समत्व दृष्टी आणि सामरस्य हा प्रबोधनाचा मार्ग या निश्चित दिशेने भारतीय लोकधर्माला आकार देत राहिली. कर्मयोग, सांख्यमत आणि भक्तियोग या आधारे ज्ञानविज्ञान समन्वयात्मकतेने, वैश्विक पातळीवर भारतीय ज्ञान पुनर्स्थापित होण्याची प्रक्रिया यातून घडत राहिली. या सर्व प्रक्रियेची बीजे श्री ज्ञानेश्वरांच्या पसायदानात स्पष्ट आणि शुद्ध संशोधित स्वरूपात दिसतात. विश्वात्मक सामरस्यपूर्ण 'लोकजीवनाची संहिता' म्हणून 'पसायदाना'चा विचार करावा लागतो.

स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेने स्वीकारलेली लोकशाही समाजवादी व्यवस्था मुलतः समत्व आणि सामरस्य यावरच आधारलेली आहे. या पद्धतीच्या मुळाशी आस्तिक मत दृढमूल आहे; कारण नास्तिक मतालाही अंततोगत्वा आस्तिक मताशीच येऊन मिळावे लागते. ही नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. आधुनिक विचारवंतांच्या विचारांची बीजे, या आस्तिक मताच्या श्री ज्ञानेश्वरांनी केलेल्या मंडन प्रक्रियेत सापडतात. कारण 'विश्वाचे आर्त मनी प्रकाशते'. आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत, ज्या आधुनिक विचारवंतांचे मोठे योगदान आहे; त्या सर्वांना आधुनिक ज्ञानोबा-तुकोबा, नामा-एका, मुक्ता-जना-सोयरा असे संबोधणे गौरवास्पद होईल! सनातन भारतीय ज्ञानविज्ञान परंपरेचे पुनरुत्थान त्यांच्या विचारातून घडते आहे. या पुनरुत्थान चळवळीचे पायाभूत विभूतिमत्त्व म्हणजे श्री ज्ञानेश्वर महाराज होत.

*